

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İZMİR'DE SEFARAD MİMARİSİ VE SİNAGOGLARI

mine tanaç zeren

Ψ

YALIN YAYINCILIK

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org> İstanbul - 2010

İZMİR'DE SEFARAD MİMARİSİ VE SİNAGOGLARI

Dr. MİNE TANAÇ ZEREN

YALIN YAYINCILIK
İstanbul - 2010

İZMİR'DE SEFARAD MİMARİSİ VE SİNAGOGLARI

Dr. MİNE TANAÇ ZEREN

Dokuz Eylül Üniversitesi
Mimarlık Fakültesi
Mimarlık Bölümü
(mine.tanac@deu.edu.tr)

YALIN YAYINCILIK

Ordu Caddesi Özbek Çarşısı No. 25 / 41
(İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nün Karşısında)
34452 - Beyazıt - İSTANBUL
Tel: (0212) 518 43 63 - (0212) 546 97 54
Fax: (0212) 518 43 63
www.yalinkitap.com e-mail: yalinkitap@yahoo.com
Yayıncı Sertifika No: 0108-34-009911

Baskı: Yalın Yayıncılık Matbaası
Tel: (0212) 518 43 63

ISBN: 978-9944-313-78-0

Birinci Basım: Nisan 2010

© Bu kitabın 5846 sayılı Yasa ile korunan tüm hakları yazarlarına aittir. İzinsiz olarak herhangi bir şekilde çoğaltılması, basılması, kaynak gösterilmeksizin alıntılar yapılması yasaktır ve anılan Yasa gereği kovuşturulur.

© All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic, tape or otherwise, without permission in writing from the writer.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

YAZAR HAKKINDA

Dr. MİNE TANAÇ ZEREN

1975 yılında İzmir’de doğdu. 1993 yılında İzmir Özel Fatih Koleji’ni, 1998 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümünü bitirdi. 2000 yılında aynı üniversitenin restorasyon ana bilim dalında yüksek lisans eğitimini ve 2004 yılında doktora eğitimini tamamladı. Yüksek lisans eğitimine başladığı sene, akademik kariyerinin de başlangıcı olarak Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Restorasyon Ana bilim dalında Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. 2004 yılında bitirdiği doktora eğitiminin devamında, aynı bölümde Öğretim Görevlisi unvanı aldı. Günümüzde Öğretim Görevlisi olarak akademik kariyerini sürdürmekte ve halen aynı üniversitede dersler verip, bilimsel yayınlar yapmaktadır.

Canım Dila'ma...

İÇİNDEKİLER

Teşekkür	11
Önsöz (Günhan DANIŞMAN)	13
Önsöz (Yıldırım ORAL)	17
Sunuş	19

BÖLÜM 1

Sefarad Mimarisinin Tarihsel Süreçte Mekansal Organizasyonu

Sefarad Mimarisinin Tarihsel Süreçte Mekansal Organizasyonu ..	31
Sinagog Mimarisinin Gelişiminden Önce-İlk Tapınak	33
Diaspora Sinagogları.....	35
Antik Dönem Diaspora Sinagogları.....	35
Antik Diaspora Sinagoglarının Tipolojileri	39
Antik Diaspora Sinagoglarında İç Mekan Kurgusu	42
İslam Diasporası-Sefarad Mimarisinin Oluşumu	46
İspanya'nın Altın Çağı	48
İspanya'da Önemli Yahudi Merkezlerinde Yaşam	51
İspanya'da Gelişen Sinagog Mimarisi	55
Reconquista Hareketi Dönemi	59
Osmanlı İmparatorluğu Topraklarında Sefarad Yahudileri.....	64
Osmanlı İmparatorluğu Topraklarında Sefarad Yahudilerinin Mahalle Örgütlenmesi.....	66

Osmanlı İmparatorluğu Topraklarında Sefarad Yahudilerinin Konut Örgütlenmeleri	73
Osmanlı İmparatorluğu Topraklarında Sefarad Yahudilerinin Sinagog Örgütlenmeleri	75
Avrupa'ya Yayılım Sürecinde Sefarad Mimarisi	80
Getto Yaşantısı ve Sinagog Mimarisi.....	81
Orta Avrupa "Judenstadte"	84
Reform Hareketleri ve Yeni Gelişen Sinagog Mimarisi	85
Neo-Klasisizm, Özgürlüğün Modeli	87
Sinagog Mimarisinde Neo-Romanesk (Romanesk+Mudejar) Stil	89

BÖLÜM 2

İzmir Yahudi Cemaatinin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı

Osmanlı Devletinde Milletler ve "Millet Sistemi"	93
Rabbani Yahudiler	94
Karailer (Karaylar)	97
Osmanlı Devletinde Yahudi Yerleşim Bölgeleri	97
İzmir Yahudileri.....	98
1580-1688 Yahudi Cemaatinin Kente İlk Göç Ettikleri Tarih - 1688 İzmir Depremi	101
1688 Depremi - 18. Yüzyılın İlk Yarısı	111
3. Dönem Karanlık Çağ.....	116
Tanzimatın İlanı ve Batılılaşma Süreci Boyunca Yahudiler	120
İzmir Yahudilerin Sosyal Durumu	123

Yahudi Cemaatinin Örgütlenmesi.....	123
Yahudi Cemaatinin Ekonomik Durumu ve Osmanlı Ekonomisinde Rolü	128
Sanayi Sektöründe Yahudi Cemaati.....	143
Tarım Sektöründe Yahudi Cemaati.....	144
Reform Hareketleri ve Yahudi Cemaati.....	147
Yahudi Cemaatinin Kültürel Durumu	150
Yahudi Okullarının Oluşumu ve Gelişimi	150
Alliance Israelite Universelle'in Kurulması	151
Eğitim Reformu, Batılı Tarz Eğitim Veren Okulların Kurulması	154

BÖLÜM 3

İzmir Yahudi Cemaatlerinin Tarihsel Süreçte Geçirdikleri Dönüşümlerin Mimariye Yansıması

İzmir Yahudi Cemaatlerinin Tarihsel Süreçte Geçirdikleri Dönüşümlerin Mimariye Yansıması.....	159
Yükseliş Döneminin Mimariye Yansımaları (1580-1750).....	160
Yükseliş Döneminde Fiziki Çevre	160
Yükseliş Döneminde Konut Mimarisi.....	162
Yükseliş Döneminde Sinagog Mimarisi.....	165
Gerileme Döneminin Mimariye Yansımaları	182
Gerileme Döneminin Fiziksel Çevreye Etkileri.....	182
Gerileme Döneminin Sinagog Mimarisine Etkileri	184
Aydınlanma Döneminin Mimariye Yansımaları	187
Aydınlanma Döneminin Fiziki Çevreye Etkileri	189

Geleneksel Yaşantının Süregeldiği Yerleşim Bölgesi	190
Marsillerin Örgütledikleri Mahalleler	194
Aydınlanma Döneminin Konut Mimarisine Etkileri	202
Geleneksel Yaşantının Süregeldiği Yerleşim Bölgesinde Konut Örgütlenmesi	202
Kortijolar	202
Tekil Konut Örnekleri	212
Batılı Tarz Yaşantının Süregeldiği Mahallelerde Konut Örgütlenmesi	214
Kortijolar	215
Tekil Yapı Örnekleri	217
Aydınlanma Döneminde Ortaya Çıkan Sosyal Kulüpler	218
Aydınlanma Döneminin Eğitim Yapıları	219
Aydınlanma Döneminin Sinagog Mimarisine Etkileri	223
Merkezi Planlı Sinagog Yapıları	226
Bazilikal Planlı Sinagog Yapıları	227
Etkileşim Sinagogları	229

BÖLÜM 4

Sonuç ve Değerlendirme

Sonuç	239
Kaynakça	261
Yahudi Dinine Ait Terminoloji	277

RESİM LİSTESİ

Resim 1: Etz Hayim Sinagogu İç Mekanı	281
Resim 2: Shalom Sinagogu İç Mekanı.....	282
Resim 3: Shalom Sinagogu Biması.....	283
Resim 4: Algaze Sinagogu İç Mekanı.....	284
Resim 5: Bikur Holim “Aron Kodesh”	285
Resim 6: Bikur Holim Midraş’da konumlanan “Bima”	286
Resim 7: Bikur Holim Sinagogu İç Mekanı	287
Resim 8: Sinyora Giveret Sinagogu İç Mekanı	288
Resim 9: Sinyora Giveret Sinagogu Heikal Duvarına Bakış	289

ÇİZİM LİSTESİ

Çizim 1: Etz Hayim Sinagogu Zemin Kat Planı.....	290
Çizim 2: Etz Hayim Sinagogu Birinci Kat Planı	291
Çizim 3: Shalom Sinagogu Zemin Kat Planı	292
Çizim 4: Sinyora Giveret Sinagogunun İlk Yapıldığı Yıla Ait Restitüsyon Önerisi Planı.....	293
Çizim 5: Sinyora Giveret Sinagogu Zemin Kat Planı.....	294
Çizim 6: Sinyora Giveret Sinagogu Birinci Kat Planı	295
Çizim 7: Hevra Sinagogunun İlk Yapıldığı Yıla Ait Restitüsyon Önerisi Planı	296
Çizim 8: Hevra Sinagogu Zemin Kat Planı.....	297
Çizim 9: Hevra Sinagogu Birinci Kat Planı	298
Çizim 10: Or-Hayim Sinagogu Zemin Kat Planı	299
Çizim 11: Algaze Sinagogu Zemin Kat Planı	300
Çizim 12: Bikur Holim Sinagogu Zemin Kat Planı.....	301
Çizim 13: Bikur Holim Sinagogu Birinci Kat Planı	302

Çizim 14: Beit Hillel Sinagogu Zemin Kat Planı	303
Çizim 15: Hahamhane Kat Planı	304
Çizim 16: Roş Aar Sinagogu Zemin Kat Planı.....	305
Çizim 17: Kaal Kadoş Sinagogu Zemin Kat Planı	306
Çizim 18: Beit İsrail Sinagogu Zemin Kat Planı	307
Çizim 19: Beit İsrail Sinagogu Birinci Kat Planı	308
Çizim 20: Şaar Aşamayim Sinagogu Zemin Kat Planı	309
Çizim 21: Şaar Aşamayim Sinagogu Birinci Kat Planı	310
Çizim 22: Geleneksel Yaşantının Sürdürüldüğü Mahalleler..	311
Çizim 23: Modernleşmenin Etkisi ile Üretilen Yeni Mahalleler	312
Çizim 24: Modernleşmenin Etkisi ile Üretilen Yeni Mahalleler	313
Çizim 25: Geleneksel Yaşantının Sürdürüldüğü Mahallelerde Kortijolar	314
Çizim 26: Geleneksel Yaşantının Sürdürüldüğü Mahallelerde Kortijolar A-I	315
Çizim 27: Geleneksel Yaşantının Sürdürüldüğü Mahallelerde Kortijolar K-J	316
Çizim 28: Geleneksel Yaşantının Sürdürüldüğü Mahallelerde Kortijolar ONMG.....	317
Çizim 29: Modernleşmenin Etkisi ile Üretilen Yeni Mahallelerde Kortijolar	318
Çizim 30: Geleneksel Yaşantının Sürdürüldüğü Mahallelerde Okullar	319
Çizim 31: Geleneksel Yaşantının Sürdürüldüğü Mahallelerde Sinagoglar	320

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın yapımında, yardımları, tavsiyeleri, eleştirileri, yüreklendirmeleri ve yol göstermeleri nedeniyle pek çok kişiye şükran borçluyum. Bu çalışmanın şekillenmesi sürecinde bana katkıları olan başta doktora hocam Prof. Dr. Recep Meriç’e, çalışma süresince her altı ayda bir büyük bir özveri ile İstanbul’dan İzmir’e gelip, değerli fikirleri ile çalışmanın şekillenmesinde önemli rol alan ve aslında bu çalışmanın bir kitap olarak basılmasını, başından beri destekleyip, beni yüreklendiren sayın hocam Prof. Dr. Günhan Danışman’a ve her çıkmaza girdiğimde beni son derece büyük bir nezaketle dinleyip yapıcı eleştirilerde bulunan sayın hocam Yrd. Doç. Dr. Yıldırım Oral’a nezaketlerinden ve katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmam sürecinde yaptığı destek için Sayın Hocam Salih Seymen’e ve bürosuna teşekkür ederim. Çalışma kapsamında isimlerini saklı tuttuğum, bana sözlü tarih çalışmalarında yardımcı olan İzmir Yahudi Cemaati mensuplarına nezaketlerinden dolayı çok teşekkür ederim.

En derin gönül borcum tüm yaşamım ve öğrenim hayatım boyunca maddi ve manevi açıdan desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili annem ve babamadır, onlara sonsuz teşekkür ederim. Değerli eşime de manevi desteği için çok teşekkür ederim.

Mine TANAÇ ZEREN

ÖNSÖZ

Anadolu kentlerinin ve özellikle de liman kentlerinin Osmanlı İmparatorluğu döneminde en öne çıkan niteliği çok kültürlü yapıları idi. Son yıllarda sayıları giderek artan kent araştırmaları ile kentleşme tarihi alanındaki yayınlar Anadolu kentlerinin bu özelliğini çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadırlar. İzmir kent tarihi üzerine yakın zamanlarda yayınlanmış olan araştırmalar benzer şekilde bu önemli liman kentimizin tarihsel gelişimi süresince izlenen çok kültürlülüğünü ve bu özelliğinin kent dokusu üzerindeki etkisini ortaya koymaktadırlar. Burada okuyucuları ile buluşmakta olan bu kitap ise İzmir kenti Yahudi cemaatlerinin tarih içinde dönüşümlerini ve bunların mimariye yansımaları üzerine odaklanmaktadır. Dr. Mine Tanaç'ın bu araştırması İzmir'in kültürel mozaigi içinde önemli bir unsur olan bu etnik ve dini grubun kent tarihi çerçevesinde gelişimini ayrıntılı olarak ve özgün bir akademik çalışmanın sonuçlarını geniş kitleler ile paylaşarak sunmaktadır.

15. yüzyılın sonunda Sefarad Yahudilerinin İspanya'yı terk ederek Osmanlı İmparatorluğu kentlerine kabul edilmelerinden önce de bu kentlerde, kısıtlı sayıda olsa da, Yahudi azınlıklar belgelenmekteydi. İzmir yakınlarındaki Sard antik kenti sinagogu Küçük Asya'da Efes sinagogundan sonra arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılmış en önemli Yahudi diasporası yapılarından biridir ve bu cemaatin Helenistik döneme uzanan varlığının kanıtlarındandır. M.S. 8. yüzyıldan itibaren Orta Doğu, Kuzey Afrika ve İberya Yarımadası'na yayılan İslam egemenliği Akdeniz'in bu yörelerindeki kentlerde Yahudi yerleşimlerinin gelişimine olanak sağlamış, özellikle İspanya'ya göç eden Yahudi cemaatleri görece çok özgür yaşamışlardır. Ancak İberya Yarımadası'na Hristiyanların tekrar egemen olması ve

Arapların Kuzey Afrika'ya çekilmeleri ile birlikte Sefarad Yahudileri de 15. yüzyılın sonuna doğru İspanya'dan sürgün edilmişlerdir. İspanya'dan ve daha sonra Portekiz'den kovulan Yahudiler Osmanlı yönetimince imparatorluk sınırları içerisinde yeni gelişmekte olan liman kentlerine güven içinde yerleşmek üzere davet edilmişlerdir. Bu göçmen Yahudi toplulukları Osmanlı kentlerinin bir çok yönden kalkınmasında aktif rol almışlardır.

Dr. Tanaç, bu kitabında genel kabul görmüş olan bu tarihsel perspektifin arka planını derinlemesine inceleyerek, Osmanlı Devleti ile Yahudi cemaatlerinin ilişkilerini İzmir kenti örneğinde daha önce ulaşılamamış olan yönleri ile açığa çıkarmaktadır. Kitabın birinci bölümü, Sefarad mimarisinin mekânsal kurgusunu Yahudi milletin M.Ö. 1. Bin'de başlayıp 20. yüzyılda İsrail Devleti'nin kuruluşunu hazırlayan olaylara kadar ki tarihsel süreçte incelemektedir. Bu bölüm, daha sonra ayrıntılı olarak incelenen İzmir Yahudilerinin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısının dönüşümleri ile bu dönüşümlerin mimariye yansımalarını açıklayan ikinci ve üçüncü bölümlere temel oluşturmaktadır. Birinci bölümdeki tarihsel çerçeveyi ortaya koymadan yazarın İzmir kenti Yahudi cemaatlerinin 16. yüzyıldan günümüze kadarki süreçte yaşadıklarını tutarlı bir şekilde tanımlaması olanaksızlaşır.

İzmir Yahudi cemaatlerinin tarihinin 1490'larda Osmanlı ülkesine doğru gerçekleşen büyük Sefarad göçlerinden yaklaşık bir asır sonra başladığının vurgulanması ile İkinci Bölümün özgün bir giriş oluşturulmuştur. İzmir limanının 16. yüzyıldan itibaren giderek gelişmesi, kente Yahudi göçünü hızlandırmış ve hem Avrupa'dan, özellikle de Portekiz'den zulüm altındaki Marano Yahudileri, hem de diğer Osmanlı kentlerinde yaşamakta olan Yahudiler İzmir'e artan bir ölçüde yerleşmişlerdir. 1580'lerden sonra bir asır boyunca dört ana grup olarak cemaatleşen Yahudiler yükseliş dönemlerini yaşamış ve kentin ko-

nut ve dini mimarisine önemli katkılar yapmışlardır. Yükseliş dönemi hem Yahudi dini mimarisini, hem de konut mimarisini, cemaatlerin sosyal ve ekonomik göstergeleri doğrultusunda olumlu olarak etkilemiş, Yahudi yerleşim alanları ise diğer Osmanlı kentlerinde olduğu şekilde Kadıfekale'deki Müslüman mahalleleri ile deniz kıyısında gelişmiş Hristiyan mahalleler arasında tampon bölge oluşturmuştur. Konu mimarisi en özgün ifadesini ise "Kortijo-aile evi" adı verilen ve "içine kapalı" toplu konutlarda bulmuştur. Bu dönemin sinagog mimarisini ise Portekiz ve İspanya etkisi ile tasarlanmış merkezi planlı yapılar tanımlamıştır.

1688 yılında yer alan Sabatay Sevi'nin mesihlik olayı ile İzmir Yahudi cemaatleri önlenemez bir gerileme sürecine girmişlerdir. Kent dışından gelen göçün azalmasına rağmen kentteki Yahudi nüfus ve mahalle sayısı artmış, buna karşın yapılaşma ve yeni sinagog inşaatları gerçekleşmemiş, daha da içe dönük "konut ibadethaneleri" ortaya çıkmış ve cemaatlerin aralarındaki huzursuzluklar sosyal ve ekonomik yapının bozulmasına yol açmıştır. Ancak, gerileme dönemindeki tek olumlu gelişme, azalan göçe karşın kente ilk kez ulaşan Livorno'lu Frankoların İzmir toplumu içinde giderek önemli bir ilerici ve aydınlanmacı rol oynayacakları sürecin başlamış olmasıdır. Frankolar cemaati gerileme döneminde İzmir kentinin ticaret hayatındaki etkin rollerini kaybeden Yahudilerin tekrar bu alanda rol almalarını da sağlamıştır.

Dr. Tanaç, İzmir Yahudi cemaatlerinin son dönemini "aydınlanma dönemi" olarak tanımlamaktadır. Bu döneme liberal-laik eğitim kurumlarının açılması, ekonomik ve sosyal iyileştirme çabaları, Avrupa Yahudileri ile ilişkilerin kurulması damgasını vurmuş, buna karşılık yoksul Yahudi kesim en zor şartlarda yaşam kavgası vermeye devam etmiştir. Bu kesim dönemin sonunda İsrail Devleti'nin kutsal topraklara geri dönüşü teşvik etmesi sonucu kentin dini ve sivil Yahudi mimari mira-

sını çoğunlukla sahipsiz bırakmıştır. Dolayısıyla bu kültürel miras hızlı bir erozyona uğrayarak günümüze çok kısıtlı örnekler ile ulaşabilmiştir. Ancak, yetenekli yazarımız bu nadir örneklerin mimari kayıtlarını son derece düzeyli bir çalışma sonucu kentin arşivlerine mal etmiştir.

Dr. Mine Tanaç'ın bu titiz, tutarlı, nitelikli ve özgün akademik incelemesi ile ortaya koyduğu, özelde İzmir'in, genelde ise Akdeniz dünyasının ortak mimari mirasını, yakın bir süre önce beklenmedik bir şekilde ebediyete intikâl etmiş olan İzmir'in sevilen ve saygın Büyükşehir Belediye Başkanı Priştina'nın yerel yönetim kaynakları ile restore ettirerek kente tekrar kazandırmak istediği konusunda bilgi sahibi idim. Sayın Priştina'nın bu güzel niyetinin bu kitabın kamuoyuna sunulması ile tekrar gündeme getirileceğini ümit ederken, kent tarihi literatürüne yaptığı bu katkı için Dr. Tanaç'ı içtenlikle kutluyorum.

Günhan DANIŞMAN

Boğaziçi Üniversitesi
İstanbul, Nisan 2006

ÖNSÖZ

Mimarlık tasarımlarının toplumsal sistemin gelişiminden ve gereksinimlerinden doğrudan etkilendiği bilinmektedir. Küresel kültürel hareketler alt kültürlerin oluşmasına da neden olmakta bu durum giderek çevre ve mekânın, üzerinde yer aldığı coğrafyanın da biçimlendirmesiyle farklılaşmasına neden olmaktadır. **Mine Tanaç** bilimsel araştırmalarına dayandırıp ele aldığı bu kitabında bir alt kültür olarak **sefarad** sisteminin **sinagog mimarisi** açısından anlamını ve dışa vuruşunu inceleyerek oldukça önemli bir denemeyi yapıtlaştırmıştır. Şehir kimliklerinin çözümlenmesi ve şehirselleşme mekânların tasarımı açısından bu tür katkıların yaygınlaşmasına öncülük taşıyabilecek nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Sefarad kültürünün Anadolu ve Osmanlı-Türk tarihi açısından önemli bir anlamı olduğu kabul edilir. Bu açıdan da bakıldığında ilgi ile okunacak, üzerinde düşünmeye değer ve özgün bir çalışmanın ortaya çıktığı görülmektedir.

Kitapta üst kültür birikimlerinin küresel yayılmada yerel koşullarla nasıl bir uyum sağlama sürecine girdiğinin önemli bir örneğini, uzun ve derinlemesine bir tarihsel bakış ile izlemek mümkün olmaktadır. Sefarad mimarisinin nasıl oluştuğunun, bu bağlamda sinagogların nasıl işlev ve biçimsellikler kazandığının, kullanılan donatı ve malzemeler açısından hangi çevresel etkilerde kaldığının sade bir dil ile anlatılması, kitaba mimarlık öğretisinin de dışında okuyucu tabanını genişletecek nitelikler kazandırmaktadır.

Yazarı akademik yaşamının ilk yıllarında oluşturduğu bu yapıt için kutlamak gerekir. Bu girişimi ile sonraki çalışmaları için önemli bir deneyim kazanmış olmasının yanı sıra, başkala-

rınca gerçekleştirilecek benzer çalışmalara da yol göstericilik yapmaktadır.

Yıldırım ORAL

İzmir, 2006

SUNUŞ

Bu çalışma 2000-2004 seneleri arasında hazırlamış olduğum "Osmanlı Kentlerinde Sefarad Kültürünün Dönüşümünün Mimariye Yansımaları "İzmir Örneği"" başlıklı doktora tezinin kitaba dönüştürülmüş halidir.

Tüm kentler, eşzamanlı olarak yüzeylerinde **tarihsel izler** taşımaktadırlar. Söz konusu bu **tarihsel izler**, geçmişte aynı mekanlarda var olan farklı kimliklerin geleceğe bıraktıkları, aktardıkları yaşantıların izleridir. Geçmişten geleceğe bırakılan söz konusu bu **tarihsel izler** kent silüetinde ne derece okunaklıysa, kentin kendine ait olan kimliği de o derece fazla olacaktır. Bu durumda da kent kimlik sorunu yaşamayacaktır. Kentsel yaşamın ve kentlerin sürdürülebilmesi; kentlerin gerektirdiği, içlerinde ve varoluşlarında saklı, yok olmuş tarihi kimliklerin ortaya çıkarılması ile mümkün olacaktır.

İzmir kenti; tarihsel süreç boyunca çok zengin bir mozaığe ev sahipliği yapmış, birbirinden din, dil, gelenek, görenek gibi pek çok konuda farklılaşan bu etnik grupların yaşantılarına sahne olmuş, bu yaşantıların sürdürüldüğü mekanlara altlık oluşturmuştur. Cumhuriyetin ilanı ile yeni bir kimlik kazanan kentin geçirdiği dönüşüm ve değişim rüzgarları sırasında tüm bu mozaik zarar görmüş, görece yok olmuş ve tarihin sayfalarına gömülmüştür. Yer yüzeyinde kalan **tarihsel izler** ise bu dönüşüm sürecinden itibaren her gün daha da azalmaktadır.

Sefarad yoğun Yahudi cemaati, İzmir kentinde tarihsel süreç boyunca yaşamış bu mozaığın bir parçasıdır. İçlerine kapalı yaşam biçimleri nedeniyle, kent tarihinde nasıl bir yaşantı örgütledikleri mozaığın diğer parçalarımsı göre daha az bilinen bu

azınlık grubun önemi tarih sayfalarında gizli kaldığı ve çok araştırılmadığı için çok yaygın olarak bilinmemektedir.

Sefarad Yahudileri ve Sefarad kültürü buna paralel olarak da mimari oluşumları, İspanya'da, İberya yarımadasında, Endülüs hakimiyeti altında gelişim göstermiştir. Sefarad Yahudileri bu topraklarda, uzun süre barış içerisinde, dini düşüncelerine, özgürlük tanınarak ve güvenlikleri sağlanarak, toplumun önemli elit bir kesimi şeklinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. İberya Yarımadasının Hristiyanların eline geçmeye başlamasıyla, Hristiyan zulmünden korunabilmek için Müslüman hakimiyetinde kalan kentlerden kentlere göç etmişler en son Granada kentinin de düşmesi ile 1492 yılında anavatanlarından sürülmüşlerdir. Bu tarihten itibaren yeni bir serüvene sürüklenen Sefarad Yahudileri, kabul edildikleri topraklara göç etmişler, dönemin Osmanlı İmparatorluğu padişahları, bilim ve ticaret konusunda yüksek deneyime sahip olan bu kitleyi yeni geliştirmekte olan kentlerinin kalkınma sürecini hızlandırmak adına, ülkesine davet etmiş, onların can mal güvenliklerini sağlamış, dini açıdan özgür bırakmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun birçok kentine göç eden Sefarad Yahudileri yoğun olarak önce Selanik kentinde ardından da İzmir'de yaşamışlardır. İzmir kenti bu anlamda önem taşımaktadır.

Yahudiler, diasporaya dağıldıkları ilk günden itibaren, kendi kimliklerini ortaya koyacak, ifade edecek mimari yapılar geliştirememişler, toplum önüne çıkmaları ya da ifade olmaları, içinde bulundukları ülkenin yönetim biçiminin ve halkının izin verdiği ölçüde olmuş, hep gizlenmek durumunda kalmışlardır. İspanya'da yaşamış olan Sefarad Yahudilerinin durumu biraz farklı gelişmiş, bir ölçüde diğer bölgelerde yaşayan dindaşlarına göre daha şanslı olmuşlar, sürekli gizlenmek durumunda kalmamış, kendilerini ifade edebilecekleri mimari biçimlenmeler yaratabilmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında da İspanya'da olduğu gibi özgür davranabilmişler, ticaret hayatında önemli rol oynamışlar, ticaret hayatında diğer etnik gruplarla yerli Müslüman halk arasında arabuluculuk görevini üstlenmişler, yönetimle iyi ilişkiler içerisinde bulunmuşlar, Osmanlı İmparatorluğuna, matbaa, barut gibi yenilikleri getirmişler, yerleştikleri topraklarda ilk iki yüzyıl boyunca refah içerisinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında İzmir liman kentinde yaşadıkları süreç boyunca, özellikle 17. yüzyıldan itibaren, refah içerisinde devam eden bu tablo sonraki süreçte değişime uğramış, başta Sabetay Sevi'nin vermiş olduğu Mesihlik umutlarının toplumu ikiye bölmesi, salgın hastalıklar, doğal afetler gibi olaylar devamında Yahudi toplumu ikiye bölünmüş, içine kapanmış, Avrupa ile olan bağlarını zayıflatmış ve gerileme sürecine girmiştir. Toplumun yaşadığı bu dönüşümün yansımaları, yaşadıkları fiziki ortamda ifade bulmuştur. Söz konusu gerileme döneminden, Osmanlı İmparatorluğunda yaşanan, modernleşme hareketlerinin başlangıcı olan tanzimatın ilanıyla uyanmaya çalışmışlar, aydınlanma hareketleri toplumu aydınlığa çıkarırken aslında toplumu ikiye bölen bir uçurumu da desteklemiştir. Bu hareketlerin sonucunda, aydın kesim yeni yerleşim alanlarına göçmüş, burada batılı tarzı konutlarında ve batılı tarzı sinagoglarında batılı tarzı örgütledikleri yaşantılarına devam ederken, gelenekçiler, İzmir'e ilk göç ettikleri tarihte yerleştikleri bölgede, İspanya'dan getirdikleri kültürleri ile yapılandırdıkları çevreden yıllar sonra onlara arta kalanla 1948 yılında İsrail devletinin kurulup refah içinde yaşamaları için yeni bir umut kapısı çıkıncaya kadar devam etmişlerdir.

“İzmir Sefarad Mimarisi ve Sinagogları” başlıklı bu araştırmada yukarıda anlatılan yaşantının tarihsel izlerinin tarih sayfalarında kalan aktörlerin hayat hikayelerinin, bu hayat hikayelerinin yaşadığı fiziki çevrenin, mekanların, sokakların,

mahallelerin, evlerin görünür hale getirilmesi amaçlanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu topraklarına, 1492 yılında İspanya'dan kovulmalarının ardından göç eden Sefarad Yahudilerinin, İspanya'da biçimlendirdikleri kültürlerini, mimarilerini yeni yerleştikleri ve kendilerine dini özgürlüklerinin ve güvenliklerinin sağlandığı Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, ne ölçüde koruyabildikleri, tarihsel süreç boyunca geçirdikleri **toplumsal dönüşümlerinin** şekillendirdikleri fiziki çevreyi ne ölçüde değiştirdiğinin, geçirdikleri dönüşümlerin, mimariye yansıyan yönlerinin, **fiziki çevrenin ve mimari biçimlenişlerinin** -konutlar, dini yapılar, sivil mimari anıtlar- ne tür **dönüşümler geçirdiği** ortaya konmaktadır.

Günümüz İzmir'inde, tarihsel süreç boyunca yaşamlarını sürdürmüş olan Sefarad Yahudilerine ait izler çok azdır yada bilinmemekte ve gizlenmektedir. Oysaki Yahudiler, İzmir tarihinde diğer etnik gruplar gibi önemli yer tutmaktadır. Yaklaşık 400 sene bu topraklarda yaşamışlar, birçok sinagog yapısı, sivil mimari örnek üretmişlerdir. Ayrıca, İzmir kentinin Osmanlı İmparatorluğunun ender Sefarad yoğun nüfusuna sahip bir kent olması barındırdığı tarihi ve kültürel mirasın önemini bir kat daha arttırmaktadır. 1948 yılında İsrail devletinin kurulmasıyla, %80 gibi bir oranını oluşturduğu fakir halkın, bu topraklardan göç etmesi, barındırdıkları tarihi ve kültürel mirasında yok olma tehlikesini beraberinde getirmiştir. Sinagoglar cemaatsiz kaldıklarından ötürü, kullanılmaz duruma gelmişler, konutlar boş kalmış, farklı etnik grupların eline geçip farklı kullanımlarda biçim değiştirmişlerdir. İçerisinden yaşantının çekip alındığı bir tarihi yapının ayakta kalmasının ne derece zor olduğu düşünüldüğünde, çoğu sinagogun, konut yapılarının yok olma ya terk edildiği çıkarsanabilmektedir. Çünkü günümüzde İzmir'de kalan Yahudi cemaati yalnızca 2-3 sinagog yapısında ibadet etmekteyken, ayakta kalan diğer 13 sinagogun ne olacağı önemli bir sorundur. Yahudilerin şehirde bıraktıkları ta-

rihi değerler sadece, sinagoglarla sınırlı olmayıp, İspanya’dan getirdikleri kültürleri ile biçimlendirdikleri “Kortijo” olarak adlandırılan konutları, okulları, mahalleleri, Ladino dilinde yazılmış kıymetli tarihi kitapları şeklinde çoğaltılabilir. İzmir kentinin yoğunlaşması ve hızlı bir dönüşüm sürecine girmesi Yahudi Mahalleleri ve konutlarının, dönemin rant politikası ile yıkılmasına, yerlerine çok katlı işhanlarının yapılmasına, yıkılmayan yapıların ise, 1950 yılında İzmir kentine köylerden göç eden halkın barındığı konut stoğu olarak kullanım görmesine, kullanıcı değiştirmesine neden olmuştur.

Çalışma kapsamında amaçlanan bir diğer unsur ise, Sefarad Yahudilerinin yıllarca yaşadıkları bu topraklarda, arkalarında bıraktıkları tarihi ve kültürel değerlerin, tamamen yok olmadan ayağa kaldırılması, kağıt üzerinde yazılı ve çizili bir belge niteliğine dönüştürülmesidir. Yüzyıllarca bu bölgede yaşanan hayatın, tekrar canlandırılması, nasıl bir yaşantının örgütlendiğinin somutlaştırılması, Yahudi Mahallesinde, sanki tarihi bir yapının restitüsyon projesi çiziliyormuş gibi, günümüzde var olmayan fakat geçmişte yer almış **tarihsel izlerin, gün ışığına çıkartılması** hedeflenmektedir. Bu anlamda, Yahudilerin örgütledikleri yaşantının devamlılığı sağlanmış olacaktır, söz konusu bu tarihi ve kültürel varlıklar geleceğe aktarılmış olacaktır.

Çalışma kapsamında, Osmanlı Kentlerinde Sefarad kültürünün dönüşümünün mimariye yansımaları incelenmektedir. Sefarad sözcük anlamıyla, İberya Yarımadasından, göç eden İspanyol kökenli Yahudilere verilen isimdir. Yahudi cemaati, Aşkenaz, Karayim Romaniyot gibi birçok mezhepten oluşmakta olup, Sefaradlar bu mezheplerden sadece birisidir. Sefarad Yahudileri, 1492 yılından itibaren anavatanlarından kovulmaları ile, Avrupa ve Afrika’da yer alan bazı kentlere ve yoğunlukla da Osmanlı İmparatorluğuna yerleşmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğunda Selanik, İstanbul, Kahire, Safed, Tunus, İzmir, Bursa, Edirne gibi birçok kentte Sefarad Yahudileri yaşamlarını devam ettirmişler, Aşkenaz ve Romaniyot'lar gibi, diğer Yahudi mezhepleri ile iç içe yaşamışlardır. İzmir ve Selanik kentleri; bu anlamda farklılaşıp Sefarad nüfusun yoğun olarak yer aldığı kentler olmuştur. Çalışma kapsamında bu bağlamda, söz konusu bu iki yerleşmenin Osmanlı kentleri içerisinde baskın Sefarad yoğun bir nüfusa sahip olmalarından ötürü, İzmir ve Selanik kentlerinde var olan Yahudi yerleşim alanları ve söz konusu bu alanlarda örgütlenmiş sivil ve dini mimarinin araştırılıp gün ışığına çıkarılması hedeflenmiş olsa da, Selanik ve İzmir kentlerinde yapılan arazi çalışmaları sırasında, tarihsel süreç boyunca çok önemli bir Sefarad merkezi olan Selanik kentinde 1917 yılında çıkan yangın ve devamında II. Dünya Savaşı sırasında kentte kalan Yahudi simgelerini yok etme politikasının, Selanik kentinde tarihsel süreç boyunca örgütlenmiş olan Yahudi yerleşimlerinin sivil ve mimari oluşumlarını yerle bir etmiş olduğu çok az bir kısmının günümüze taşındığı saptanmıştır. Kentte mevcut olan 52 sinagog yapısından sadece biri ayakta kalmış, Yahudi mahallelerinin mevcut olduğu arazi, 1917 yılında kentte çıkan yangının yardımıyla yok edilmiş, modernleşme hareketlerinin mimariye ve kent planlamasına getirdiği yeniliklerin bölgeye uygulanmasıyla, geniş bulvarlar açılmış, meydanlar teşkil olmuştur. Bu söz konusu yeni oluşumlar, bir zamanlar kentin merkezinde yaşayan ve kentin ticari hayatında çok önemli bir yer tutan, toplam nüfusun %40'lık dilimini oluşturan Yahudi cemaatinin şekillendirdiği fiziki çevreyi ve mimarinin kanıtlarını, tarihsel izleri ortadan kaldırmıştır. Yapılan bu saptamadan sonra, günümüze özgün tarihsel kalıntılar taşıyan, Sefarad yoğun yerleşimin İzmir kenti olduğu saptanmış, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sefarad kültürünün dönüşümünün mimariye etkilerinin okunabileceği potansiyel kentin "İzmir" kenti olduğu çıkarılmıştır. Her iki

Mahallesinde yoğun Kortijo dokusu, Bene İsrail ve Sonsino Mahallelerinin arka sokaklarında tekil Kortijo yapıları tespit edilmiştir. Bu anlamda, arazi çalışmaları kapsamında Havra Sokağı, Hahambaşı, Hurşidiye ve Çavez Mahalleleri araştırma bölgesi olarak tespit edilip, söz konusu mahallelerdeki tarihi izlerin gün ışığına çıkarılması hedeflenmiştir. Sonsino ve Beit İsrail Bölgesi, günümüzde kente doğu bölgelerinden göç eden nüfusun yoğun olarak iskan ettiği bir bölge olup, söz konusu nüfus tarafından bu bölgeye girilmesi görsel olmayan sınırlar ile engellenmektedir. Bu anlamda da derinlemesine bir inceleme bu bölgelerde yapılamamıştır. Kemeraltı Bölgesinin dışında Aydınlanma döneminde Yahudi burjuvazisinin göç ettiği o dönem için kentin periferi olan Karataş bölgesinde, Burjuvazinin temsil edildiği yapılar araştırılmış, bu bölgede de Kemeraltı bölgesinde olduğu gibi korunmuş bir doku tespit edilip, bu bölgede araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Karataş bölgesi, Aydınlanma Döneminde gelişen yeni bir yerleşim alanı olarak, modernleşme hareketlerinin mimariye yansımalarının izlerini gizlemektedir. Aynı zamanda, yine batılılaşma döneminde yapılmış sivil mimari ürünleri barındırmaktadır. Söz konusu bölgede, o dönemin Turgut Reis mevkiinde, tekil yapıların korunmuş olduğu bir doku bulunmaktadır, bir Kortijo yapısı, iki sinagog yapısı ve Yahudi cemaatine ait bir anıtyapı olan Asansör kulesi ve ek yapıları yer almaktadır. Sivil mimari örnek olarak Yahudi Hastanesi yapısı da bölgede yer alan batılılaşma sembollerinden bir diğeridir.

İzmir yerleşmesi 16. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik açıdan gelişmeye başlamış ve ancak o dönemde Yahudiler tarafından bir cazibe merkezi olarak tercih edilmiştir. Bu anlamda Yahudi toplulukları, 1574 yılından itibaren İzmir'e gelip yerleşmeye başlamışlardır. 1492 yılında Sefarad Yahudilerinin İspanya'dan Osmanlı İmparatorluğunun yeni gelişmekte olan kentlerine göçleri, İzmir'de de, bu süreçte, kent arasında yer al-

mamıştır. İzmir'in Yahudi Cemaati üç göç sonucunda 16. yüzyılın son çeyreğinde oluşmuştur. *Bir yandan İber Yarımadasından Yahudiler (Maranolar) gelmeye devam etmektedir. Diğer yandan ilk göç dalgaları sırasında yerleştirildikleri daha az önemli Manisa Tire kentlerinden yerel siyasi istikrarsızlık nedeniyle kaçıp Ege Limanının yeni gelişmeye başlayan zenginliğinin cazibesine kapılarak İzmir'e yönelen Yahudiler komşu adalardan, özellikle Sakız'dan göçmenler gelir. En sonunda kalabalık bir İberya Yahudisi kolonisinin yerleştiği Selanik'ten İzmir'e çok sayıda göç olur.* 16. yüzyılda Osmanlının diğer kentlerinde düşüşe geçen Yahudi nüfusu, İzmir'de tam tersine artmaktadır. Kente Avrupalılarında yerleşmesiyle, Yahudilere tercümanlık, simsarlık gibi iş alanları açılmıştır. İzmir'e geldikleri bu tarihten itibaren, yaklaşık 400 sene bu kentte yaşamışlar, inişli çıkışlı hayatlarıyla kentte bir Yahudi kimliği oluşturmuşlardır. 1948 yılında İsrail devletinin kurulması ile Yahudi nüfusunun büyük bir kısmı İzmir'i terk ederek, kutsal topraklarına göç etmişlerdir. Bu bağlamda da, Sefarad kültürünün dönüşümünün mimariye yansımalarının inceleneyeceği süreç, Sefarad Yahudilerinin İzmir'e ilk yerleşmeye başladıkları tarih olan 1574 yılından, kenti terk ettikleri 1948 yılına kadar geçen dönem olarak saptanmıştır. Dönüşümler, saptanan bu yüzyıllar içinde yaşanan üç kırılma noktasında gerçekleşmiş, mimariye yansımaları, bu üç kırılma noktasının arasında geçen süreçte ortaya konan fiziki çevre, sivil ve dini mimari yapıtlarda şekillenmiştir. Söz konusu bu üç kırılma noktası; Yahudilerin **“Yükseliş Dönemi”**, **“Gerileme Dönemi”** ve **“Aydınlanma Dönemi”** olarak tanımlanmıştır.

Tarihsel süreç boyunca İzmir kentinin önemli bir imgesi olan Yahudilere ait mekanlar, kentte nasıl bir yaşantı sürdürdüklerinin okunabildiği biçimlenişlerdir. Bu anlamda, kent içinde yapılandırdıkları sinagog yapıları, konutları, okulları, eğlence mekanları, hastaneleri ve bu yapıların içinde bulunduğu mahalleleri, saptanan kırılma noktalarında incelenmiştir. Mekansal dönüşümler;

- **Dini Mimari**
- **Sivil Mimari**
- **Fiziksel Çevre**'den iki yöntemle okunmuştur. Bunlar;

a) Sefarad Yahudilerinin yaşam modellerinin biçimlendirmiş olduğu fiziki çevre, sivil ve dini mimari oluşumlardan yapılan mekansal örgütlenmeye dayalı okumalar.

b) Söz konusu biçimlenmiş çevrede yaşamış, bu bölge ve bölgede yer alan sivil ve dini yapılar hakkında, geçmişe yönelik yararlı bilgiye sahip kişilerle yapılan mikro tarih çalışması şeklindedir.

Sefarad kültürünün mimariye yansımaları, Yahudi halkın kimliğini ortaya koyduğu dini yapılardan, sivil mimari örneklerden (konutlar, hastaneler, okullar, gibi) ve kent dokusundan edinilen referansların okunması yöntemi ile elde edilmektedir. Yöntem olarak, tarihsel süreç boyunca, Yahudi halkın kendi kültürü ile şekillendirmiş olduğu, mimari yapılar çevresi ile bir doku olarak incelenmiş, bu yapılardan ve yapıların oluşturduğu, mahalle ölçeğinden yapılan mimari okumalar, nasıl bir kültürün oluştuğunu, bu kültürün diğer etnik gruplardan ne derece etkilendiğini ve İspanya'dan getirdikleri kültürlerini süreç boyunca ne ölçüde yerleştirdiklerini ortaya koymaktadır. Yapılardan yapılan okumalar sonucunda, yapıların dönem dönem ayırt edilmesi çabalanmış her döneme ait restitüsyon önerileri oluşturulması hedeflenmiş, bu bağlamda da tespit edilen tarih-

sel süreç içinde geçen kırılma noktalarında yaşanan mekansal dönüşümler tespit edilmiştir. Örneğin Sinyora Giveret Sinagogunda oluşturulan mekansal okumalardan, sinagogun ilk yapıldığı dönemde merkezi planlı olarak inşa edildiği, gerileme döneminde bir değişiklik yaşamadığı ve Aydınlanma dönemine geçişte, yaşanan batılılaşma hareketlerine paralel olarak mekansal kurgusunun değişim geçirdiği ve merkezi plan şemasının batıllılığın simgesi olan bazilikal plan şemasına dönüştüğü saptanmıştır. Ya da Yahudi Mahallesinde yapılan, fiziki çevredeki okumalar, mahallelerin örgütlenme prensipleri hakkında ipuçları oluşturmıştır.

Sözlü kaynaklar; iki ayrı kategori içerisinde toplanmışlardır: birinci ve daha tanıdık olan kategori, genellikle “sözlü tarih” olarak ifade edilen, sözlü hayat hikayelerini kapsamaktadır. Bu da bir araştırmacının görüşme yaptığı kişilerin ilk elden tarihe yönelik anlattıkları verileri içermektedir. İkinci kategori ise, sözlü gelenektir. Bu da geçmişteki kişilerle, olaylar hakkında kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılmış anlatı ve tasvirlerdir. Mülakat yöntemi, sosyal bilimlerde önemli bir araştırma aracı haline gelmiştir. 1920’lerle 1930’larda emekleme devresini geride bırakıp gerçek bir bilimsel disiplin niteliğini kazanan sosyal antropolojide araştırmacıların benimsediği tipik rol, katılımcı gözlemci rolüdür. Günümüzde ilk tarihçiler olarak kabul edilen Herodotos ve Thukydides, her iki türden sözlü kaynakları kanıt olarak kullanmışlardır. “sözlü tarih” araştırmaları bu bağlamda, yakın tarihin derinlemesine ortaya çıkarılmasında çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Çalışma kapsamında kullanılan yöntemlerden birisi de bu anlamda “sözlü tarih” araştırmaları olmuştur. İzmir Yahudi Cemaatinin Tanzimat döneminden sonra geçirmiş olduğu dönüşümlerin gün ışığına çıkarılması bağlamında, yeni gelişen bölge olan Karataş ve çevresinde yaşanan yeni tarz yaşantıya dair bilgilerin toplanması amaçlı olarak, <http://www.izmirsinagogu.org.tr/>’ın başlarına ait

hayat hikayeleri irdelenmiştir, yine aynı yöntemle, eski yaşama bölgesinde terk edilen hayatın biçimlenişini görüntülemek adına, Kemercaltı ve çevresinde yaşantılarını sürdürmüş olan kişilerle mülakatlar yapılmış, hayat hikayeleri edinilmiştir. Söz konusu kişisel görüşmelerle, zaman zaman sadece çok sığ bir tarihsel süreçte dolaşılırken, zaman zaman ise, konuşulan kişinin, kendisinden önce yaşayan büyükbaba veya büyükannelelerinden edindikleri bilgiler gün ışığına çıkarılmış, daha derinlemesine bir tarihsel süzgeçten geçirilmiştir. İzmir Yahudi Cemaatinin örgütlediği yaşantının temsil edildiği ve 1948 yılından sonra günümüzdeki kentin içinde yer aldığı konumu itibarıyla barındırdığı rant kaygısıyla tahrip edilip, izlerinin silindiği fiziki çevrenin yeniden ayağa kaldırılması adına yürütülen sözlü tarih çalışması, günümüzde yok olmuş birçok yapının bazılarının, gün ışığına çıkarılmasını sağlamıştır. Yapılan sözlü tarih çalışmalarından çıkarılan sonuçlar çoğu zaman, işlenen çeşitli temaları destekleyici birer örnek olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda, yapılan sözlü tarih çalışmasından, araştırma kapsamında belirlenen hipotezleri doğrulayan ve hatta doğrulanan bu verileri derinleştiren noktalar yakalanmıştır. Sözlü tarih verilerinin yanında, yazılı tarihi belgeler de kullanılmıştır. Çalışma kapsamında her iki kaynaktan yani, sözlü tarih verileri ile yazılı tarih verileri etkileşim içinde olmuştur. Yazılı tarihten çıkarsanan her yeni veri, sözlü tarih çalışması kapsamında sorulacak yeni soruları oluşturmıştır.

Sonuç olarak bu çalışma son yıllarda sayıları giderek artan kent araştırmaları ile kentleşme tarihi alanındaki yayınlar kapsamında İzmir kent tarihi üzerine, yazılmış diğer çalışmalarda görece az araştırılmış ve değinilmiş bir konuyu, *İzmir Yahudi Cemaatinin yaşantısını ve mimari oluşumlarını* ortaya çıkarmaktadır.

BÖLÜM 1

SEFARAD MİMARİSİNİN TARİHSEL SÜREÇTE MEKANSAL ORGANİZASYONU

Yahudiler, kutsal Tapınakları yıkıldığı günden itibaren, M.Ö. 70 yılından başlayarak tarihsel süreç boyunca Dünyanın farklı bölgelerine-diaspora’ya- yayılım göstermişlerdir. Bu yayılım sürecinde, yerleştikleri topraklarda, tekrar anavatanları olan “Erez İsrail”e geri döneceklerine ve kutsal tapınaklarını yeniden inşa edeceklerine inanarak, çoğu zaman bir araya toplanabilecekleri çok işlevli mekanlar biçiminde örgütledikleri dini yapılarının çevresinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Söz konusu bu yapılar da, kutsal topraklarında konumlanan ilk Tapınaklarının plan şemasını biçimlendirmede, ya da mimari ifadesini aktarmakta zorlanmışlar ve örgütledikleri bu yeni kuruya “bir araya toplanma” anlamına gelen “sinagog” adını vermişler, dini ritüellerini bu çok maksatlı kabuğun içinde gerçekleştirmişlerdir. Bu bağlamda da tek bir kitaba inanıyor olsalar bile yerleştikleri yeni alanların sosyo-kültürel ve ekonomik çeşitliliklerinden etkilenmişler ve farklılaşmışlardır. Birbirlerinden farklılıklar gösteren tüm bu sinagoglara, *diaspora sinagogları* denilmektedir. Gerçekte sinagoglar cemaati temsil eden yapılar grubu olarak örgütlenmiştir. Sinagog bu anlamda özellikle diasporada cemaatin toplanma alanı ve merkezidir. Bazı durumlarda yapı sadece bir dini ibadet alanı değil bir kompleks olarak çalışmaktadır. Bu anlamda yapıya ibadet mekanının yanında, okul olarak kullanılan odalar, özel resepsiyonların veril-

diği salonlar ya da bir mahkeme salonu gibi işlevler de eklenilebilmektedir.¹

Diaspora sinagoglarının inşa edildikleri yeni yerleşim alanlarında var olan sosyo-kültürel çeşitliliklerden etkilenmiş ve bu bağlamda farklılaşmış olmaları sinagog mimarisini de dönüştürmüştür. Bu şekillenmeye paralel olarak da gerçekte tek bir sinagog tipi bulunmamaktadır.² Tüm sinagoglar, bulundukları bölgenin sosyal ve fiziki özelliklerine, içinde yaşadıkları toplumun, kendilerini kabul ediş biçimine göre farklılaşmıştır. Bütün bu unsurlara rağmen, tüm sinagoglarda ortak olan iki eleman bulunmaktadır. Bu elemanlar **“Aron Kodesh”** ve **“Bima”**dır.

Solomon'un kutsal Tapınağının yıkılmasından sonra tüm Dünya'ya yayılım gösteren Yahudiler; birbirlerinden uzak olmalarından ve farklı sosyo-kültürel ve ekonomik değerlere sahip olan yerleşim alanlarında yaşamalarını sürdürmelerinden ötürü kendi içlerinde gruplara ayrılmışlardır. Bu gruplardan en önemlilerinden bir tanesi Sefarad Yahudileri olmuştur.

Sefarad Yahudileri, diasporanın başlaması ile, İberya Yarımadasına göç eden ve bu toprakları, 1492 yılına kadar anavatanları olarak kabul eden İspanyol kökenli Yahudilerdir. Sefarad sözlük anlamıyla, İbranice'de **“İspanya'dan gelen”** manasını içermektedir. 1492 yılında İberya yarımadasından kovulmaları ile Sefaradlar tüm dünyaya yayılım göstermiştir.

Sefarad kültüründe “Aron Kodesh” olarak adlandırılan, dolaplar, kutsal kitabın sayfalarının yani “Tora”nın saklandığı niştir. “Bima” ise hahamın “Tora”yı okuduğu kürsüdür. “Bima”nın formu, sinagog içerisindeki konumu, yapılış üslubu yöreden yöreye, yada kültürden kültüre değişkenlik göstere-

¹ Messinas Ellias, 1997, sh: 28.

² Gruber, 1999, sh: 11

bilmektedir. Tanrının sözlerini içeren “Tora tomarları”, Yahudi dininin en önemli varlığı olmasından dolayı, Tora tomarlarının saklandığı, “Aron Kodesh” ve okunduğu “Bima” sinagog mekanı içerisinde en kutsal elemanlar olmuştur. Kutsal kitabın “Aron Kodesh”den çıkarılıp, “Bima”ya götürülmesi ve tekrar “Aron Kodesh”e geri yerleştirilmesi ritüelini tüm cemaatin görebilmesi için, “Aron Kodesh” ve “Bima” sinagog içerisinde hem cemaatin görebileceği hem de her iki elemanın birbirlerini görebilecekleri bir biçimde konumlandırılmıştır. Her türlü malzemenin inşa edilebilen, her türlü boyutta olabilen fakat sadece dikdörtgen formda uygulanan “Aron Kodesh”; Kudüs’e yönelen duvar yüzeyi üzerine yerleştirilmektedir. Antik dönemde inşa edilen sinagoglarda “Aron Kodesh” taşınabilir sandıklar olarak işlevlendirilmiş, aynı zamanda “Bima” olarak da kullanılmıştır.³ Halakha’ya göre “Bima” Kudüs’e yönelmeli, genellikle doğu veya kuzeydoğu duvarında konumlanmalı ve Bima doğu duvarının karşısında yer almalıdır.⁴

Sinagog Mimarisinin Gelişiminden Önce-İlk Tapınak

Yahudiler, ilk tapınaklarını yerleşik hayata geçtikleri dönemde inşa etmişler, göçebe yaşantılarında ibadet mekanları, bir yerden bir yere taşınabilen portatif bir çadır olmuş ve kutsal topraklarda, ilk tapınakları inşa edilinceye kadar geçen süreçte bu portatif çadırlarda ibadet etmeyi sürdürmüşlerdir. Yerleşik düzene geçmeden önceki göçebe hayatlarında; yerleşim bölgelerinin mekansal organizasyonunu, merkezde konumlanan çadırdan yapılmış ibadethanenin etrafını saran-çevreleyen-kuşatan 12 farklı mezhebin çadırlarının konumlanması oluşturmuştur.⁵ İbadet çadırının iç mekanını bir örtü ikiye bölmek-

³ a.g.e. sh: 13

⁴ Messinas Ellias, 199, sh: 31

⁵ Meek. H.A., 1995, sh: 28

te, bu sayede mekan kutsal sayılan iki eşit kareye bölünmektedir. Mekanın merkezinde, içinde “On Emir” tabletlerinin saklandığı ahşap sandık yer almaktadır.⁶ Yahudiler, göçtükleri her yere yanlarında, bu portatif ibadet mekanlarını da taşımışlardır.⁷ Kutsal topraklarda yerleşik düzene geçtiklerinde, Kral Solomon, M.Ö. 957-950 yılları arasında taştan büyük bir tapınak yaptırmıştır.⁸ Çok gösterişli bir yapı olan bu tapınak, M.Ö. 586 yılında, Kudüs’ün Babil Krallığı egemenliğine geçmesi sırasında yıktırılmış, tüm Yahudiler, kutsal topraklardan sürülmüşlerdir.⁹

İlk tapınağın yıkılışından 50 sene kadar sonra, bölgenin Perslerin eline geçmesiyle, Yahudilerin anavatanlarına dönmelerine izin verilmiş ve yaklaşık, 40.000 Yahudi Kudüs’e geri dönerek, tapınaklarını yeniden, eskisinden daha gösterişli bir biçimde inşa etmeye başlamışlar ve ikinci tapınaklarını da, M.Ö. 515 yılında tamamlamışlardır.¹⁰ Yapı sade bir dikdörtgenden oluşmakta, iç ve dış avlu olarak ikiye bölünmektedir. İç avluda yer alan ibadet bloğu, birinci tapınakta olduğu gibi, Tora tomarlarının saklandığı oda ve ibadet hacımı olarak ikiye bölünmüş, Tora tomarlarının saklandığı odaya, “kutsalların kutsal”ı, adı verilmiştir.¹¹ Makedonyalıların bölgeyi zaptetmelerinden sonra (M.Ö.331), Büyük İskender ve onu izleyenler, o döneme kadar Yahudi olmayan halkla eşit muamele gören ve sınırlıda olsa kendi kendilerini yönetmeyi sürdüren Yahudi halkın statüsünü değiştirmemişlerdir. Yahudiler, Yunan hakiyetinde diğer kentlere yerleştirilmişler, Yahudi diasporası,

⁶ a.g.e. sh: 31

⁷ a.g.e. sh: 35

⁸ a.g.e. sh: 36

⁹ a.g.e. sh: 40

¹⁰ a.g.e. sh: 44

¹¹ a.g.e. sh: 45

batıya, Küçük Asya, Mısır ve ötesine doğru yayılım göstermiştir.¹²

M.Ö. 63 yılında, Yahudiye, Roma egemenliğine geçmiş, Roma Kralı Pompeius, tapınağın en kutsal bölgesine kadar girerek, Yahudilere, onları egemenliği altına aldığını göstermiştir.¹³ Roma İmparatorluğunun egemenliğinde yaşayan Yahudilerin, güvenlikleri sağlanmış ve M.Ö. 40 yılında, Roma senatosu tarafından “Herodes” Yahudiye’nin hükümdarı olarak tanınmıştır. “Herodes” her ne kadar kendisi de bir Yahudi ise de, Yahudi olmayan geniş bir nüfusa sahip büyük bir bölgeyi yönetmiştir, kendi kişiliğinde Yahudi bir kral ile Helenistik bir kralın kişiliğini kaynaştırmaya çalışmış, bu bağlamda da Kudüs tapınağını Helenistik tarzda yeniden inşa ettirmiştir.¹⁴ Söz konusu İkinci Tapınak M.Ö. 70 yılında yıkılmıştır. Bu tarihten itibaren de Yahudiler anavatanlarını bırakarak diasporaya yayılım göstermişlerdir.

Diaspora Sinagogları

Antik Dönem Diaspora Sinagogları

Kudüs’ün Roma İmparatorluğunun eline geçmesi ile II. Tapınak yakılıp yerle bir edilmiştir. M.S. 132 yılına kadar, bu bölgede belirli kısıtlamalarla yaşayan Yahudiler, bu tarihten sonra, bölgeden sürülmüştür. Kudüs’ün 70 yılında tahrip edilmesinden itibaren, Yahudilerin Yahudiye’deki konumları ile Roma İmparatorluğunun herhangi başka yerindeki konumları arasında pek bir ayrım kalmamıştır. Yahudilikten devlet dinine ve Hristiyanlığa bazı geçişlerin de yaşanması ile birlikte, dias-

¹² Yahudi Dünyası Ansiklopedi, sh: 22

¹³ a.g.e. sh: 24

¹⁴ Yahudi Dünyası Ansiklopedisi, sh: 26-Meek. H.A., 1995, sh: 46

pora kısmi Yahudi misyonerlik etkinlikleri yoluyla büyümeye ve yayılmaya devam etmiştir. Yahudiler, Roma İmparatorluğunun nüfusunun %10'unu içermişler ve en çok yoğun oldukları doğu kentlerinde, nüfusun dörtte birini kapsamışlardır.¹⁵ Romalılar, Yahudi dininin yayılımını serbest bırakmasalar da uygulanmasını hoş görmüşlerdir. Yahudilere ritüellerini sürdürebilmeleri için izin vermişler bu esneklik de yine kentten kente farklılıklar içermiştir. Bu bağlamda da Yunan ve Roma İmparatorluğu dönemlerinde, diaspora'da inşa edilen sinagogların mimarisi değişkenlik göstermiştir.

Yahudi topluluklarının bazıları, Roma İmparatorluğunun sınırları dışında kalmışlar doğu diasporasını oluşturmuşlardır.

Kutsal topraklarda, sinagoglar; sosyal ve dini birçok amaca hizmet eden yapılardır.¹⁶ Diaspora Sinagoglarının antik dönem Yunan Tapınakları gibi belirli tipolojileri, düzenleri yoktur. Yapılan arkeolojik kazılar kapsamında en büyüğü hamamları ile birlikte bir kompleks olarak inşa edilen Sardis Sinagogu ve en küçükleri ise bir Samaritan yapısı olan Delos sinagogunu kapsayan 15 diaspora sinagogu gün ışığına çıkarılmıştır. Yahudi dini kuralları olan "Halakhah" sinagogların inşasında izlenecek belirli bir tipolojiden söz etmek yerine, sadece birkaç küçük mimari öneriden ibaret kurallar bulundurmaktadır. Bunlar:

- Sinagogun pencerelerinin olması ve girişinin Kudüs'e bakması,
- Kapılarının doğuya açılması ve sinagogun kentin en yüksek noktasında konumlanması

¹⁵ Yahudi Dünyası Ansiklopedisi, sh: 27

¹⁶ Gruber S.D. 1999, sh: 23

• “Tora Tomarları”nın, güvenilir bir mekanda saklanması ve okunmak için yerden yükseltilmiş bir platformda açılması şeklindedir.¹⁷

Sinagogun bu minimal karakterine karşın, yapının ahşap bir çatı örtüsü pencereleri ve Kudüs’te konumlanan Tapınağa yönlendirilen bir girişi mevcuttur. Yapı bir odalar kompleksi olarak ortaya çıkmıştır ve bu odalar cemaatin toplanma mekanının etrafında kümelenmişlerdir. Sinagogun dış görünüşünü yerel faktörler şekillendirmiştir. Yahudi toplumunun Yahudi olmayan toplumla olan ilişkisi, yapının boyutunu, kent içindeki konumunu ve dışavurumunu-kimliğini oluşturan ana unsur olmuştur.

Sinagoglar, ilk yapılandıkları tarihte, cemaatin bir araya toplanma ihtiyacına cevap veren mekanlar niteliğinde üretilmişlerdir. Yeni gelişen ibadet şekli, son derece basit ve sade olmuş, yalnızca ibadet için okunan “Tora’yı” duyabilecekleri kapalı bir mekana ihtiyaç duymuşlardır. Bazen bu kapalı mekanın içinde mekanın duvarları boyunca taştan oturma sıraları yerleştirilmiş, bazen ise, oturma sıralarının olmadığı durumlarda, cemaat yere oturup, duaya katılım göstermiştir. Bu bağlamda da yeni yapılan dini yapılar, kutsal tapınaklarının plan şemasını taşımak yerine, daha çok antik dönem meclis binalarının (Bouleuterion) ya da Odeion yapılarının plan şemasıyla merkezi planlama ile inşa edilmiştir.¹⁸ Bazilikal plan şeması; sinagog mimarisi için ikinci tercih edilen plan şeması olmuştur. İsrail’de bu biçimde inşa edilmiş yaklaşık 100 adet antik sinagog yapısına rastlanmıştır. Bu yapıların ilkleri Herodes zamanında yapılan “Masad” ve “Herodium” sinagoglarıdır. “Delos” sinagogu dışında kalan sinagogların tümü, II. Tapınağın yıkılmasından, yani M.S. 70 yılının devamında inşa edilmişlerdir. Si-

¹⁷ <http://faculty.smu.edu/dbinder/delos.html>

¹⁸ A. Meek, 1999, sh: 64

nagogların cepheleri, Kudüs'e yönelmiştir, bu bağlamda da sinagoglarda toplanan cemaatin dua sırasında, yüzleri Kudüs'e çevrilmiştir.

Kazılarda ortaya çıkan sinagoglar birbirlerinden farklı özellikler gösterse de ortak yönleri hepsinin iç mekanlarında Yahudi dini sembollerini kullanmış olmalarıdır. Dini sembollerin iç mekanda kullanılmalarının ötesinde, bu yapılara kimliklerini kazandıran ortak bir yön bulunamamıştır. Sinagog yapıları; Yunan tapınakları yada Suriye'deki tapınaklar gibi diğer dini yapılardan etkilenmişler ve onların modellerini almışlardır. Bazı durumlarda da kentlerde konumlanan konutlar Yahudilerin toplanıp dua ettikleri mekanlar olarak bir sinagog hizmeti vermiştir. Claudius Tiberius Polycharmus Stobi'de (Makedonya) konutunu sinagog işlevi görmesi için bağışlamıştır. Yine aynı şekilde Mindis Faustus Ostia'da konutunun bir odasını dua nişi olarak kullanılmak üzere bağışlamıştır.¹⁹

Roma döneminde, her Yahudi cemaatine ait bir sinagog yapısı mevcut olup, bu yapılar, kilise plan şemasının mekansal organizasyonu ile örgütlenmiş ve genellikle konutların içerisinde yer alan odalardan birinin bu amaçlı olarak dönüştürülmesiyle oluşturulmuşlardır. Roma'da bu biçimlenişle örgütlenmiş en az on üç sinagogun varlığı bilinmektedir. Yahudi tarihçi Josephus, M.Ö. 67 yılında, Roma'da konumlanan sinagogları, dini ritüellerin yerine getirildiği mekanlar olmanın yanında, aynı zamanda, cemaatin bir araya geldiği, toplandığı, Roma imparatorluğu içinde yaşadıkları hayat ve geleceklerini tartıştıkları, planlar yaptıkları, sosyal mekanlar olarak nitelendirmiştir. M.S. 1. yüzyılda, Aziz Paul, Damascus, Salamis, Iconium, Thessalonica, Berea, Corinth ve Ephesus sinagoglarında vaaz vermiştir. Arkeolojik kalıntılar ışığında, birçok sinagog yapısının orta doğuda biçimlendiği görülmektedir, bu-

¹⁹ <http://faculty.smu.edu/dbinder/delos.html> Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

nun yanında da Stobi (Yugoslavya), Ostia, Bova Marina (İtalya), Hamman Lif (Tunus), yerleşimlerinde de sinagog kalıntılarına rastlanmıştır. Kuzey İsrail'de konumlanan bir diğer sinagog yapısı ise Gamla sinagogudur.²⁰

Antik Diaspora Sinagoglarının Tipolojileri

Antik diaspora sinagoglarını tipolojilendirirken, birçok yöntem denenmiş, kronolojik sıralamaya göre tipolojilendirme, konumlandığı bölgeye göre tipolojilendirme izlenen yollardan olmuş, fakat kesin sonuçlar elde edilememiştir. Bu bağlamda, geliştirilen yöntemlerin dışında, antik dönem sinagogları plan-sal özelliklerine göre sınıflandırıldıklarında, merkezi plan şemalı örnekler, bazilikal plan şemalı örnekler ve konutların sinagoga dönüştürüldüğü örnekler olarak üç farklı biçimde üretiltikleri tespit edilmiştir.

1. Merkezi Plan Şemalı Sinagoglar: Galile* bölgesinde konumlanan sinagogların planlanma prensipleri bu biçimlenişle örgütlenmiştir. Plan şeması olarak antik Yunan meclis binası (bouleuterion) şemasına uyulmaktadır. İbadet mekanı kareye yakın bir dikdörtgendir. Bu mekanın üç tarafını taştan oturma sıraları çevrelemektedir. Cemaat, ortada tanımlanan kare alana yönlendirilmiş, orta mekanda ise Bima konumlanmıştır. Yapının genişliğine paralel olarak, ahşap üst örtüyü taşımak amaçlı, mekana sütunlar eklenmiştir. Gamla, Masada, Herodium ve Capernaum sinagogları, bu biçimlenişle inşa edilmiş sinagoglardır.

²⁰ Gruber S. D., 1999, sh: 24

* Antik Filistin'in kuzey bölgesi. Ürdün Nehri'nin batısında kalır. Günümüzde İsrail topraklarının üçte birine tekabül eder.

Gamla sinagogunun plansal özellikleri incelendiğinde, antik dönem meclis binalarının (bouleuterionların) plan şemasını taşıdığı, yaklaşık kare bir mekanı saran taştan oturma sıralarının varlığı görülmektedir. Cemaat, orta mekana yönlendirilmiş, orta mekanda, taşınabilir “Bima” yer almaktadır.²¹ Capernaum Sinagogu; Galile Denizinin kuzeybatısında konumlanan, M.S. 1. yüzyılda bazalttan yapılmış sinagogun üzerine, M.S. 5. yüzyılda inşa edilmiş ikinci bir yapıdır. Ana ibadet mekanı 24.5x18.7 metre genişliğinde olup, ilk sinagog yapısı daha sonraki süreçte özgün yapının yanına eklenmiş ikinci dikdörtgen hacimle büyütülmüştür. Bu anlamda, yapı M.Ö. 1. yüzyılda yapılandığı ilk tarihte, tam bir meclis binası (bouleuterion) plan şemasına sahipken, yanına eklenen hol ile daha sonraki dönemde plan şeması değiştirilmiştir. Kudüs’ün 7.5 mil kuzeyinde konumlanan Herodium sinagog yapısı, Gamla, Masada ve Capernaum sinagogları gibi, merkezi planlı inşa edilmiş bir yapıdır. Yaklaşık 250 kişinin kullandığı düşünülen Masada sinagogunun, ibadet mekanı 15x12 metrelik kareye yakın bir dikdörtgendir. Yapı Yahudi Savaşları dönemine tarihlenmektedir (M.S. 67-73).

2. Bazilikal Plan Şemalı Sinagoglar: Bazilikal planlı sinagoglarda; kısa kenarında, ortadaki büyük ve iki yanındaki daha küçük olmak üzere üç girişin mekanı üç nef bölüğü, orta nefin bir apsidle sonlandığı plan şeması yaygın olarak izlenmektedir. İç mekandaki kolonlar, üst katta mevcut olan galeriyi de taşımaktadır. Geç dönem sinagogları genellikle, bazilikal planlı olup, kiliseleri andırmakta, döneminin kilise mimarisinin izlerini taşımaktadır. Üç neften oluşan yapılarda, orta nef aksı bir apsid ile sonlanmakta, “Tora Tomarlarının” saklandığı dolap, bu apsidin içinde yer almaktadır. Zemin dö-

²¹ a.g.e. sh: 24

şemesi; dini olayların anlatıldığı sahnelerin yer aldığı mozaik bezemelerle süslenmiştir. Bu döneme tarihlenen altı sinagogda da zemin mozaiklerinde, burçlar kuşağı yer almakta, diğer sahneler ise, Kral Davut, İshak'ın bağışlanma sahnesi gibi motifleri içermektedir. Bu plan şeması, Roma İmparatorluğu kentlerinde yaşayan Yahudiler tarafından yaygın olarak kullanım görmüştür. Bu anlamda, İzmir yakınlarında konumlanan Sardis kentindeki sinagog ve Yugoslavya'da yer alan antik Stobi kentindeki sinagoglarda erken bazilikal planlama örnekleri görülürken, bazilikal planlı sinagoglar geç örneklerini M.S. 5. yüzyılda Na'aran, Nabretein, Beth Alpha, Ma'oz Hayim sinagoglarında da vermiştir.

Stobi Sinagoguna ait kalıntılar, M.S. 4.-5. yüzyıllara ait kalıntılar olup, yapı, ilk olarak M.S. 3. yüzyılda inşa edilmiş, daha sonra eski yapının üzerine mevcut yapı tekrardan yapılanmıştır. İbadet mekanı 7.9x13.3 metre genişliğinde bir bazilika-dır.

Sardis'deki sinagog yapısı M.S. 150-250 yılları arasında geçen 100 yıllık süreçte inşa edilmiştir. Sinagog; doğu yüzeyinde konumlanan, küçük bir avludan dahil olunan ve batı duvarında bir apsidle sonlanan, bazilikadır. Yapının ikinci kullanımında, doğu duvarında yer alan apsidin önüne, mermerden üç adet oturma sırası eklenmiş ve avlu ile ana mekanı birbirinden ayıran duvar yıkılmış, iç mekan genişletilerek 80 metre uzunluğunda bir bazilika elde edilmiştir. Bu yeni haliyle, yapının doğu cephesine bir avlu eklenmiş, ana mekana avludan üç ayrı kapıdan geçilerek dahil olunmuştur. Avlunun merkezinde bir çeşme konumlanmaktadır. Yapıya dahil olunan duvar yüzeyinde "Aron Kodeshler" yer almaktadır. Yapıda bu bağlamda iki "Aron Kodesh" bulunmakta, bu oluşum da simetri kaygısından ileri gelmektedir. Yapının ikinci evresinde, batı duvarında konumlanan apsidin önüne eklenen mermer

oturma sıraları, cemaatin önemli kişilerinin ayin sırasında kullandıkları mekan olarak bırakılmıştır.²²

3. Konutların Sinagog Mekanlarına Dönüştürüldüğü Örnekler: Yahudiler, diaspora'ya yayılmaları ile birlikte, birçok farklı yerleşim alanında, farklı karakterlerde sinagoglar inşa etmişlerdir. Dini ritüellerini gerçekleştirmede sınırsız özgürlükleri olmayan Yahudi cemaatler ise, sinagog inşa etmek yerine, cemaatin ileri gelenlerinden bazılarının evlerini sinagoga dönüştürmüşlerdir. Konutların odalarından biri ibadet mekanı olarak işlevlendirilirken, diğer odalar, cemaatin toplantı yaptıkları, yemekler düzenledikleri, mekanlar olarak birçok farklı işleve hizmet vermiştir. Bu bağlamda İbadethaneye dönüştürülen konutların uzun duvarı üzerinde nişler açılmış, mekana dahil olunan kapılar doğu duvarında yer almıştır. Bu tip planlama, erken dönem sinagoglarında görülmektedir. Delos ve Ostia sinagogları, konutların sinagoga dönüştürülmesinden elde edilmiş erken dönem örneklerken, Eshtemo'a sinagogu bu şekilde M.S. 5. yüzyılda inşa edilmiş geç dönem örneğidir. Geç dönem sinagoglarda ibadet mekanının uzun kenarına nişler açılmış, bu nişlerde Tora Tomarları saklanmıştır. Söz konusu nişler, "Aron Kodesh"lerin ilkel örnekleridir.

Antik Diaspora Sinagoglarında İç Mekan Kurgusu

Genellikle sinagoglar, içinde bulundukları toplumda yaşayan Yahudi olmayan halktan saklanmak istemiş ve bundan ötürü sinagog yapılarının yüzeyleri, dış mekanları son derece sade inşa edilmiştir. Bu anlamda da Diaspora sinagogları iç mekanların bezemeleri ile dikkat çekmektedir. Sardis'de ko-

numlanan ve 20 metre kolonadı ile dikkat çeken sinagog bu anlamda bir istisnayı teşkil etmektedir.

İç mekan, mozaik zeminler, Tora nişleri, ve Tora'nın okunması sırasında kullanılan yerden yükseltilmiş platform olan "Bima" mekan içerisinde bezemeleri ile vurgulanan hakim unsurlardır. Hemen hemen her sinagogda değişen ölçülerde de olsa Tora nişleri bulunmaktadır. Küçük sinagoglarda bir niş olarak şekillenen bu fonksiyon sinagoglar büyüdükçe bir şapel haline de dönüşebilmektedir. İç mekanda kullanılan bezemeler; ya dini motiflerden oluşmuş ya da yerel mimari süsleme elemanlarından etkilenerek şekillenmiştir. Elche (İspanyol) sinagogunun mozaik kaplamaları, Roma villalarının mozaik kaplamaları ile aynı biçimlenişte, Duro-Europos sinagogunun duvar boyaları, yöredeki konutlarda kullanılan boyama tarzında yapılmıştır. Sardis'de kullanılan Kartal Masası dini amaçlar için, dünyevi figürlerin kullanılmasına bir örnektir.²³

Antik dönem diaspora sinagogları, aslında belki de sadece iç mekanlarında bulunan Yahudi sembollerinden tanımlanabilmektedir. Genellikle toplumun diğer kesimlerinden kendilerini saklama zorunlulukları, onların ortaya belirli bir mimari kimlik taşıyan yapılar çıkaramamalarına neden olmuştur. Antik Diaspora sinagoglarında dört temel Yahudi Figürü kullanılmıştır. Bu figürler; yedi dallı mum (menorah), koç boynuzu (Shofar), ethrog, palmiye dalları (lulav)'dır. Bu semboller Yahudi takviminde yer alan bayramları ifade etmekte, Menorah Chanukah bayramını, Shofar Rosh Hashanah ve Yom Kipur (Yılbaşı), Ethrog ve Lulav ise Sukhot bayramını simgeleyen sembollerdir.²⁴

²³ <http://faculty.smu.edu/dbinder>

²⁴ www.duke.edu Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Delos sinagogu dışındaki tüm diaspora sinagogları Kutsal Tapınak yıkıldıktan sonra inşa edilmiştir. Bundan ötürü diaspora sinagoglarının girişleri ve Tora dolaplarının konumu Kudüs'e yönlendirilmiştir. Kudüs tapınağı mevcutken, tapınakta gerçekleştirilen dini ritüeller, diaspora sinagoglarında olduğu gibi merkezi bir biçimlenmeyi öngörmemiştir. Yahudiler dini ritüellerini "Tora"nın çevresinde konumlanan merkezi nitelikte bir biçimlenme ile oluşturmamışlardır.²⁵ Tapınak yıkıldıktan sonra, hahamların söylemleri ile, Kudüs'teki tapınağın bir daha inşa edilemeyeceğine inananlar, Diaspora'da dinlerinin kaybettikleri merkezîyetçiliğini, "Tora"nın etrafında toplanarak yeniden yakalamaya çalışmışlardır. Bu anlamda Tora merkezi bir eleman olmuştur.²⁶

"Tora" bu merkezîyetçilik görevini taşımaya başladığı özel andan itibaren, bezemeleri ile farklılaşan bir nişin, dolabın içinde saklanmaya başlanmış ve hatta, bazı sinagoglarda, daha önce girişlerin Kudüs'e yönlendirilmesi gibi Tora nişinin konumlandığı duvar da Kudüs'e yönlenmeye başlamıştır. Buna rağmen birçok diaspora sinagogu bu modele uymasa da, Tora Tomarlarının saklandığı özel bir niş tüm sinagoglarda mevcuttur.²⁷

Sinagoglarda kadınlar için ayrı ibadet mekanı bulunmakta ve bu mekan ana çizgilerle erkelerin ibadet mekanlarından ayrılmaktadır.²⁸ Antik bilgilerde dua sırasında kadın ve erkeğin birbirlerinden ayrı tutulmasını aktaran ibare yoktur. Bunun yanında kadınlar bölümünün bir galeri biçiminde inşa edilmesi söylenmektedir. Philo'nun beyan ettiği üzere cinsiyetlerin dua

²⁵ Seager, Andrew R., 1992

²⁶ www.duke.edu.l

²⁷ Bokser, B.M.1985, sh:108

<http://www.yosh.co.il/milson/pdesign/01.Synagogues.html>

²⁸ Sukenik E. L., 1980, sh: 104

sırasında ayrı tutulması, Kudüs'teki kutsal tapıntan alınmış bir gelenektir. Kraeling'e göre Dura-Europos sinagogunun hem kadınlar hem de erkekler tarafından eşit kullanılabilmesi için kolaylık sağlayacak uzlaşmalar yapılmıştır. Bu sinagogda kadınlar için farklı bir giriş, özel oturma sıraları ve gerekli durumlarda kadın ve erkek cemaati birbirinden ayırabilecek separatörler yapılmıştır.²⁹ Dua mekanının dört duvarı boyunca biri yükseltilmiş ayaklıklıkl biri ayaklıksız olmak üzere iki tip oturma sırası mevcuttur. Ara verme, dinlenme mekanlarında konumlanan ayaklıksız oturma banklarının kadınlar için yapıldığı düşünülmektedir. Ayaklıksız olan bu oturma banklarına doğu duvarında konumlanan küçük iki kapıdan ulaşılabilinmektedir. Kraeling'e göre kadın ve erkek cemaatleri birbirinden ayırmak için yine taşınabilir separatörler kullanılmıştır.

Diaspora Sinagoglarında yan mekanlar aslında dinsel törenler için kullanılan mekanlar değildir. Stobi sinagogunda bir yan mekan yemek mekanı olarak "triklinion" kullanım görmektedir. Ostia Sinagogunda ana ibadet mekanının güney ve batısında bir mutfak ve yemek odaları konumlanmaktadır. Aynı zamanda ibadet mekanlarının çevrelerine eklenen odaların bazıları, Yahudi gezginler için konaklama mekanı olarak düzenlenmiştir.³⁰ Dura-Europos Sinagogunun bazı odaları da konaklama mekanı olarak kullanım görmüştür. Bazı odalar ise sinagog için bağışta bulunan kişilerin özel mekanları olmuştur.³¹

Hemen hemen tüm sinagog yapıları çeşme gibi su kaynakları ile süslenmişlerdir. Özellikle çeşmeler bahçede konumlanmaktadır ve sinagoga gelen kimseler, ibadet mekanına girmeden önce ellerini burada yıkamışlardır. Sardis sinagogunun ön avlusunda böyle bir çeşme konumlanmaktadır. Daha küçük si-

²⁹ www.duke.edu.l

³⁰ Kraabel, Alf Thomas, 1979, sh: 28

³¹ a.g.e. sh: 29

nagoglarda ise bu işlev avluya yerleştirilen leğen tarzı kaplarla çözülmüştür.

Yahudi olmayan toplumdan saklanmamak genellikle bir istisna olup, Yahudilerin toplum içinde çok güçlü oldukları durumlar için söz konusudur. Bunun en çarpıcı örneği Babil sürgünü sırasında M.Ö. 3. yüzyılda Antokius III'ün 2000 üzerinde Yahudi'yi Sardis'e göndermesiyle, bu bölgede güçlenen Yahudi cemaatinin ortaya koyduğu Sardis Sinagogudur. Sinagog kentin en çarpıcı ve belirgin noktasında konumlanmıştır. Aynı zamanda yapının hamam ve gymnasium kompleksi, bölgede bulunan Yahudi cemaatinin gücünü ortaya çıkarmaktadır. Priene'de bir konutun sinagoga dönüştürülmesi sırasında yandaki konutun avlusunun ve sokağa bakan dükkanların kapatılarak sinagog yapısına dahil edilmesi de bu kentte Yahudilerin nüfusluluğunun bir göstergesidir.

İslam Diasporası-Sefarad Mimarisinin Oluşumu

Sefarad Yahudilerin kültürel ve dini yaşantıları, Arap kültürünün çevrelediği bir atmosferde gelişim göstermiştir. İbranice olan "Sefarad" kelimesi, "İspanyol" anlamına gelmekte, Akdeniz havzasında yaşayan Yahudilere verilen genel ad olarak tanımlanmaktadır. Sefarad kültürü, Arap ve İslam dünyası içinde yoğrulmuş bir kültür olup, Avrupa yada Hristiyan kültürüyle örtüşmemektedir.

Yapılan Arap fetihleri, Yahudilerin büyük bir bölümünü, bir tek politik örtü altında birleştirmeyi başarmıştır. İslamiyet'i kabul etmiş olan kentlere yapılan göçler gözle görülür nitelikte artış göstermiş, Irak'taki Yahudi yaşamı, yavaş yavaş kırsaldan ağırlıklı olarak kentsel varlığa dönüşmüş ve yeni başkent birçok Yahudi'yi çekmiştir. Öyle ki, 12. yüzyılın sonlarında Tudelah Benjamin, burada 40.000 Yahudi, 28 sinagog ve 10

akademi bulunduğunu söylemektedir. Aynı dönemde Avrupa'da-ki Yahudi toplulukları, ancak birkaç yüz kişilik nüfustan ibarettir. Eş zamanlı olarak da Suriye ve Kuzey Afrika'nın kentlerine doğru büyük bir hareket yaşanmaktadır. Şam, Halep, Kahire, Kirvan, Fez gibi kentler Yahudi Dünyasında özel bir önceliğe yükselmiştir, Doğuya, İran ve ötesine doğru bir genişleme de yaşanmıştır. Yahudi tüccarlar etkinliklerini İspanya ve Fas'tan Hindistan ve Çin'e kadar yaymışlar, ticaret yolu üzerindeki noktalarda Yahudi topluluklar büyümüştür.

Fatımi ve Eyyubi Mısırında olduğu gibi Emevi İspanya'sında ve İslam dünyasının birçok parçasında 10, 11 ve 12. yüzyıllarda Yahudiler, genel dengeyi zenginliği ve kültürel gelişimi paylaşmışlardır. Bu yerleşim alanlarının tercih edilmesinin nedeni ise ayrımcı politikanın İslam topraklarında genellikle etkin bir biçimde uygulanmamış olmasıdır. Dinsel faaliyet alanları dışında genellikle Yahudiler, Yahudi olmayanlarla özgürce bir araya gelmişlerdir. Bu ülkelerde, ticarete, düşünsel uğraşlara, belirli ölçülerde de yönetime katılım göstermişlerdir. Tarihsel süreç boyunca Müslüman egemenliğinde yaşamlarını sürdüren Yahudilere, dini özgürlüklerinden, seyahat edip ticaret yapabilme özgürlüğüne kadar her türlü özerklik tanınmıştır. Tabi yukarıdaki tablodan, Yahudilerin İslam egemenliğinde yaşadıkları süreç boyunca, son derece özgür oldukları çıkarılmamalıdır. Yahudiler, İslam egemenliğinde yaşadıkları topraklarda, güvenlikleri için, yerel yönetimlere vergi ödemek zorunda kalmışlar, belirli mahallelerde yaşamak, belirli kıyafetleri giymek durumunda bırakılmışlardır.³²

³² <http://www.tikkun.org/magazine/index.cfm/action/tikkun/issue/tik0203/article/020314e.html> Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://iranley.org>

İspanya'nın Altın Çağı

Yahudilerin, İspanya'ya göçü; onlar için bir sürgün olmamış, bu toprakları ikinci bir Kudüs olarak kabul etmişler, rahat ortamlarda, özgürce yaşamışlardır. Bundan ötürü de İberya yarımadasının, Hristiyanların egemenliği altına girmesi ile başlayan süreçte, Kudüs'ten sonra kutsal olarak kabullendikleri bu toprakları terk etmeleri, Sefarad Yahudileri için çok güç olmuştur.³³

Tahminlere göre, Yahudilerin Roma İmparatorluğu topraklarında toplam nüfusları sekiz milyon civarındadır. M.S. 135 yılında Roma Kralı Titus'un Yahudi yerleşimlerine müdahale etmesiyle, Yahudiler, Akdeniz'e, Kuzey Afrika'ya ve İspanya'ya göç etmişlerdir. Bu yeni yerleşim yerlerinde, birçok yapı ve sinagog inşa etmiş oldukları, arkeolojik kazılar sonucu çıkan bulgulardan elde edilmektedir.³⁴ Hispania veya diğer adıyla Ispania, Roma İmparatorluğunda dönemin en güçlü bölgesidir. Roma İmparatorluğunun, toleranslı ve saygılı tutumu, birçok Yahudi'nin özgürce bu topraklarda yaşamasını hızlandırmıştır.³⁵

Yahudi halkın İspanya'da süregeldikleri hayatın kötüleşmesi, 5. yüzyıla İmparator Konstantin yönetimindeki Roma İmparatorluğunun Hristiyanlaştığı döneme tarihlenmektedir. İmparatorluğun Hristiyanlaşmasını takiben ve beklide biraz daha öncesinde başlayan süreçte, Yahudiler için problemler başlamış, yaşama haklarında eski özerkliği ve refahı kaybetmişlerdir.³⁶

³³ Gerber J. 1994, sh: 14

³⁴ a.g.e. sh: 3

³⁵ a.g.e. sh: 4

³⁶ a.g.e. sh: 6

M.S. 409 yılında İspanya üç farklı kavim tarafından paylaşılmıştır. Vizigotlar bu kavimlerden sadece birisidir. Yahudi Halk, yarımada'daki en sessiz ve içe dönük hayatlarını bu dönemde yaşamışlardır. Yahudi toplumu, dini liderleri tarafından yönetilmiş, sinagoglarını inşa edebilmiş ve eğitimlerini sinagoglarında almıştır. Vizigotların egemenliğinde yaşanan yıllarda, Yahudiler ekonomik açıdan kalkınmışlar, birçok iş alanında çalışma fırsatı bulmuşlardır.³⁷

İberya yarımadasının Müslümanların eline geçmesi ile birlikte; Yahudiler rahatlamış, diğer kentlerde halen Vizigotların egemenliğinde yaşayan akrabaları, Vizigotların yönetiminde olan bu toprakları terk ederek Endülüs topraklarına göç etmeyi tercih etmişlerdir. 10. yüzyıldan itibaren Endülüs'ün önemli bir bilim merkezi olması takiben, birçok Yahudi göçmen bu topraklara yerleşmiştir.³⁸

Müslümanların yönetimi altında yaşayan Yahudiler, her ne kadar özgür olsalar da belirli ölçülerde kısıtlamalara maruz kalmışlardır. Her türlü kıyafeti giymeleri yasaklanmış, sinagog yapılarının yüksekliklerine kısıtlamalar getirilmiştir. Genel olarak bakıldığında; "dhimmi" olarak adlandırılan Yahudilere tanınan özel haklar, Yahudilerin dini ritüellerini özgürce yerine getirebilmelerine, istedikleri iş kollarında çalışabilmelerine ve kentlerden kentlere özgürce dolaşabilmelerine olanak tanımıştır.³⁹

9. yüzyılda; Endülüs için çizilen bu refah dolu tablonun içinde, Yahudiler; ekonomik özgürlüğü olan ve Akdeniz Havzasının ticari ağlarını ellerinde tutan, Müslüman egemenliğinde yaşayan bir topluluk olarak ortaya çıkmaktadır. İslam görüşüne göre, Yahudi toplum, sürekli dolaşarak ticaret yapan, bir kent-

³⁷ Gerber J. 1994, sh: 9 - Johnson P., 2000, sh: 183

³⁸ Gerber J. 1994, sh: 20 - Johnson P. 2000, sh: 183

³⁹ Gerber J. 1994, sh: 24- Levy A. 1992, sh: 22

ten diğerine bilgiler taşıyan bir kavim olmuştur. Buna paralel olarak, Arap ülkesinde yaşayan Sefarad Yahudileri, İspanya'dan, Afrika'ya; Kahire'ye, İran'a gitmişler, bu kentlerde yaşayan Yahudi vatandaşlarla aralarında bilgi transferleri gerçekleştirmişlerdir. Birçok yazılı kaynağa göre, ticaretle uğraşan Sefarad Yahudileri ticaret yapmak amaçlı sadece Kuzey Afrika limanlarına gitmekle kalmamış, aynı zamanda İtalya'nın kıyılarındaki kentlerde de dolaşmışlar, bu bölgeler ile ticaret yapıp, bilgi alışverişinde bulunmuşlardır.⁴⁰ Bu seferlerin kolaylıkla yapılabilmesinde en önemli etken, Müslümanların deniz yollarının güvenliğini sağlamış olmalarıdır. Bu deniz yolculukları sırasında yaşanan her olayda, her insan kendi dini yargı sistemine göre yargılanmıştır. Bu özgürlük çerçevesi içerisinde 9. yüzyılda, Yahudi tüccarların sayıları giderek artış göstermiş, Yahudi tüccarlar, gerek Müslüman tüccarlarla gerekse Hristiyan tüccarlarla iyi ilişkiler içerisinde geçinmişlerdir. Bazı durumlarda iki farklı cemaatin bireyleri arasında evlilikler dahi gerçekleştirilmiştir. Bu ticaret ağı içerisinde, ipek, yağ, baharat, metal eşyalar, mücevherat, kimyasallar ve kitaplar değiş tokuş edilmiştir.⁴¹ 9. yüzyıla tarihlenen bir kaynakta, İspanya'nın Fransa'ya kıyısı olan bir kentinde yaşayan Sefarad tüccarların, Prag'a, Bulgaristan'a ticaret yapmakta, hatta Çin'e bile mal satışları ifade edilmektedir.⁴²

Bu ticaret olgusu sürecinde, diğer ülkelere giden Yahudi tüccarlar, İspanya'ya özellikle Kudüs'ten birçok dini belge getirmişlerdir. Tıbbi açıdan önemli birçok bitkinin taşınmasında rol oynamışlar, bu bağlamda da bilimsel anlamda, İspanya'da yaşayan Yahudilerin ilerlemesine katkıda bulunmuşlardır. Endülüs; Kordoba, Granada, Toledo, Sevilla gibi önemli kentlerden oluşmaktadır. İspanya'da ilk gelişen merkez, Kordoba ol-

⁴⁰ Gerber J. 1994, sh: 32- Johnson P. 2000, sh: 198

⁴¹ Gerber J. 1994, sh: 33

⁴² Gerber J. 1994, sh: 34 - Meek, A. M. 1995, sh: 102

muştur. Kordoba, Endülüs'ün kültür merkezi, bilim yuvası haline dönüşmüş, Kordoba'yı Sevilla takip etmiş ve 1248 yılında Sevilla'nın Hristiyan egemenliğine geçmesiyle, bu görevi Granada kenti yüklenmiştir.⁴³ Granada, 1492 yılında Katolik hakimiyetine geçinceye kadar, İslam İmparatorluğunun kültürel ve politik başkenti olmuştur. Müslüman egemenliğinde refah ve barış içerisinde yaşayan Yahudiler, Endülüs'ün yavaş yavaş, Katoliklerin eline geçmeye başlaması ile kentten kente göç etmişler, en son Granada'da toplanmışlar ve Müslüman egemenliğinden en son düşen kent olan Granada'dan sürülmüşlerdir.

İspanya'da Önemli Yahudi Merkezlerinde Yaşam

10. ve 11. yüzyıllar, Yahudiler için İspanya'da geçirdikleri altın dönem olmuştur. Devlet yönetiminde belirli bir kesim söz sahibi olmuş, önemli iş kollarında çalışma fırsatları bulmuşlardır. O dönem yalnız Yahudiler için değil tüm bölge halkı için huzurlu bir ortam olmuş, Hristiyanlar da bölgede refah içinde yaşamışlardır.⁴⁴

Sefarad Sinagogları; İspanya'nın altın çağında önemli kentlerde inşa edilmişlerdir. Bu İslam kentleri, kendi içlerinde organize olmuş, sürekli dışarıdan göç alan düzensiz kentlerdir. Merkezlerinde, çarşısı ve kentin en önemli camisi yer almaktadır. Toplu eylemler, ortasında genelde bir çeşmenin konumlandığı açık alanlarda gerçekleştirilmiştir.⁴⁵ Kentler büyüdükçe, kentlerde yaşayan Yahudi nüfusunda da artış gözlenmiştir. Yahudilere tanınan haklara rağmen, Yahudiler hep bir arada yaşamayı tercih etmişler, kentin belirli bölgelerinde gruplaşmışlardır. Bir arada konumlanan konut alanlarını, duvarlar çevre-

⁴³ Gerber J. 1994, sh: 36

⁴⁴ a.g.e. sh: 28

⁴⁵ Irwin R. 1997, sh. 221

lemiş, mahallelerinin kapısında bir bekçi güvenliği sağlamak adına nöbet tutmuştur.⁴⁶ Kordoba'da böyle bir Yahudi yerleşmesine rastlanmaktadır. 10. yüzyılda genişletilen bu mahalleye, "Bab el-Yahud" (Yahudi kapısı) denilmektedir. Hristiyanlar ise kentte Müslümanlarla birlikte iç içe yaşamışlardır.

Kordoba, Sevilla, Granada ve Toledo İspanya'da Yahudi yoğun nüfusun yaşadıkları önemli kentler olmuşlardır.

Kordoba kenti; Endülüs kentleri içerisinde refah seviyesi en yüksek, en gelişmiş olan kentlerden birisi olmuştur. Kentte 700 cami, birçok hamam yapısı bulunmakta, kentte ipek dokumacılığı yapılmaktadır. Kordoba kentinin 28 yerleşim alanında birçok pazar yeri bulunmaktadır. 70 kütüphanesinde 400.000 cilt kitap yer almakta, bu kitaplar özellikle tıp alanında bilgiler içermektedir.⁴⁷ Kentte konumlanan büyük cami yapısı, İspanyadaki İslam mimarisinin baş yapıtlarından olup, aynı zamanda sinagog mimarisinin gelişimi için bir esin kaynağı olmuştur.⁴⁸ Kordoba kenti; 10. yüzyılda, Yahudi cemaatinin hayatında çok önemli yer tutan bir kent olmuştur. Bu kent Yahudilerin, eğitim aldıkları, Yahudi kültürünü geliştirdikleri ve Kudüs'lü akademisyenler olan Sura ve Pumbeditha tarafından eğitildikleri büyük bir kültür kenti olmuştur. Yahudi cemaatinin kentte bu şekilde gelişim göstermesinde Hasdai isimli bir doktor rol oynamıştır. Hasdai'nin girişimiyle, kentte birçok Yahudi filozof, şair, bilim adamı yetişmiş, İbranice kitaplar yazılmıştır. Hasdai; Suda akademisini kurmuş, Yahudi dinine ait kanunlar bu akademide düzene sokulmuştur. Aynı dönemde kentte, Talmud eğitiminin verilmesi için Moshe ben Chanoch başkanlığında bir akademi kurulmuştur. Bu tarihten sonra, 1013 yılındaki Barbar akınlarını takip eden süreçte Yahudi Cemaatinin refah seviyesi

⁴⁶ Gerber J, 1994, sh: 37

⁴⁷ a.g.e. sh: 29

⁴⁸ W Allan, J. 1989, sh: 293

düşüşe geçmiştir. Kral Ferdinand ve Kraliçe İsabella’nın kenti 13. yüzyılda ele geçirmeleri ile kent Katolik monarşisinin kargahı olmuş, Engizisyon mahkemelerinin kurulması ile 1483 yılında kentteki Yahudiler gerek sürülerek gerekse yok edilerek, temizlenmiştir.⁴⁹ Kentte günümüzde müze olarak kullanım gören küçük bir sinagog yapısı mevcuttur. Yahudiler, avlulu konutların dar organik sokaklara açıldığı, sokakların da “La Plaza del Porto” gibi adlarla anılan meydanlara açıldığı bir doku içerisinde yaşamlarını sürdürmüşler, dışa kapalı olarak yaşamışlardır.⁵⁰ Yahudi Mahallesinin merkezinde, 1315 yılına tarihlenen bir sinagog yapısı mevcuttur.⁵¹

Sevilla kenti o dönemde Yahudi nüfusun yoğun olarak yaşadığı bir başka yerleşim olmuştur. Kordoba’da yaşayan Sefarad cemaatin bir kısmı 11. yüzyılda Sevilla’ya göç etmiştir, bu bağlamda Sevilla kentinde büyük bir dönüşüm yaşanmış, kent tekstil sektöründe dış ticarete yükselmiş ve sınırları genişlemiştir. Bunun yanında kültürel anlamda da ileri seviyede olan Yahudiler, kenti refah seviyesine ulaştırmışlardır.⁵² Yahudi Mahallesi, kentin batısında yer almaktadır. 1013 yılındaki Barbar saldırısı sonrasında, Yahudilerin bir kısmı kenti terk etmişler, kentte kalmayı tercih edenlerin yaşam şartları gün geçtikçe kötüleşmiştir. 1248 yılında Katolik monarşisi egemenliğine geçen kentte, Yahudiler Kral Ferdinand’ı bir bayram havasında karşılamışlardır ve mahallelerinin anahtarını sembolik olarak krala teslim etmişler, fakat kısa bir süre sonra, özgürlükleri için Krala büyük vergiler ödemek zorunda bırakılmışlardır. O dönemde kentte 200 kadar aile yaşamaktadır. Reconquista hareketinin⁵³ başlaması ile 1391 yılında, Yahudilere uygulanan kı-

⁴⁹ <http://www.us-israel.org/jsource/vjw/Cordoba.html>

⁵⁰ <http://www.andalucia.com/cities/cordoba/diocesanmus.htm>

⁵¹ Meek, A. M., 1995, sh: 165

⁵² Gerber J., 1994, sh: 38

⁵³ Endülüs’ün Müslümanlardan geri alınması hareketi.

yım Sevilla'da da başlatılmış, birçok Yahudi öldürülmüş, sinagog yapıları kiliseye dönüştürülmüştür.⁵⁴

Kordoba'nın Barbar akınlarına uğramasına paralel olarak, birçok küçük krallığa bölünen İspanya'da, o tarihten itibaren Granada önem kazanmaya başlamıştır. Samuel ha Nagid'in Granada'ya gelmesiyle, Granada, önemli bir Yahudi ilim merkezi olmuştur (1038).⁵⁵ Granada'nın, Katolik Monarşisinin en son ulaştığı kent olmasından ötürü Yahudiler bu kentte, İspanya'dan kovuldukları 1492 tarihine kadar yaşamlarını refah içerisinde sürdürmüşlerdir.

Toledo kenti; Avrupa'nın en önemli tıp, ticaret ve el yazması merkezlerinden birisi olmuştur. Ortaçağda Avrupa'nın diğer kentleri karanlık çağı yaşarlarken, Toledo, bu tablodan çok farklı bir tutum içerisinde bir kültür kenti kimliği yansıtmıştır. Söz konusu kentte, Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler bir arada yaşayıp, ticaret yapmışlar, kentte birçok, fen, matematik okulları açılmıştır. Kentte 13. ve 14. yüzyıllara tarihlenen iki küçük sinagog yapısı bulunmaktadır, bunlardan bir tanesi kent Hristiyanların egemenliğine geçtiğinde kiliseye dönüştürülmüştür.⁵⁶ Toledo kentinde 12. yüzyılda, 12.000 civarında Yahudi yaşamaktayken, dokuz sinagog ve beş küçük şapel mevcuttur.⁵⁷ 13. yüzyıl Toledo'sunda 15.000 kadar Yahudi yaşamıştır.⁵⁸ 1391 yılında, kentte yedi sinagogun ve sekiz okulun varlığından söz edilmektedir.⁵⁹

⁵⁴ <http://www.us-israel.org/jsource/vjw/Seville.html>

⁵⁵ <http://www.us-israel.org/jsource/vjw/Granada.html>

⁵⁶ <http://www.iaff.ttu.edu/Home/OIA/StudyAbroad/CdeS%203.htm>

⁵⁷ Gruber, S., 1999, sh: 39

⁵⁸ Meek, A. M., 1995, sh:103

⁵⁹ Jarrasse, D., 2001, sh: 53 (Id., Sinagogas de Toledo Cordoba, Madrid, Instituto A. Montano, 1973)

İspanya'da Gelişen Sinagog Mimarisi

Sinagog mimarisi, İspanya'da geçirdiği süreçte, o dönemde üretilmiş mimarlık ve süsleme üslubu olan "Mudejar"⁶⁰ mimarisinin mimari elemanlarını bünyesine almıştır.⁶¹ Atnalı kemerler, sarkıtlı kubbe süslemeleri, malakari işleri sinagog mimarisine eklemlenen öğeler olmuştur.⁶² Fakat bu mimari tarz, Sefarad Yahudileri tarafından 1492 yılında yaşanan sürgün ile birlikte, göç ettikleri yerleşim alanlarına taşınmamış, 19. yüzyılın ikinci yarısında Aşkenaz Yahudilerinin kimliklenme sorununa mimari ifadede çözüm olarak bulunmuş ve yeniden kullanım görmüştür.⁶³

Mudejar mimari; çok sütunlu salonlar mimarisidir. İslam yapılarının özellikleri; duvarlarını, tavanlarını kaplayan geometrik soyut ve bitkisel süslemeler, paralel, simetrik, diyagonal, iç içe geçmiş şeritlerdir. Cami formu içindeki sütunlar, mekanı parçalamaktadır. Kordoba Cami'nin iç mekanında yer alan yüzlerce sütun, bir sütun ormanını andırmaktadır.⁶⁴ Bu bağlamda mudedar mimari üslubu; yapılarda genellikle bir eksensizlik durumu yaratmaktadır. Arap Saraylarında, camilerin aksine çok sütunluluk görülmektedir. Özellikle İspanya'daki Arap yapılarında, örneğin Kordoba'daki büyük Camide, ana plan, bir dörtgen olmasına karşın bir mekan bütünlüğü sağlamamıştır. Eksensizlik de özellikle cami planlarında dikkati

⁶⁰ Romanesk ve Gotik üslupların Arap mimari tarzı ile karışmasını ifade eden İspanyolca terim. İspanya'da Gotik sanatının Arap motifleriyle birleşmesinden ortaya çıkan üslup.

⁶¹ Sinagog mimarisi dönemin egemen halkının mimari biçimlenişini, yalnızca İspanya'da kullanmamış, 19. yüzyılda oryantalist akımının doğuşuna kadar, kendi kimliğini gizleyerek, yöresel ifade edilişleri, kendi kimliklendirilmesinde bir yöntem olarak benimsenmiştir.

⁶² Hasol, D., 1993, sh: 324

⁶³ Jarrasse, D., 2001, sh: 51

⁶⁴ Turani, A., 1997, sh: 253

çekmektedir. Atnalı kemer, dilimli kemer, sivri kemer öğeler ile, damarlı kubbe ya da kaburgalı kubbe öğelerin kullanımı karakteristiktir. Yapılar da, bezeme unsuru sıklıkla kullanılmıştır. Özellikle malakari tekniği ile yapılan bezemeler dikkat çekicidir.⁶⁵ Sevilla kentinde konumlanan mudejar mimarının en önemli örneklerinden biri olan Alkazar Sarayı bu bağlamda örnek teşkil eden bir anıt yapıdır.⁶⁶ Aynı şekilde, İspanya sinagoglarının, esin kaynağı olarak tanınan başyapıt olan Kordoba camii de bu alanda inşa edilen büyük anıt yapılardandır.⁶⁷

İspanya; İslam mimarisinden etkilenen kara parçası olmuş, Yahudiler ise, bu sanatın yayılımında büyük rol oynayan topluluk olmuştur. Sanatı geliştirmeleri ve yaymalarında ki en büyük etken, bu sanat kolunda bir fiil aktif olarak çalışmış olmalarıdır. Yahudi cemaatinden ahşap ustası, taş ustası, çini ustası gibi pek çok sanatkar yetişmiştir.

İspanya ve Portekiz'de Francisco Cantera Burgos 120'nin üzerinde sinagog yapısının var olduğundan söz etmiştir, fakat bu yapılar, ortaçağda yok edilmiş ve günümüze sadece az sayıda sinagog yapısı taşınmıştır.⁶⁸ Söz konusu bu sinagog yapıları; 12. yüzyılın başından, İspanya'dan sürüldükleri 1492 yılına kadar geçen süreçte yukarıda özellikleri anlatılan mimari üslupta üretilmişler, atnalı kemerleri, bol sütunlu iç mekanları, malakari tekniğinde yapılmış bezemeleri ile karakteristiktirler.

İberya Yarımadası'nda konumlanan sinagoglar tipolojik olarak dönemlerine göre farklılık göstermekte ve mekansal örgütlenme biçimleri ile iki farklı tipolojide sınıflandırılabilirler. Bu yapıların bazıları 1200 yıllarına bazıları ise 1350 yılı sonrasına tarihlenmekte, bu anlamda da plansal organizas-

⁶⁵ a.g.e. sh: 253

⁶⁶ Irwin R, 1997, sh: 221

⁶⁷ W Allan, J. 1989, sh: 293

⁶⁸ Jarrasse, D., 2001, sh: 52

yonları bakımından farklılıklar içermektedirler.⁶⁹ Sinagog mimarisinin plansal gelişimine bakıldığında, 12. yüzyılda inşa edilen sinagogların, Arap Camilerinin plan şemalarını taşıdıkları, sonraki süreçte inşa edilen sinagogların şemalarının değiştiği, iç mekanı parçalayan birçok sütun kullanımının yok olduğu, total bir hacim yaratılmaya çalışıldığı gözlemlenir. 12. yüzyıla tarihlenen sinagog yapılarının hiçbirinde, “Bima”, “Tora nişleri” ve “Ezrat Nashim”⁷⁰ mevcut değildir. Bu oluşumların yerini minber almıştır.⁷¹ Mimari özelliklerine bakıldığında, mudejar akımın etkisinin, yapının iç mekanında derinlemesine hissedildiği görülmektedir. Ana mekanı bölen sütunlar, atnalı formlu kemerlerle birbirlerine bağlanmıştır. Sütun başlıklarında kullanılan, bezemeler ve kabartmalar, “Solomon”un kutsal tapınağının sütunlarını andırmaktadır. Toledo’da 12. yüzyılda inşa edilen “Santa Maria Blanca” sinagogu ve Portekiz’de yine aynı dönemde inşa edilen “Tomar” sinagogları, Kordoba Cami’nin mekansal organizasyonu ile örtüşürken, 1350 yılından sonra inşa edilen örneklerde, total bir iç hacim ve merkezi şema önem kazanmıştır.

Kordoba camiinde olduğu gibi, Santa Maria Blanca sinagogunda da sütunlar mekanı neflere bölmekte ve her nef eşdeğer özellik taşımaktadır. Bir nef bir diğerinden daha büyük yada daha küçük değildir. Mekanı neflere bölen bu sütunlar, at nalı formunda ki kemerlerden gelen yükleri zemine aktarmaktadır. İç mekan bezemeleri ise, gerek o dönemin saray mimarisinde kullanılan gerekse camilerinin iç mekanlarında kullanılan bezemelerle aynı kurguyu takip etmiştir.

Günümüze kadar varlığını koruyan sinagoglardan ikisi, İspanya’nın antik başkenti olan Toledo’da yer almaktadır. Söz

⁶⁹ a.g.e. sh: 52

⁷⁰ Cemaatin kadınlarının ibadet ettiği bölüm.

⁷¹ Meek, A. M., 1995, sh:104

konusu sinagoglardan biri Santa Maria Blanca'dır. En eskileri olan Santa Maria Blanca sinagogu 1200 yıllarına tarihlenmektedir. Yapının tuğladan bir dış fasadı bulunmakta, iç mekanda, dört sıradan oluşan ve mekanı beş nefe bölen 32 ortagonal sütun, at nalı kemerleri taşımaktadır.⁷² Yapı, 28 metre uzunluğunda, 23 metre genişliğinde ve 12.5 metre yüksekliğinde bir iç hacime sahiptir.⁷³

Toledo kentinde konumlanan bir diğer sinagog yapısı ise, Schmucl ben Meir Ha-Levi Abulafia tarafından 1357 yılında yaptırılan sinagog yapısıdır. Söz konusu yapı, "Transito Sinagog" olarak anılmaktadır. Yapı, "Santa Maria Blanca" sinagogunda olduğu gibi teşkil edilmek yerine, bir sarayın holü gibi tek bir hacimden oluşmaktadır. Yapıda Santa Maria Blanca sinagogunun tersine her unsur Yahudi dini ritüellerine göre düzenlenmiştir. Mekanı neflere bölen sütunların yerine, Tora Tomarlarının saklandığı nişler bulunmaktadır.⁷⁴ Yapı zengin alçı bezemeleri ile dikkat çekmektedir. Bu zengin iç mekandan oluşan dua hacmi, yanında konumlanan Abulafia'ya ait saray yapısı ile birleşmektedir. Yapı 23mx9.5m oranlarında bir iç hacime sahiptir, yüksekliği 12 metredir.⁷⁵

İspanya'daki bir diğer sinagog yapısı ise, Kordoba'daki küçük sinagogdur. Yitschak Moheb tarafından 1314 yılında yaptırılan sinagog yapısı, son derece mütevazı bir ibadet mekanına sahiptir. Yapının terk edilmesinden sonra geçirdiği süreçte yapıya ait Tora nişleri ve Bima tahrip edilmiş ve günümüze ulaşmamıştır. Kordoba kentinin Yahudi Mahallesinin batı kıyısında yer alan yapı kareye yakın bir plana sahiptir. Yapının iç mekanında duvar yüzeyleri belirli bir seviyeye kadar sıvalı yü-

⁷² a.g.e. sh:103

⁷³ Gruber S., 1999, sh: 39, Jarrasse, D., 2001, sh: 53

⁷⁴ Meek, A., 1995, sh:108

⁷⁵ Gruber, S., 1999, sh: 40, Jarrasse, D., 2001, sh: 53

zey olarak kullanım görmüş, bu seviyenin üzeri ise, Mudejar mimarisi üslubunda tipik bezemelerle kaplanmışır.⁷⁶

İspanya ve Portekiz'de kiliseye dönüştürülmüş fakat orijinalinde sinagog olarak inşa edilen birçok yapı mevcuttur. Bu yapılardan biriside Segovia'da yer alan Corpus Christi kilisesidir. Bu kilise, atnalı kemerleri, mudejar üslubu sütunları ile Santa Maria Blanca sinagogunu andırmaktadır.⁷⁷

Reconquista Hareketi Dönemi

12. yüzyılda Hristiyan egemenliğine geçen kentlerde, Yahudiler kralın malı ilan edilmişler, özgürlükleri için vergi ödemeye başlamışlardır. Bu durum ilk önceleri Yahudilerin güvenlik sorunu yaşamalarını engelleyici bir faktör olmuştur. Krala ait kişiler oldukları için, kendilerine yeni iş kapıları da açılmıştır, bu olguya paralel olarak da İspanya, başka ülkelerden Yahudiler için de bir çekim merkezi olmuş, sayıca az olsa dahi farklı ülkelerden Yahudiler, Hristiyan egemenliğindeki İspanya kentlerine göç etmişlerdir.⁷⁸

13. yüzyıl İspanyasında, kültürler arası etkileşim ve Avrupa'da yaşayan misyoner hareketlerinin artması, Hz. İsa'nın Hristiyanlığı yayan bir peygamber mi olduğu ya da Yahudi halkının beklediği "Mesih"mi olduğu ikilemi, bir kısım Yahudi grubunun gönüllü olarak din değiştirmesine yol açmıştır.⁷⁹ Bu duruma bir son vermek üzere, Yahudi liderler Yahudi toplumu bir arada toplamak adına çabalamışlar, Hristiyanlık dini adına anti-politikalar oluşturmuşlardır.⁸⁰ Süreç içerisinde, top-

⁷⁶ Meek, A., 1995, sh: 111

⁷⁷ a.g.e. sh:113

⁷⁸ Gerber, J., 1994, sh: 95

⁷⁹ Gerber, J., 1994, sh: 102 - Johnson, P., 2000, sh: 198

⁸⁰ Gerber, J., 1994, sh: 110

lumlar arasında yapılan tartışmalar, şekil değiştirmeye başlamış, koyu Hristiyan taraftarları, Yahudilerin birer şeytan olduklarını ve Hristiyan dini için tehdit unsuru oluşturduklarını öne süren söylemlerde bulunmuşlar, erken 14. yüzyılda Yahudilerin; Hristiyanları, verdikleri ilaçlarla zehirledikleri inancı yaygınlaşan bir söylenti olarak ortaya çıkmıştır. Bu fikir, tüm İspanya'ya ardından da tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Söz konusu şeytanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için Hristiyan kanına ihtiyaçları olduğunu öne süren iddialar kulaktan kulağa yayılım göstermiştir. Bu yargılara ek olarak, varılan bir başka sonuç ise; Yahudilerin, dini ritüellerini yerine getirebilmek için, kaçırdıkları Hristiyan çocukları öldürerek onların kanlarını içiyor olmaları olmuştur. Bu tarihten itibaren kan itirafları başlamıştır.⁸¹ 1348 yılında Avrupa'da başlayan ve nüfusun yaklaşık %20'sinin ölümüne yol açan veba salgınından da yine Yahudiler sorumlu tutulmuşlar, verdikleri ilaçların bu hastalığa yol açtığına ve insanları öldürdüğüne inanılmıştır.⁸²

Böyle bir atmosferde, ilk başlatılan anti-Yahudi hareketi, 1378 yılında Sevilla'da yaşanmıştır. Yahudilere ait 23 sinagogun her birinin yıkılması emri verilmiş, tüm Yahudiler Gettolara gönderilmiş, kentin içinde dolaşmaları yasaklanmıştır. 1391 yılında, Yahudi mahallesinin kapısında çıkarılan yangınla, birçok Yahudi öldürülmüş, kurtulanlarda din değiştirenler olmuştur. Bu pogromlar hızlıca kentten kente yayılım göstermiş ve her Yahudi için aynı senaryo uygulanmaya başlanmıştır, din değiştiren özgürce yaşayacak değiştirmeyen öldürülecektir. 100.000 kadar Yahudi din değiştirirken, 100.000 kadarı da öldürülmüş ve bir o kadarı da Müslüman kentlere kaçıp saklan-

⁸¹ Gerber, J., 1994, sh: 111 - Johnson, P., 2000, sh: 208

⁸² Gerber, J., 1994, sh: 112

mışlardır. Din değiştiren Yahudilerin sinagogları da kiliselere dönüştürülmüştür.⁸³

1391 yılında yaşanan bu olaylara paralel olarak, artık kendi kentlerinde yaşayamayan gerek Yahudiler gerekse din değiştirerek hayatlarını kurtaran topluluk, Hristiyan egemenliğinde olan kentlerden, farklı ülkelere, farklı bölgelere göç etmeye başlamışlardır. Göç edilen ilk yer Kutsal topraklar olan Kudüs kenti olmuştur. 1440 yılına kadar süregelen göçler kapsamında, Sefarad koloniler, Kudüs’ün dışında, Girit, Venediklilerin hakimiyetindeki adalar, Konstantinopolis gibi kentlere yerleşmişlerdir. Bu kentlere göç eden birçok Yahudi, kendi vatanlarında yaptıkları iş alanlarında çalışmaya devam etmiştir. İspanya’da kalanlar ise üç farklı Yahudi grubu oluşturmuşlardır. Bu gruplar; Yahudiliğe devam edenler, içlerinde Yahudi olup dışarıya Hristiyan görünen “dönmeler”, ve gerçekten vaftiz edilerek Hristiyanlaşan Yahudiler olan “Maranolar”dır.⁸⁴ Marranolar; Katolik olmaları istendiğinde görünüşte bunu yapmakla birlikte, Yahudi inançlarını koruyan ve hatta zamanı gelinceye yada inançlarını açıkça sürdürmenin mümkün olacağı bir yere gidinceye kadar ibadetlerini bile belli ölçüde gizli olarak sürdüren İspanyol ve Portekizli Yahudilerdir.⁸⁵ Geride kalan Yahudiler, evleri sinagogları yıkıntı halinde, işleri ellerinden alınmış, can güvenlikleri olmadan ve ağır vergiler ödemeye mahkum edilecek, bu topraklarda belirli bir süre daha yaşamışlardır. Din değiştiren Yahudiler ise, Hristiyan toplumu tarafından dışlanan, hiçbir zaman gerçek Hristiyan olduklarına inanılmayan, sürekli şüphe ile bakılan, iş imkanları ellerinden alınan, gerçek Yahudilerin ise hiçbir zaman sırtlarını dönmedikleri bir grup olarak, bu topraklarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁸⁶ Gerçekten

⁸³ Gerber, J., 1994, sh: 113 - Johnson, P., 2000, sh: 201

⁸⁴ Gerber, J., 1994, sh: 119

⁸⁵ Lewis Bernard, 1996, sh: 100

⁸⁶ Gerber, J., 1994, sh: 122 - Levy, A., 1992, sh: 18

vaftiz edilerek Hristiyanlığa dönen grup ise, tüm Hristiyan toplum tarafından saygı görmüştür. Maranolar, kendi içlerinde bir toplum oluşturmışlardır, kendi kendilerini kollamışlar, yalnız birbirleri ile evlilik yapmışlardır. Kendi aralarında toplantılar düzenlemişler, gerektiği günlerde oruç tutarak, yasak yiyeceklerden yememişler, Şabat akşamları evlerinde oturup, dua etmişlerdir. Bu farklı üç grup -Yahudiler, dönme ve Maranolar- birbirleri ile irtibat içinde aynı mahallede yan yana yaşamlarını devam ettirmişlerdir.

15. yüzyıla gelindiğinde, artık kimin gerçek Hristiyan, ya da Yahudi olduğu karışmıştır. Kral Ferdinand'ın başa geçmesi ile, bu soruna çözüm olarak engizisyon mahkemelerinin kurulmasına karar getirilmiştir. Bundan dolayı 1478 yılında ilk olarak Sevilla kentinde kurulan bu engizisyon mahkemeleri, birçok Yahudi'nin yakılarak öldürülmesine neden olmuştur. Bu uygulama daha sonra tüm kentlerde denenmeye başlanmıştır. Engizisyon Mahkemeleri, tüm ülkede, yüzlerce, binlerce gizli Yahudi'nin yaşadığını ortaya çıkartmıştır. Bu yöntemle, yüzyılın sonunda 30.000 dönme yok edilmiştir.⁸⁷ Bu tarihten itibaren kentlerden, Yahudiler sürülmeye başlanmıştır. 1484 yılında öncelikle Sevilla'da yaşayan tüm Yahudiler ve onu takiben, Kordoba ve Cadiz'de yaşayan tüm Yahudi halk bu kentlerden sürülmüştür. 1492 yılında Granada'nın düşmesi, tüm İspanya'nın Hristiyan egemenliğine girdiğinin habercisi olmuştur. Kral Ferdinand ve Kraliçe İsabella yönetimindeki İspanya topraklarında artık hiçbir Yahudi'nin varlık göstermesi istenilmemektedir. Yahudilere ülkeyi terk etmeleri için dört ay gibi bir süre tanınmış, ülkeyi terk ederlerken yanlarına değerli eşyalarını almalarına izin verilmemiştir.⁸⁸

⁸⁷ Gerber, J., 1994, sh: 130

⁸⁸ a.g.e. sh:138

Yahudilerin her şeylerini geride bırakarak bir bilinmeyene nasıl gidecekleri ve nereye yerleşecekleri çok tartışılmıştır çünkü; İngiltere ve Fransa Yahudileri, 1348 yılında çıkan salgın hastalıktan ötürü lanetlenmişlerdir. Alman kentlerinde yaşayan Yahudiler çok daha önceki tarihlerde yurtlarından sürülmüşlerdir. İtalya, İspanyol göçmenlerini kabul etmemektedir. Kastilya'dan büyük bir grup Yahudi yaklaşık 120.000 kadar kişi güvenli olduğunu düşündükleri Portekiz'e göç etmiştir. Fakat Portekiz'e yerleşen Yahudiler, iki ya da üç sene içerisinde İspanya'da yaşadıkları zulmü yaşayacaklarından haberdar değillerdir. 20.000 kadar Yahudi Kuzey Afrika kıyılarına yolculuk yapmışlar, Akdeniz kıyılarına ulaşmanın güvenli bir yolunu bulmaya çabalamışlardır.⁸⁹ 1492 yılında, farklı gruplarda, 175.000 Yahudi yabancı topraklara göç etmişler, 100.000 kadarı ise panik içinde ne yapacağını bilemeyerek, din değiştirmiştir.⁹⁰

Yahudiler; o tarihe kadar hiçbir zaman diliminde, bu kadar kalabalık, bu derece refah içinde, bu derece uzun süreçte, İspanya dışında hiçbir yerde yaşamamışlardır. Hiçbir toprakta, bu denli verimli çağlar geçirmemişler, bu denli zengin ve kültürlü olmamışlardır.⁹¹

Portekiz'e giden göçmenler, yaklaşık sekiz ay sonra, din değiştirmekle, ya da köle olarak Hristiyanların emirlerinde çalıştırılmakla tehdit edilmeye başlanmışlardır. Küçük çocuklar, ailelerinden alınarak, "Sao Tome" adasında toplanarak, vaftiz edilip, Hristiyan olarak yetiştirilmişler, hayatlarını gerçek ailelerini tanımadan Hristiyan olarak sürdürmüşlerdir.⁹²

⁸⁹ Gerber, J., 1994, sh: 139 - Johnson, P., 2000, sh: 203

⁹⁰ Gerber, J., 1994, sh: 140

⁹¹ Meek, A. M., 1995, sh: 113

⁹² Gerber, J., 1994, sh: 141 - Johnson, P., 2000, sh: 208

Portekiz Kralının, Kral Ferdinand'ın kızı ile evlenmesini takip eden yıllarda, Ferdinand, Yahudilerin Portekiz'den sürülmesi için Portekiz Kralı Manuel'i ikna çabalarına girişmiştir, fakat Portekiz de yaşayan dönme Yahudilerin, Portekiz'in ihtiyacı olan ara sınıfı oluşturmalarından ötürü, Kral bu toplumun topraklarını terk etmesini istememiştir. Portekiz'de yaşayan tüm Yahudiler, yakalanarak vaftiz edilmişlerdir. O tarihten sonra artık Portekiz'de Yahudi bulunmamaktadır. 1506 yılında, yeni Hristiyanlara karşı düzenlenen saldırıda, Lizbon'da yaşayan 2000 kadar yeni Hristiyan öldürülmüştür. Bu olayın üzerine birçok Yahudi Lizbon'dan Portekiz'i terk ederek Osmanlı İmparatorluğu'na doğru yola çıkmıştır. Engizisyon mahkemelerinin Portekiz'de kurulduğu tarih 1536 olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu Topraklarında Sefarad Yahudileri

İspanya'dan kovulan Yahudiler, yaşamlarını sürdürebilecekleri güvenli bir yer bulabilmek adına limandan limana dolaşmışlardır.⁹³ Osmanlı İmparatorluğu yönetimi, her konuda yetenekli deneyimli ve içlerinde birçok bilim adamının da bulunduğu bu göçmen Yahudi toplumunu, ülkesinin kalkınması için önemli bir olanak olarak görmüş, Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenli topraklarına davet etmiş, sınırları içerisinde konumlanan yeni gelişmekte olan liman kentlerine, Yahudi göçmenleri yerleştirmiştir.

Osmanlı imparatorluğuna kabul edilen Yahudiler, Osmanlı yönetimine, cizye ödeyerek, can güvenliklerini ve dini özgürlüklerini kazanmışlardır. Osmanlı'nın zimmilere getirdikleri birtakım kısıtlamalar olmuştur, söz konusu bu kısıtlamalar; konutlarının ve ibadet mekanlarının, Müslümanlara ait yapılardan

⁹³ Gerber, J., 1994, sh: 148

alçak olması, silah taşıyamamaları, at ve deve gibi asil hayvanlar edinememeleri şeklindeydi.⁹⁴

Sefarad Yahudilerinin, yerli Yahudilere göre farklı yönleri, bilimsel alandaki üstünlükleri ve beraberlerinde getirdikleri Osmanlı İmparatorluğu topraklarında mevcut olmayan teknoloji birikimleri olmuştur. Bu teknolojik birikimlerden en önemlisi matbaadır. Sefarad Yahudileri, matbaayı; İspanya'da Guadalajara ve Hija kentlerinde, Portekiz'de ise, Lizbon, Faro ve Leiria kentlerinde kullanıp, sürgün sırasında beraberlerinde, İtalya'ya, Fez'e ve Osmanlı İmparatorluğuna getirmişlerdir. Selanik kentine matbaa 1510 yılında ulaştırılmıştır, İzmir'e basım evleri 1657 yılında sığramıştır, bunu Safed ve Mısır'da açılan matbaalar takip etmiştir. İspanya'dan sürülen Yahudilerin pek çoğu, Osmanlı İmparatorluğuna yerleşmeden önce, gerek tıp, gerekse ticaret alanında iyi eğitim görmüş kişiler olarak tüm birikimleriyle bu topraklara yerleşmişlerdir. Barutu da Osmanlı İmparatorluğuna getiren Sefarad Yahudileri olmuş, İstanbul'da Arsenallerde, silah üretiminde çalışmışlardır.⁹⁵

Sefarad Yahudilerinin Osmanlıya göç etmeleri, Osmanlı İmparatorluğu otoriteleri tarafından teşvik edilirken aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğunda henüz yerleşik hayata geçen Sefarad Yahudileri, bu topraklara yerleşmemiş olan geride bıraktıkları, cemaatlerinin mensuplarına, Osmanlı İmparatorluğunun topraklarının yeni iş imkanlarına olanak veren, güvenli bir bölge olduğunu, bu topraklara gelip, kendilerine katılmaları yolunda onları ikna edici mektuplar göndermişlerdir. Bu mektupların en önemlisi; Capsali'nin geride kalan Sefarad halkını Osmanlı İmparatorluğu topraklarına çağrısını içeren yazısıdır. Bir diğer mektup ise, Selanik kentine yerleşen Sefarad Yahudi-

⁹⁴ Benbessa, E., Rodrigue, A., 2000, sh: 3

⁹⁵ Gerber, J., 1994, sh: 164

lerinden biri olan Samuel Usque'nin Selanik'in ikinci bir Kudüs olduğunu ifade ettiği mektubudur.⁹⁶

16. yüzyıla gelindiğinde artık Osmanlı İmparatorluğunun tüm kentlerinde Yahudiler yaşamaktadır. 1553 yılında Selanik'e uğrayan Alman gezgin Hans Dernschwam, 20.000 erkek Yahudi'nin mevcudiyetinden bahsetmektedir. 1477 yılında İstanbul'daki Yahudi nüfusu 1647 hane iken bu sayı 1535 yılında 8070 haneye çıkmıştır bu rakam da yaklaşık 56.490 kişiye denk gelmektedir. 1638 yılında Evliya Çelebi İstanbul'un Yahudi nüfusunun yaklaşık 77.000 kişiden oluştuğunu söylemektedir.⁹⁷ 1492 tarihinden sonra Osmanlı İmparatorluğuna göç eden Yahudilerin sayısı yaklaşık 12.000 aile yani 60.000 kişiyi oluşturmaktadır. Bu sayı tarihsel süreç içerisinde 150.000 kişi civarına çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu Topraklarında Sefarad Yahudilerinin Mahalle Örgütlenmesi

Osmanlı İmparatorluğunun yeni gelişmekte olan liman kentlerine, göçleri teşvik edilen Sefarad Yahudileri, İstanbul, Selanik, Kahire Tunus, Bursa; Kudüs ve İzmir kentlerinde yoğun olarak iskan etmişlerdir. Selanik ve İzmir kentleri Sefarad yoğun bir nüfusa sahip önemli iki merkez olmuştur.

Bu bağlamda; Osmanlı İmparatorluğuna göç eden Yahudiler Osmanlı İmparatorluğunun toprak düzenine göre, sınırları çizilmiş fakat sınırlarının fiziksel anlamda görülmediği mahallelerinde içlerine kapanık bir örgütlenme ile, sinagog merkezli bir yaşam sürmüşlerdir. Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, kentlerin planlanma prensipleri, etnik grupların oluşturduğu mahalleler bazında toprağın bölünmesi biçiminde oluşmuştur.

⁹⁶ Benbessa, E., Rodrigue, A., 2000, sh: 8

⁹⁷ Gerber, J., 1994, sh: 153 - Benbessa, E., Rodrigue, A., 2000, sh: 10

Bu bağlamda mahalleler halinde örgütlenme, her toplumun homojen bir toplumsal hücre oluşturacak biçimde bir araya gelme kaygısının da bir karşılığı olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlamda mahalle örgütlenmesi; dışarıdan mahalleye girişi sağlayan bir kapı ile kapatılabilen, ana sokaktan çıkmaz sokaklara kadar hiyerarşik bir sokak ağına sahip, iki komşu semtin evlerinin bitişik duvarları boyunca uzanan mahalle sınırlarını kapsayan bir oluşumdur. Mahalle sayısı kentin büyüklüğüne göre değişkenlik gösteren bir unsur olmuş ve nüfusu 1000-2000 kişi arasında farklılaşmış, her mahallede ortalama 200-400 aile barınmıştır.⁹⁸ Bu bölümlenme; güvenlik sorununu ortadan kaldırmış, Osmanlı otoriteleri de söz konusu toplulukları daha iyi denetleyebilmiş ve kendi dini otoriteleri tarafından yönetilen homojen topluluklar oluşmuştur.⁹⁹ Sonuç olarak da zimmiler sağlam bir örgütlenmeye sahip semtler oluşturmuşlardır. Tunus'ta konumlanan Yahudi haresi bu anlamda en çarpıcı örnektir. Medine'nin kuzeyindeki bu mahalle 16. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında 3.6 hektardan, 5.5 hektar alana genişlemiştir. Bu genişleme Sefarad Yahudilerinin, önce İspanya'dan daha sonra İtalya'nın Livorno kentinden, bu bölgeye sürekli göç etmeleri ile sağlanmıştır.¹⁰⁰ Tüm etnik grupların farklı mahallelerde yaşamaları, başta Osmanlı otoriteleri tarafından dayatılan bir olguyken, bir dönem mahalleler arası sınırlarda şeffaflık yaşanmış, modernleşme döneminde yaşanan olayların toplumu farklılaştırmasına paralel olarak da söz konusu bu sınırlar, cemaatler tarafından tekrar çizilmiştir.¹⁰¹

Sefarad Yahudileri göç ettikleri kentlerde, geldikleri kentin adının altında (Kordoba, Kastilya, Toledo gibi), ülkenin adının altında (Portekiz gibi), mensubu oldukları ailenin adının altında

⁹⁸ Raymond, A., 1995, sh: 89

⁹⁹ a.g.e. sh: 209

¹⁰⁰ a.g.e. sh: 210

¹⁰¹ Cerasi, 1998, sh: 88

(Hamon, Senoria, gibi), ya da statülerine göre (Gerush-sürgün edilmiş anlamına gelmektedir) toplanmışlardır. Bu bağlamda da Selanik ve İstanbul gibi büyük kentlerde 30-100 arasında farklı cemaat bulunurken, daha küçük merkezlerde 6-12 arasında alt cemaatler oluşmuştur.¹⁰² Oluşan her bir alt cemaat, isimlerine göre geldikleri bölgelerden, o bölgenin yaşam biçimini, kendi dini ritüellerini beraberlerinde getirmişler, bir mozaik oluşturmuşlardır. Bunun devamında da Osmanlı kentlerinde ortaya çıkan tablo; yeni yerleşim alanlarında, farklı kentlerden gelen, Yahudi grupları arasında, dini ritüellerde, gelenek ve göreneklerde, alışkanlıklarda farklılıkların yaşanması ve daha da önemlisi, yerli Yahudi cemaatleri ile Sefarad Yahudileri arasında farklılıkların daha da belirgin bir biçimde ortaya çıkması biçiminde resmedilebilir. Bu olay, en belirgin biçimi ile Selanik kentinde yaşanmış, ve 1492 yılında kente farklı bölgelerden gelen Yahudiler, geldikleri yörelere göre ayrılarak kendi oluşturdukları sinagogları çevresinde yaşamlarını örgütlemişler, birbirleri ile yakın fikirlere sahip olan alt cemaatler bir araya gelerek bir mahalle örüntüsü altında toplanmışlardır. Bir sefarad mahallesi olan Baru yerleşmesinde, İtalya, Sisilya Shalom, Geruş Sefarad (1493), Katalan Yaşan (1493), Kalabrya (1497) sinagogları ve cemaatleri bir arada yaşarlarken, bir başka Sefarad Mahallesi olan Pulya yerleşmesinde, Provansa, Kastilya (1497), Pulya (1502), Otrando (1502), Kalabrya Hadaş (1502) ve Lizbon (1502) sinagogları yer almıştır.¹⁰³ Her cemaat, kendi geldiği bölgenin adını verdiği alt birimlerde, kendi sinagoglarının çevresinde yaşamlarını sürdürürken, zaman içerisinde ortak çıkarlar, cemaatler arası evlilikler gibi nedenlerle, oluşan bu farklılıklar minimize edilmiş ve yerli Yahudi halk da, Sefarad yoğun cemaat içerisinde eritil-

¹⁰² Benbessa, E., Rodrigue, A., 2000, sh: 16

¹⁰³ Dimitriadis, V., 1998, sh: 369

miştir.¹⁰⁴ İzmir gibi sonraki süreçte gelişen ve göç alan kentlerde durum biraz farklılaşmış, kente göç eden Yahudilerin birbirleri ile kaynaşma süreci minimuma inmiş ve aynı kargaşa yaşanmamıştır.¹⁰⁵

Osmanlı kentlerinde bu sınıfsal bölümlenme incelendiğinde Yahudi mahallelerinin, diğer etnik grupların mahalleleri arasında her zaman Müslüman mahallelerine yakın konumda yerleştiği ortaya çıkmaktadır. Sefarad halk, Müslümanlar tarafından benimsenmiş ve Sefarad halkın yaşadığı mahalle dokusu, kent planı içerisinde Müslüman Mahallesi'ne yakın konumda, veya bitişik nizamda yer almıştır. Bu durum Tunus, Kahire, Şam, Halep, Musul, Bağdat, Selanik ve İzmir kentlerinde Yahudi nüfusunun yoğun olduğu örneklerde bu doğrultuda biçimlenmiştir. Yahudi cemaatinin Sefarad yoğun bir nüfusa sahip olmadığı durumlarda ise Sefarad nüfusunun şekillendirdiği mahalleler, Müslüman mahalleleri ile bitişik nizamda konumlanmıştır. Antakya kenti söz konusu bu duruma örnek teşkil etmektedir.

En önemli Sefarad yoğun nüfuslu kent olan Selanik kentine bakıldığında; Yahudilerin nüfusun yaklaşık yarısını oluşturduğu konusunda bütün kaynaklar hem fiktirdir. Gerçek rakam ne olursa olsun, Yahudiler şehrin önde gelen cemaatini oluşturmaktadır. Selanik Yahudileri getto yaşamını hiç tanımamış olsalar da, sınırları kesinkes belirli mahalleleri bulunmaktadır. Bu mahalleler Vardar Caddesinin (Egnatia Caddesi) güneyinde konumlanmakta; doğuda Aya Sofia Camii'nden batıda Tophane'deki silah dükkanlarına uzanan bir bölgede yer almaktadır. Yine bu bölgede pazar yeri, küçük Frenk kolonisinin mahallesi,

¹⁰⁴ Gerber, J., 1994, sh: 156 - Benbessa Esther, Rodrigue Aron, 2000, sh: 58, - Barnai, J., 1989, sh: 83 - Avner, L., 1986, sh: 103 - Levy, A., 1992, sh: 8

¹⁰⁵ Benbessa, E. Rodrigue, A., 2000, sh: 17

iki Rum Mahallesi (Kızlar Manastır Mahallesi ve Metropolit Mahallesi) Müslümanların oturduğu Burmalı Cami ve Timurtaş mahalleleri de yer almaktadır. Şehre denizden girildiğinde önce Yahudi mahalleleri görülmektedir.¹⁰⁶ 1890 yılına gelindiğinde, içlerinde Talmud Tora ha Gadol sinagogunun da bulunduğu 27 sinagog yapısı yanmıştır. Yangından zarar gören ve yıkılan sinagoglar ve “midrash”lar daha sonra yeni yerleşim yerlerinde tekrar yapılanmışlardır. Yeni yerleşim yerlerinde tekrar yapılan sinagog yapıları eski isimlerini korumuşlar, atalarından getirdikleri geleneklerine sadık kalmışlardır. Gerush, Aragon ve Portekiz sinagogları Sefarad cemaatinin anısına tekrar inşa edilirlerken, Etz Ha-Hahim sinagogu Romaniyot Yahudilerinin adına yeniden yapılanmıştır. 1927 yılında kentte 35 sinagog yapısı ve 19 “midrash” bulunmaktadır. 1934 yılında ise Bet El sinagogu ve Talmud Tora sinagogunun avlusunun fakir ve evsiz Yahudiler tarafından kullanıldığı bilinmektedir.¹⁰⁷

Yahudi cemaatinin Osmanlı İmparatorluğunda, bir kentten bir başka kente göçmelerinin tek nedeni ekonomik açıdan kalkınabilecekleri yeni iş kollarını bulma çabaları idi. Selanik kentinde tekstil sektöründe uzun yıllar çalışan ve çok önemli ekonomik kalkınmalar sağlayan Yahudi cemaati, Selanik kentinde, ticaret olgusunun düşüşe geçmesi ile, yeni gelişmekte olan liman kenti İzmir’e yönelmiştir. Bu bağlamda 17. yüzyılda İzmir kenti birçok Yahudi’nin akınına uğramıştır. Bu gruplardan en önemlileri, Portekiz’den kovulan Maranolar, ve Selanik kentini terk eden Selanikli Sefarad Cemaati olmuştur.¹⁰⁸ Tüm bu cemaatler, limana yakın bir bölgede, Müslüman mahallesi ile bitişik nizamda, kendi içlerine kapalı örgütlenmiş mahallelerinde, her alt cemaatin ait olduğu sinagogun etrafında kümelenmişlerdir. Limana yakın konumda yer almaları, o dönemde İzmir

¹⁰⁶ Anasyassiadou, M., 1998, sh: 69

¹⁰⁷ Messinas, E., 1997, sh: 53

¹⁰⁸ Benbessa, E. Rodrigue, A., 2000, sh: 10

kenti için ne derece önem taşıdıklarının bir göstergesidir. 18. yüzyıla gelindiğinde limanın dolması, ticaret aksının yer değiştirmesi, Yahudilerin ticarete etkinliklerini kaybetmeleri Yahudi mahallesinin kentin eteklerinden tepelerine doğru bir yayılım göstererek genişlemesine neden olmuştur. İzmir Yahudileri, Havra Sokak, Hahambaşı, Erfati, Sonsini, Keçeciler, Bene İsrail, Çavez ve Hurşidiye Mahallelerinde yaşamışlardır. Yahudilerin İzmir kentine ilk geldikleri dönemde, Havra Sokağı, Hahambaşı ve Efrati Mahalleleri oluşmuş, daha sonraki süreçte, Yahudi halkın kentin yamaçlarına doğru ilerlemeleri sırasında, diğer beş mahalle örgütlenmiştir.

16. yüzyılın ikinci yarısında, Sefarad Yahudiler, Osmanlı İmparatorluğunun Balkanları ele geçirmesiyle, Balkanlara yayılım göstermişler, Üsküp, Manastır gibi kentlere yönelmişler ve Balkan kentlerinde sayıları 17. yüzyılın başlarında, artan Yahudi nüfus, bu bölgeyi küçük İsrail haline dönüştürmüştür.

Yahudi nüfus Arap kentlerinde de her dönemde varlık göstermiştir. Bu bölgeye diaspora'dan da önce yerleşen Yahudi halk ortaçağdan itibaren Arap kentlerinde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğunun kurulması ve varlığı, Yahudi halkın bölgedeki konumuna genelde olumlu bir etki yaratmıştır. 1516-1517 yıllarında, Memlük İmparatorluğuna son verip topraklarını alan Osmanlı İmparatorluğu, Sefaradların kutsal topraklara ulaşmasında rol oynamıştır. İspanya'dan kovulan Yahudiler (1492 ile 1496 yılları arası ve 16. yüzyıl boyunca) Müslüman ülkelere yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Göçler önce Mağrip'e ve 1517 yılından sonra da Mısır, Suriye ve Filistin'e yoğun olarak yaşanmıştır. Kudüs'e 1548 yılında 324 Yahudi aile göç ederken, Safed'de bu sayı, 719 Sefarad aileye ulaşmış

1596 yılında bu sayılar, Kudüs'te 977 aileye ulaşırken, Safed'e 1700 aile yerleşmiştir.¹⁰⁹

Cezayir ve Tunus'da bulunan Yahudi nüfusu, 16. ve özellikle 17. yüzyıl başında Maranoların İspanya'dan sürülmesiyle ve söz konusu kentlere yerleşmeleri ile artış göstermiştir. 1609 yılında İspanya'yı terk eden 80.000 Marano'dan 40-50.000 kadarı Tunus'a ve kalanının önemli bir bölümü ise Cezayir'e yerleşmiştir.¹¹⁰

Kudüs kentinin 1516 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na geçmesi ile, Kudüs kenti de diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi, Yahudilerin göç ettikleri bir yerleşim olmuştur, özellikle, Kudüs'ün Yahudilerin anavatanı olması, söz konusu kente akınların artmasına sebep olan temel etmendir. Osmanlı İmparatorluğu, Katolik batıda Yahudi karşıtı büyük hareketler meydana geldiği süreçte özellikle de İspanya'dan kovulmaları sırasında az sayıda Sofu Yahudi'nin bilgin ve hahamın, bazen çok ünlü Talmud ve Kabala'cılarının müritleriyle birlikte Kudüs'e yerleşmelerine de müsaade etmiştir. Toplam 35.000 kişi dört kutsal şehirde ki, bu şehirler Kudüs'ün dışında, Taberiye, El Halil ve Safed olmuştur, yaşamlarına devam etmişlerdir.¹¹¹ Söz konusu bu şehirlerin nüfus yoğunluğuna bakıldığında, Kudüs'ün Sefarad yoğun bir kent olduğu gözlemlenmektedir. Fakat Kudüs, Selanik ya da İzmir kentlerinde olduğu gibi yaklaşık %90 nüfus yoğunluğuyla Sefarad nüfusu barındırmamış, nüfusun içinde Aşkenaz Yahudilerde yer almıştır.

Kudüs kenti kendi içerisinde daha küçük birimlere bölünen dört mahalleye ayrılmıştır. Müslümanlar kentin kuzeydoğusunda meydan boyunca yayılım gösterirken, Hristiyanlar kentin

¹⁰⁹ Raymond, A., 1995, sh:70

¹¹⁰ a.g.e. sh: 24

¹¹¹ Nicault, C., 2001, sh: 19

güneybatısında, Yahudi mahallesi ise kentin güneydoğusunda yer almıştır.¹¹²

18. yüzyılda Şam, Halep ve Musul'da durum diğer kentlerden farklı gelişmiş, Yahudi cemaati büyük bir önem kazanmamış, ekonomik merkezlere uzak konumda mahallelerinde yoksul bir hayat sürmüştür. Bu durum, Yahudi mahallesinin kentin kuzey sınırına yerleştiği Musul'da daha da belirgin bir hal almıştır. Buna karşılık Bağdat'ta yaşayan Yahudiler oldukça kalabalıktır, Bağdat'ı ziyaret eden seyyahlar 7 hektarlık arazi üzerinde yaşayan 10.000'e yakın Yahudi'den söz etmektedirler. Mahallelerinde kendi ruhani liderleri tarafından yönetilen sinagogları bulunmaktadır.¹¹³

Kentlerde Yahudiler çok çeşitli etkinliklerde rol almışlardır. Kahire'deki Yahudi Mahallesi (El-Yahud); kentin tam merkezinde, kuyumcular çarşısının hemen yanında yer almıştır. Kahire'de Yahudiler önemli iltizamları ellerinde tutmuşlardır, bu iltizamların en önemlisi ise gümrüktür. Yahudiler Arap kentlerinde her yerde kendi dışı kapalı mahalleleri içerisinde yaşamışlardır. Kentin ekonomik merkezine yakınlık ya da uzaklıkları, topluluğun büyüklük ve gücünün bir göstergesi olmuştur. Mahallelerinde sinagogları etrafında toplanmışlardır. Sinagogları ise kendi ruhani liderleri tarafından yönetilmiştir.¹¹⁴

Osmanlı İmparatorluğu Topraklarında Sefarad Yahudilerinin Konut Örgütlenmeleri

Yahudilerin şekillendirdiği konut mimarisi incelendiğinde, bir avlunun etrafında oluşturulan odalarda yaşantılarının süre-

¹¹² Hopkins, J. W. J., 1971, sh: 103, Raymond, A., 1995, sh: 120

¹¹³ Raymond, A., 1995, sh: 72

¹¹⁴ a.g.e., sh: 71

geldiği, mutfak, wc ve banyo gibi ortak işlevlerin zemin katlarda kurgulanarak bu oda birimlerine dahil edilmediği dışa kapalı, içe dönük bir plan kurgusu ortaya çıkmaktadır. Bu toplu yaşıntının içinde süregeldiği komplekse “kortijo” adı verilmektedir. Tariflenen oda mekanı, bir haneye ait barınma işlevini görmekte, ortak yaşam avluda süregelmektedir. Kortijolar veya diğer tanımlamaları ile “aile evleri”, İzmir ve Selanik kentlerinde Sefarad Yahudilerinin yaşam üniteleri olmuştur.

Selanik kortijoları, 1917 yangınında yok olmuş, günümüze iletilenmemişlerdir. Deniz kıyısındaki surların hemen yanında inşa edilmiş olan Selanik’in bu bölümündeki konutlar hiç de sağlıklı koşullar barındırmamaktadır. Genellikle on-onbeş kişi (yani iki-üç aile) aynı konutta yaşamaktadır. Bu mekanlarda oturanlar günün büyük bölümünü dışarıda geçirmektedir. Sokak daha iyi konumda değildir. Kadın, erkek Yahudilerin çoğu da buna rağmen geçimlerini yine burada, pazar yerinin etrafında kazanmışlardır.¹¹⁵

Modernleşme hareketlerine paralel olarak, ortak yaşıntının süregeldiği bu konut kompleksi, fakir halk tarafından kullanılmaya başlanmış, zengin kesim kentin periferinde yeni yaşama bölgelerinde Batılı tarzda konutlarda modern bir yaşam örgütlemiştir. Selanik kentinde dönemin önemli ailelerinden olan, Allatini ailesine ait iki katlı müstakil konut bu anlamda örneklenabilir. Söz konusu konut, kentin periferinde örgütlenen Hamidiye Mahallesinde konumlanmaktadır.

İzmir kentinde de tablo Selanik’ten farklı gelişmemiş, birçok kortijo yapısı mahallelerde yerlerini almış, dışa kapalı içe dönük yaşıntı modeli ile sağlıklı olmayan koşullarda yaşıntılar sürdürülmüş, kentte yaşanan modernleşme hareketleri ile ortak yaşıntının süregeldiği bu yaşam üniteleri, fakir halk tarafından

¹¹⁵ Anastassiadou, M., 2001, sh: 56

kullanılan barınma komplekslerine dönüşmüş ve zengin halk Karataş'a kentin periferine göç ederek Batılı tarzda örgütlenmiş yeni mahalle ve konutlarında yeni yaşam modellerini yaratmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu Topraklarında Sefarad Yahudilerinin Sinagog Örgütlenmeleri

Yahudi Mahallelerinin merkezini teşkil eden sinagog yapıları; merkezi plan şemalı olarak inşa edilmiş ve yöresel mimari üsluplara uygun biçimlenişlerle ifade edilmişlerdir. Kahire'de bir kiliseden sinagoga dönüştürülen İbn Ezra sinagogu, merkezde konumlanan "Bima"sı ile tipik bir Sefarad sinagogudur. Yöresel çeşitlilikler sinagog mimarisini aynı imparatorluk sınırları içerisinde değiştiren ana unsur olmuştur, bu bağlamda da Arap kentlerinde, Anadolu ve Balkanlar'da konumlanan kentlere göre farklılaşan sinagog mimarisi gözlenmiştir.

Irak, İran, Tunus, Suriye gibi Osmanlı İmparatorluğunun doğu kanadında yer alan ülkelerin pek çoğunda inşa edilen sinagoglar; avlulu sinagoglar olarak üretilmiştir. Bu planlamanın uygulanmasının ana nedeni, o bölgenin iklimsel özellikleridir ve sinagog yaz sinagogu, kış sinagogu olarak ikiye bölünmüştür. Yapıya kareye yakın etrafı portikler ile sınırlandırılmış bir avludan dahil olunmaktadır, avlunun merkezinde "Bima" yer almakta, "Bima" yerden yükseltilmiş ve etrafı dört sütunla çevrelenerek, üstünde yer alan üst örtüyü taşıyan sütunlarla ifadelendirilmiştir. Üst örtü; ahşap "Bima"yı yağmurdan koruduğu gibi aynı zamanda tanımlamakta ve vurgulamaktadır. Dış mekanda teşkil edilen söz konusu avlu yaz aylarında kullanım gören yaz sinagogudur. Kış için kapalı bir mekan olarak örgütlenen, ana ibadet mekanı bazilikal plan şeması ile inşa edilmiştir. İkinci Tapınak Dönemine tarihlenen sinagog yapılarında, ana mekana eklenen avlu örgütlenişi sıklıkla kullanılan bir

plan şeması olarak gelişmiş, tarihsel süreçte bozulmadan devam etmiştir.^{116 117}

Antik dönem sinagog mimarisini günümüze taşıyan örneklerden birisi, Suriye'deki Halep sinagogu olmuştur. Söz konusu sinagog; M.S. 6. yüzyılda inşa edilmiş, merkezi plan şemalı örgütlenişi andırmaktadır. 1625 yılında yapılan sinagog yapısının kare bir yarı açık avlusu bulunmaktadır. "Bima" avlunun merkezinde yer almakta, avlunun kuzey ucunda "Aron Kodesh" olarak kullanım gören üç küçük niş bulunmaktadır. Kapalı hacmin mekansal örgütlenmesi, tapınak planlamasına öykünerek bazilikal formda yapılanmıştır. Halep sinagogunda kullanılan karakteristik mimari elemanlar, cami mimarisinin mimari elemanlarının bezemelerine öykünmektedir. Özellikle avlunun merkezinde yer alan "Bima"nın bezemeleri cami mihraplarının bezemelerini andırmaktadır.¹¹⁸

Tunus Sinagogunun ana mekanı; bazilikal planlı olup klerostori pencerelerinden ışık almaktadır. Yapının önüne eklemelenen avlusunun dört tarafını portikler çevrelemektedir. Tunus sinagogunda "Bima" Halep sinagogundan farklı bir biçimde, avlu ve kapalı hacmin ara kesitinde konumlandırılmıştır. Bu örgütlenme biçimi, dış mekanda ve iç mekanda toplanan

¹¹⁶ Söz konusu sinagog planlamasının, antik dönemden sonra devam ederek 16. yüzyıllara kadar iletiildiği belirsiz bir konudur. Bu anlamda, cami mimarisinin planlama prensiplerine birebir örtüşen sinagog mimarisi, aynı zamanda İslam mimarisinden etkilenecek de bu biçimlenişte ortaya konmuş olunabilir. Yada bazı sinagoglar camiden sinagoga dönüştürülen yapılardır. Cami mimarisinde, ana mekana dahil olunmadan önce çiğnenen ilk mekan olan yarı açık avlu örgütlenmesinin ortasında şadırvan konumlanırken, Arap kentlerinde inşa edilen sinagog mimarisinin planlamasında yarı açık avlu mekanının merkezinde "Bima" teşkil olmuştur.

¹¹⁷ <http://www.albany.edu/anthro/fac/zenner.html>

¹¹⁸ <http://www.albany.edu/anthro/fac/zenner.html>, Meek, A., sh: 108

cemaatin ortak bir merkez etrafında birleşmelerini sağlamıştır.¹¹⁹

İmparatorluğun doğusunda sinagog mimarisi yukarıda anlatılan biçimiyle gelişim gösterirken, batı bölgelere bakıldığında, Sefarad sinagoglarında, merkezi planlı şemanın hakim olduğu gözlemlenmektedir. Yapıların avluları bulunmaktadır, fakat söz konusu avlu, Arap kentlerinde inşa edilen sinagogların avluları ile aynı işlevi yüklenmemektedir ve çoğu kez tanımlı avlular oluşmamıştır. Avlular, yapıya dahil olunmadan önce, cemaatin ellerini yıkadığı, çeşmenin yer aldığı ve bayramlarda suka çadırının kurulduğu bir alan olarak kullanım görmüştür. Avlular genellikle üçgene yakın yamuk parseller olup, yüksek avlu duvarları ile sokaktan gizlenmiştir.

Ana ibadet mekanına söz konusu bu avludan dahil olunmakta, önce küçük bir “midrash”a ulaşılmaktadır. “Midrash”ın merkezinde “Bima” yer almaktadır. Midraş’ın kuzey cephesinde ise, bir adet “Aron Kodesh” niş olarak teşkil edilmiş, oturma sıraları, “Bima”yı çevrelemektedir. Genellikle “Midrash”ın üst katında “Ezrat Nashim” konumlanmaktadır, bu anlamda, “Ezrat Nashim”e ulaşan merdivenler, ya avluda yer almış ya da “midrash”ın güney duvarında teşkil edilmiştir. Ana mekana “midrash”dan ulaşılmaktadır. Midraş’dan ulaşılan ana ibadet mekanının merkezinde “Bima” konumlanmakta, Bima bir platform üzerinde yükseltilerek tanımlanmaktadır. Aynı zamanda “Bima”nın etrafını dört sütun çevrelemektedir. Kudüs’e bakan duvar yüzeyinde ise “Aron Kodesh” mevcuttur.

Selanik ve İzmir kentleri, Osmanlı İmparatorluğunun batısında bulunan kentler içinde Sefarad yoğun nüfusa sahip iki önemli kenttir, bu anlamda, bu kentlerde çok önemli Sefarad sinagogları inşa edilmiştir. Söz konusu bu sinagogların iç me-

¹¹⁹ <http://www.albany.edu/anthro/fac/zenner.html>

kanlarında kullanılan bezemeler, yöresel camilerin veya Levanten konutların bezemelerine öykünmüştür.

İzmir kentinde inşa edilmiş ve günümüze özgün kurgusu ile taşınmış olan Sefarad sinagogu, merkezi plan şeması ile “Bikur Holim” sinagogudur. Öncelikle yapının “Midrash”ına dahil olunur. “Midrash”ın merkezinde “Bima” konumlanmaktadır. “Ezrat Nashim”e ulaşılan merdivenler de “Midrash” mekanında yer almaktadır. Ana mekana “Midrash”tan ulaşılmakta, mekanın ortasında İzmir’de yapılmış en özgün ve farklı “Bima” bulunmaktadır. Merdivenleri “Midrash”da bulunan “Midrash”ın üst katında konumlanan “Ezrat Nashim” ana mekandan ahşap kafes elemanlarla ayrılmaktadır.

Selanik kentinde; yeni gelenler her zaman için kendi gelenek ve göreneklerini koruma çabası göstermişler ve bu anlamda kendi ritüellerine uygun yeni sinagoglar inşa etmişlerdir. Bu sinagoglarına, geldikleri ülkenin, kentin adını vermişler (Sicilya, Portugal, Kastilya, Aragon, Katalunya, Majorka gibi) bu bağlamda, Kalibra’dan gelen Yahudiler, Neva Shalom ya da diğer adıyla Kalibrian sinagogunda ibadet ederlerken, İspanya’dan gelen Yahudilerin bir kısmı Geruş sinagogu ile cemaat içinde ifade edilmişlerdir. Çoğu sinagog 1492 yılındaki büyük göç esnasında İspanya’dan gelmiş olan Yahudilerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 16. yüzyılda inşa edilmiştir. Bu tarihten önce şehirde en eskisi Roma kökenli Etz Ha-Hayim olan sadece üç Yahudi ibadethanesi bulunmaktadır. 15. yüzyılda İtalyan Yahudiler ve Orta Avrupa’dan gelen diğer Yahudiler, İtalya (1450) ve Aşkenaz (1470) sinagoglarını kurmuşlardır. Bu ilk çekirdeğe, Sefarad diasporasının ilk dönemlerinde adları Sefarad adlarını hatırlatan Geruş Sefarad, Kastilya, Majorka, Katalan, Aragon gibi yarım düzine yapı eklenmiştir. Ardından İtalyan ve Portekizli mültecilerin kurdukları Sisilya, Ortando, Pulia, Kalabrya, Portukal, Lisbon ve Evora sinagogları kurul-

muştur.¹²⁰ 1520 yılında tüm Yahudi mahallerinin merkezinde, tüm Yahudi cemaatlerinin ortak sinagogu Talmud Tora ha-Godal inşa edilmiştir.¹²¹ Bu yapıya çok yakın bir konumda, kutsal banyo olan “mikve” yer almaktadır. Daha sonraki dönemde 1663 senesinde bu bölgede Talmud Tora okulu açılmıştır. Yahudiler Selanik’e geldiklerinde ibadetlerini anavatanlarındaki gibi sürdürmeye çabalamışlardır. Fakat 17. yüzyıl boyunca, Sefarad öğenin sayısal üstünlüğüne boyun eğen birçok İtalyan ya da Fransız cemaati Sefarad ibadetini benimseyip kendi geleneklerini terk etmiştir.¹²²

Tipik bir Sefarad sinagogu olan Aragon sinagogu; Aragon ve Galicia’dan gelen Yahudiler tarafından 1492 yılında kurulmuştur. Aynı isimle Edirne, İstanbul ve Kastoria’da da sinagoglar yapılmıştır. Söz konusu sinagogun iç mekanın merkezinde etrafı ahşap kolonlarla sınırlandırılmış dairesel bir “Bima” konumlanmaktadır. Sinagogun ortasında çeşmesi olan dairesel bir avlusu vardır. 1890 yangınından sonra Gatenio ailesi tarafından yeniden yaptırılan sinagogda, eski sinagogun çeşmesi kullanılmıştır.¹²³ Yapı diğer 30 Sefarad sinagogu gibi 1917 yangınında, yıkılmıştır. Daha sonraki dönemlerde Agias Fotinis caddesinde tekrar inşa edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun batı bölgesinde konumlanan önemli kentlerinden biri olan Bursa kentinde, Sefarad Yahudileri tarafından inşa edilmiş özgün bir sinagog yapısı mevcuttur. Söz konusu sinagog merkezinde elips formlu ahşap “Bima” ile dikkat çeken orijinal bir yapıdır.

¹²⁰ Anastassiadou, M, 2001, sh: 51

¹²¹ Messinas, E., 1997, sh: 40

¹²² a.g.e. sh: 53

¹²³ a.g.e. sh: 65

Avrupa'ya Yayılım Sürecinde Sefarad Mimarisi

Yahudiler yıllar boyunca, gerek yaşadıkları Müslüman toplumlarda gerekse Hristiyan toplumlarda, kendilerine getirilen bir takım kısıtlamalarla karşılaşmışlardır. Kahire'de olduğu gibi, Roma'da da kentin baskın dini karakterini simgeleyen yapılardan, sinagog yapılarının yüksek olması istenmeyen bir unsur olmuş, Yahudiler ibadet mekanlarında, yüksek iç hacimler yaratabilmek için çoğu zaman, ibadet mekanlarının bir bölümünü yerin altına gömerek yapılandırmışlardır. Sonuçta Yahudilerin yaşadıkları toplumdan ayrı tutulma politikası, Hristiyanlar tarafından baskın bir biçimde, Müslümanlar tarafından zaman zaman benimsenmiştir.¹²⁴

Sefaradlar 1492'de İspanya'dan kovulmalarını takip eden süreçte; Osmanlı İmparatorluğunun yeni kalkınmakta olan kentlerine göç ettikleri gibi, kendilerini kabul eden Avrupa kentlerine de yerleşmişlerdir. Bu bağlamda da kabul edildikleri ve yayılım gösterdikleri en önemli ülke İtalya olmuştur. O dönemde Avrupa'nın diğer kentlerinde yaşayan, yerli Yahudi liderler tarafından, orta çağda Hristiyanların puta tapma alışkanlıklarına olan nefret alevlendirilmiş ve hatta, kilise yapımından artan kum ve kirecin, sinagog inşasında kullanılması yasaklanmıştır. Bu düşmanlıktan sonra, Rönesans'ın başlaması ile Avrupa'da Getto yaşantısına ilk adımlar atılmıştır. Bu olgu aslında Yahudilerin geleneksel ayrılma yada aynı zamanda birleşme fikirlerinden türeyen bir yaşama biçimi olmuş ve Yahudileri dışarıdan korumuştur. Aslında Yahudiler her zaman, bir sokak veya mahallede gerek çıkarları gerekse can güvenlikleri için bir arada yaşamışlardır. Getto yaşantısı bu tip yaşantının fiziksel sınırlar içerisine alınmış biçimi olmuştur. Cemaatin yaşlıları tarafından bu toplanma ve birlikte yaşama hareketi dayatılmış ve sonuç olarak Almanya'da kurulan "Judensstadt",

¹²⁴ Jaraasque, 2001, sh: 124

yada İspanya'da oluşturulan "Juderia" yerleşimleri bu dayatmalar sonucunda oluşmuş fiziksel çevreler olmuşlardır. Yahudilerin birlikte yaşadıkları bu mahallelere "**getto**" denilmiştir. Getto yaşamları bazı bölgelerde etrafları duvarlarla çevrili, nöbetçilerle korunan bir iç kent niteliğinde çok sıkı, bazı bölgelerde, mahallelerde diğer etnik yaşantılara da yer verildiği daha özgür örnekler şeklinde iki uçta seyrederek gelişmiştir. Prag'da oluşturulan getto; içinde belediye danışma kurulu olan ve girişte bayrağıyla simgelenen çevrelenmiş, soyutlanmış bir fiziki çevredir. Getto kavramı ilk olarak İtalya'da ortaya çıkmış 1516 yılında İtalyan ve Alman bir grup Yahudi'nin kendilerine ait özel bir alanda diğer topluluklardan ayrılarak, yeni bir yaşama biçimi kurmalarıyla oluşmuştur ve kelime köken olarak da İtalyanca'dır. Frankurt getto'su olan "Jedengasse" 1562 yılında yapılanmış ve 19. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Getto, Yahudi bilincinin değişiminde önemli bir yer tutmuştur, bir aradalık ve içe dönük yaşam biçimine rağmen, çevrelerini saran duvarlar dış ortamdaki entelektüel kültürün değiş tokuşunu önleyememiştir.¹²⁵

Getto içinde yapılanan sinagoglar zaman zaman kentin içinde konumlanan kiliselerden istenirse daha da yüksek yapılabilmiş ve dış cephede yer alan kemerli pencereler, iç mekanın bir ibadet alanı olduğunu ifade etmiştir.

Getto Yaşantısı ve Sinagog Mimarisi

Yahudilerin, 1492 yılında İspanya'dan göç etmelerinden sonra birçok Sefarad Yahudi'si İtalya'ya özellikle de yeni gelişen bir liman kenti olan ve liman ticareti için Yahudilere ayrıcalık tanınan Livorno kentine yerleşmiştir. Yerleştikleri bu yeni bölgede, 16. yüzyıldan itibaren İtalya gettolarını oluşturmaya

başlamıştır, ve söz konusu gettolarda, dıştan son derece sade mimari ifadeleri olan fakat iç mekanları bir o kadar zengin sinagoglar yapılandırmışlardır.^{126 127}

18. yüzyıldan günümüze kalan sinagoglardan örnekler, Venedik gettosunda yer almaktadır. Bu dokuda, beş adet sinagog mevcuttur ve bunun nedeni Nuovo Getto'sunda beş farklı alt cemaatin yer almasıdır. "Sculo Grande Tedesca" ilk olarak 1528-29 yılları arasında inşa edilmiş, daha sonra 1732 yılında yeniden yapılanmıştır. Sinagog, Talmud'da yazdığı gibi, Yahudi Gettosu içerisinde en yüksekte konumlanan yapıdır. Ana ibadet mekanı iki kat yüksekliğinde olup, trapezoid bir forma sahiptir. İkinci kat hizasında bayanlara ait elips formu galeri mevcuttur. İlk yapıldığı dönemde mekanın merkezinde yer alan "Bima"nın konumu; yapının yeniden inşası sırasında bipolar planlama olan, "Bima" ve "Aron Kodesh" in karşılıklı duvarlarda yer alması anlayışına göre değiştirilmiştir.¹²⁸

Bipolar planlama ile yapılanmış bir diğer Sefarad sinagog yapısı ise 1531-32 yılları arasında inşa edilen "Scuola Canton" sinagogu olmuştur. 1541 yılında İspanya'dan göç eden Yahudi-

¹²⁶ 16. ve 18. yüzyıllar arasında, İtalyan Gettolarında oluşan Sefarad sinagogları, dönemin yaygın üslubu olan Barok stilinde bezemelere ve mimari üsluba sahiptirler. Sinagog yapılarında, inşa edildikleri bölgenin, hakim mimari stilini takip etme ve geçmişten gelen mimari gelenekleri hiçe sayma olgusunun en çarpıcı örneklerinden birisi ise, İtalya'da inşa edilen sinagoglarla, İspanya'da inşa edilen sinagogların arasındaki üslup farkıdır. İtalyan gettosunda inşa edilen Sefarad sinagogları üslup olarak barok tarzında, plan şeması olarak ise bipolar planlama ile inşa edilmişlerdir. ("Aron Kodesh" ve "Bima" iki karşılıklı duvarda konumlanmaktadır.) Bu bağlamda 13. yüzyılda örgütledikleri merkezi planlamayı yok sayıp, İtalya'ya geldikleri tarihlerde, dönemin yerel Yahudileri tarafından (Romaniyotlar) uygulanan planlama esaslarına uygun olarak sinagoglarını inşa etmişlerdir.

¹²⁷ Gruber, 1999, sh: 43 - Jaraasque, 2001, sh: 127

¹²⁸ Gruber, 1999, sh: 85

lerin nüfusunun artması ile “Ghetto Nuovo”nun yanına yeni bir getto eklenmiş ve bu yeni yerleşim alanına da “Ghetto Vecchio” denilmiş, bu yerleşim alanına birisi “Scuola Levantina” ve diğeri “Scuola Spagnola” olan iki yeni sinagog inşa edilmiştir.¹²⁹ Bu yapıların en öne çıkan mimari elemanı “Aron Kodesh”leridir. Bu elemanlar; belirli nizamlarla bezenip, alınlıklarla son bulmuş ve yaldızlanmışlardır.¹³⁰

İtalya’da inşa edilen sinagoglar; merkezi plan şemalı ve bipolar plan şemalı olarak iki biçimde uygulanmışlardır.¹³¹ Yapıların üst katlarında olmalarına rağmen çoğunun bir “Ezrat Nashim”i bulunmaktadır ve bu mekanlar galeri olarak mekana asılırken, bazıları dönemin tiyatrolarında olduğu gibi dairesel formlarda yapılmışlardır. Bipolar planlı sinagoglara İtalyan sinagogları da denilmektedir. Venedik’te üç Getto oluşmuştur. Bunlar “Nuovo” (1516), Levantenler tarafından onaylanarak 1541 yılında oluşturulan “Vecchio” ve 1633 yılında kurulan “le nuovissimo”dur. Roma’da 1555 yılında yapılan gettoda üçü bipolar, ikisi merkezi plan şemalı olmak üzere beş sinagog yapısı mevcuttur.¹³² Kentlerde Sefarad nüfusu yoğun olmuştur.¹³³

¹²⁹ a.g.e. sh: 47

¹³⁰ Jaraasque, 2001, sh: 127

¹³¹ Bipolar Planlama; Roma İmparatorluğunun devamında, o topraklarda yaşayan Yahudiler tarafından kullanılan planlama tarzıdır. Bu bağlamda; İtalya’da yaşayan Romaniyotların kullandıkları planlama çeşididir. a.g.e. sh: 127

¹³² Söz konusu Sefarad nüfus, Livorno’lu tüccarlar, daha sonraki süreçte özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile 19. yüzyılın birinci yarısında yapılacak olan, deniz ticaretleriyle, İzmir kentine İtalya’dan modernleşme hareketini taşıyacaklardır, bir kısmı ise İzmir’e göç edeceklerdir.

Orta Avrupa “Judenstadte”

15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar geçen süreçte Aşkenaz Diasporası, Polonya’yı barınak olarak tutmuştur. Orta Avrupa’da kurulan en önemli getto Prag kentinde, içinde özel mezarlıkları ve belediye binaları da bulunan bir Yahudi yerleşimidir. 13. yüzyıldan itibaren Praglı Yahudiler, yerel yönetimin getirdiği kısıtlamalardan en az düzeyde etkilenmek için böyle bir yaşam biçimini tercih etmişlerdir. Kentin sağ köşesinde konumlanan bu yerleşim alanı, etrafı duvarlarla çevrili olmasına rağmen yıllar boyunca genişlemiştir. Kent 1576 yılında, Rudolph II zamanında ayrıcalıklı duruma gelmiş ve büyütülmüş, restore edilmiştir. Bu dönemde gettonun içinde Rönesans akımı yayılmış, yerleşimin belediye binası o tarihlerde yapılanmıştır. Bu yapı dikkat çeken saat kulesiyle yerleşimin merkezinde “Altneuschul” sinagogunun yanında yer almaktadır ve kulenin üzerinde yer alan saat, Yahudiliği simgeleyerek sağdan sola dönmektedir. Daha sonraki dönemlerde yerleşime birçok sinagog yapısı eklenmiştir.¹³⁴

Ortaçağ Avrupası ve özellikle Almanya’sında, sıklıkla mekanı ortadan sütunlarla bölen iki nefli sinagoglar inşa edilmiştir. Prag, Worms ve Cracow sinagogları bu tip plan şemasıyla günümüzde halen mevcuttur.

16. yüzyılda, ahşapla daha geniş açıklıkların geçilebilmesi olanağı, salon tipi sinagogların geliştirilmesini sağlamıştır. Polonya’da, merkezde “Bima”nın konumlandığı salon tipi sinagogların muhteşem, iç mekan düzenlemeleri geliştirilmiştir. Geniş açık mekan, yüksek tavanlar, genellikle yapının plan kontürlerini taşıyan gösterişli merkezi Bima, bu tip sinagogların değişmezlerindendir.¹³⁵

¹³⁴ a.g.e. sh: 131

¹³⁵ Messinas, E., 1997, sh: 31

Reform Hareketleri ve Yeni Gelişen Sinagog Mimarisi

Gettolar veya Yahudi halkın yaşadığı sokakları, 16. ve 17. yüzyıllarda Yahudi toplumunun statü sembolü olmuşlardır. Bu döneme kadar, sinagog yapılarının pek çoğu, içinde bulundukları sokaklarda gizli ya da sokaklardan hissedilemeyecek biçimde örtülü olsalar da, artık reform hareketlerinin başlaması ile cepheleriyle dikkat çekmeye başlamışlardır. Hollanda’da Aşkenaz ve Sefarad kültürüne sahip göçmenler, kendi sinagoglarını geleneksel yöntemlerle 1639 yılında “Portekiz” sinagogu adıyla inşa etmişlerdir. 1714 yılında Prusya Kralı Berlin’de bir Protestan kilisesini andıran Berlin sinagogunu inşa ettirmiştir. Anhalt Dessau Dükü 1789 yılında, kendi sınırları içinde olan Wörlitz Parkına, bir sinagog yapılmasını istemiş, parkın içine dairesel formlu, tek katlı, dışarıdan herhangi bir Yahudi simgesine rastlanılmayan bir yapı inşa ettirmiştir. Wörlitz parkına yapılan bu sinagog aslında, o dönem insanların Yahudilerin varlığına bakış açılarını göstermektedir.¹³⁶

Yahudilerin, Gettolardan kurtuluşu, Fransız İhtilali ile aynı döneme rastlamaktadır ve bu dönemden itibaren sinagog mimarisi, genel bir kavram olarak, kente mal olacak, kentte ifade bulacak, toplumun gözlemleyebileceği, gizlenmeyen, iç mekânındaki zenginliği, sade dış kabuğa da yansıtabileceği bir görünüme sahip olacaktır.

İlk reform sinagogu, Brunswick’de, bir Yahudi tüccar olan Israel Jacobson tarafından, Yahudi ve Hristiyan çocukların bir arada çalıştıkları endüstri meslek okulu için “Tapınak” adıyla yaptırılmıştır (1810). Yapı Solomon’un kutsal tapınağından izler taşımakta ve ilk defa olarak, “Aron Kodesh” ve “Bima”nın bir arada doğu (Hekal) duvarında yer aldığı, oturma sıralarının lineer biçimde Hekal duvarına baktırıldığı ibadet şekli biçim-

¹³⁶ Jaraasque, 2001, sh: 133

lendirilmiştir. Bu bağlamda yapılanmış bir planlama, haham ve cemaat arasına sınır getirmiş, kilise tarzı ibadetin uygulanmasını amaçlamıştır.¹³⁷ O dönem Avrupa’ında Yahudiler birer vatandaş olarak kabul görmeye başlanmış, Yahudilere de kentlerde yaşayan diğer toplumlara tanınan aynı haklar tanınmıştır, hatta “Asya’nın şanssız kaçakları” olarak nitelendirilmişlerdir. Yahudi halkın Talmud dışında da eğitim alması gerekliliğine inanılmıştır ve halk bu konuda teşvik edilmiştir.¹³⁸

1790 yılında devrimden sonra Yahudiler resmen özgürlüklerini kazanmışlar ve sinagoglarını tercih ettikleri biçimde inşa etme haklarını elde etmişlerdir. Fakat bunun yanında, içinde yaşadıkları çoğunluğun Hristiyan olması ve Yahudileri azınlık bir mezhep olarak görmesi, toplumsal baskılar, bir kısım Yahudi’nin din değiştirmesine neden olmuştur. Almanya’da Yahudilikten Hristiyanlığa dönen kişilere büyük paralar ödenmiştir. Bunun üzerine, bu güne kadar hep dinlerinin doğduğu kent olan Kudüs’e gitmeyi ve orada eski Tapınak binasını yeniden inşa etmelerini sağlayacak olan Mesihlerini bekleyen Yahudiler, özgürlükleri için kent içinde kimliklerini ifade edecek ve ortaya koyacak yapılar yapmaları gerekliliğini fark etmişlerdir. Bundan hareketle, kentlerde tek başına ayakta duran, çevreden algılanan, kimliklerinin temsil edildiği büyük yapılar inşa etmeye başlamışlardır.¹³⁹ Bu anlamda, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılan sinagoglar, yaygın olarak neo-klasik üslupta inşa edilmişlerdir.¹⁴⁰ İlk uygulamalarda Neo-klasik üslubun seçilmesinin nedeni; dönemin kilise mimarisinde neo-klasik üslubun yaygın olarak kullanım görmesi olmuştur.

¹³⁷ Gruber, 1999, sh: 85

¹³⁸ Jaraasque, 2001, sh:131

¹³⁹ a.g.e. sh: 131

¹⁴⁰ Gruber, 1999, sh: 85

Neo-klasisizm, Özgürlüğün Modeli

Devrimden sonra, Kudüs'ün; inşa edilen her sinagogda temsil edildiğine inanılmaya başlanmıştır, bundan dolayı da inşa edilen her sinagog, Kudüs'te konumlanan kutsal Tapınak gibi anıtsal bir niteliğe bürünmüştür. Yahudi cemaatinin toplum tarafından kabulü, bu anıtsal yapıların, herhangi bir Yahudi sokağından, kentin ana meydanlarına, ana sokaklarına taşınması ile başlamıştır. Eski kötü günlerini anımsatan herhangi bir sinagog yapısının yıkılması, yerine yeni modern bir sinagog yapısının yapılması için olanak oluşturmıştır. Artık Kudüs Tapınağı sadece Kudüs'te değil, tüm Dünyada herkes tarafından algılanır bir konumda yer alacaktır. Bu bağlamda, sinagog planlamasında da kesin bir ayrılık başlamıştır. Kudüs'te antik dönemde konumlanan Kutsal Tapınak planlaması ile o döneme kadar diaspora da inşa edilen sinagogların plan şemaları birbirleri ile örtüşmemektedir. Bu yüzden de tüm yeni yapılan modern Dünyanın sinagogları, Kudüs tapınağının birer simgesi olacaklarından dolayı, plan şemaları da tapınak plan şemasına dönüştürülmelidir. Özgürlük, mimarinin antik dönem tapınağına döndüğü andan itibaren başlamıştır. Devrimin ortaya çıkardığı neo-klasik akım dönemi, sinagog mimarisini de etkilemiştir. Bu dönemde ortaya çıkan bazilikal planlı sinagoglar, neoklasik tarzda üçgen alınlıkla, tüm mezhepleri aynı çatı altında toplamaktadır.¹⁴¹ Tüm Avrupa'da yaygınlaşan neoklasik tarz bazilikal planlı sinagoglarda, bezemeler iç mekanda ağır-

¹⁴¹ Osmanlı İmparatorluğuna neo-klasik üslupla inşa edilen ve Bazilikal plana sahip sinagog yapıları, Tanzimat'ın ilan edilmesinden sonra İmparatorluk sınırlarında başlayan modernleşme hareketlerine eş zamanlı olarak uygulanmaya başlanmış ve bu yeni üslubu İmparatorluğa Livorno'lu Sefarad Yahudiler taşımışlardır. Bu biçimlenişle uygulanan sinagoglara "İtalyan Sinagogu" da denilmektedir.

lıklı olarak uygulanmış, dış mekanlar daha sade bırakılmıştır.¹⁴²

Modernleşme hareketi, o güne kadar kimliklerini hep saklamak zorunda kalan Avrupalı Yahudilerde farklı bir “kimlik sorunu” yaratmıştır. Kimliklerini belli edebilecekleri en önemli olgu mimari olmuştur, kendilerine yeni bir kimlik bulma da kutsal tapınaklarının planlarını mı, yoksa dua kürsülerini mi öne çıkaracakları, modernleşme sürecinin başlangıcında önemli bir sorunsal halinde karşılarını çıkmıştır.¹⁴³

Bu yeni biçimlenişle, sinagogların kimlikleri, kilise mimarisinde de olduğu gibi, bulunduğu ülkelere göre değişiklikler gösterse de ortak noktaları, artık hepsinin kilise mimarisi niteliğine bürünmüş olmalarıdır. Katolik kiliseleri ve Protestan kiliselerinden tek farkları, mekanın içinde Tevrat’ın okunmasıdır. Bazilikal planlamaya geçilmesiyle, kiliselerin planlama prensipleriyle aynı plan şeması uygulanmaya başlanmış, bazı sinagoglarda doğu duvarında “Aron Kodesh’ler” ile bütünleştirilmiş, koro yeri dahi yapıya eklenmiştir. Bu tarihlerde yapılanmaya başlanan sinagoglarda, “Bima” kürsüsü, doğu duvarına kaldırılmış, “Aron Kodesh’ler” ile bir bütün olarak iç mekanda anıtsal bir hacim ortaya çıkartmıştır.¹⁴⁴

Ortodoks Yahudiler; modernleşme sürecindeki yeni kimlik arayışında, sinagog yapılarının bu denli kilisevari yapılanmasına karşı çıkmış, dini yapılarında o güne kadar var olmayan koro bölümünü reddetmiş hatta, geleneklerde olduğu gibi, “Bima”nın ibadet mekanının ortasında olması gerekliliğini ileri sürmüşlerdir. Bu tarihten sonra, Ortodoks sinagogları, iç mekan

¹⁴² Jaraasque, 2001, sh: 138

¹⁴³ a.g.e. sh: 145

¹⁴⁴ a.g.e. sh: 146

tasarımlarında daha serbest, hatta orijinlerinin mimari üslubunu yansıtan biçimde inşa edilmeye başlanmıştır.¹⁴⁵

Sinagog Mimarisinde Neo-Romanesk (Romanesk + Mudejar) Stil

Yahudilerin özgürlüğü, sinagog yapılarını sadece ibadet edecekleri bir mekan olarak değil de aynı zamanda kimliklerinin ifade bulduğu bir yapı olarak görmeye başladıklarında ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda kimliklerini ifade etme sorununa iki farklı yöntem geliştirmişlerdir. Bunlardan birincisi; Yahudilerin tarihini anımsatan kutsal tapınağa öykünen anıtsal bir mimari geliştirmek olmuştur, ikinci yöntemde ise; sinagogun oryantalizasyonu sağlanmıştır (doğuya yönlendirilmesi), ki bu yöntemle Yahudiler tarihlerini kendileri anımsayacaklardır. Bu bağlamda içinde yaşadıkları Hristiyan toplumla, bu topraklara gelmeden önce yaşadıkları Müslüman toplum arasındaki fark daha fazla ortaya çıkmış olacaktır. Fakat bu düşünce biçimi, önceleri, içinde bulundukları topluma daha kolay entegre olabilmeleri, için özlerini reddetmeleriyle sonuçlanırken, daha sonraki dönemlerde, semitizmle sonuçlanmıştır. Semitizm, doğulu motiflerin, Arap mimarisinin elemanlarının, mimariye geri kazandırılmasıdır. Bu yöntemle, daha önceki yüzyıllarda, Toledo’da geliştirdikleri İspanyol-Mudejar Yahudiliğine geri dönüş yapılmış, kimliklerin bu yolla dışavurumları gerçekleşmiştir.¹⁴⁶ Oryantalizasyon daha sonraki dönemlerde, toplumun

¹⁴⁵ a.g.e. sh: 148

¹⁴⁶ Neo-romanesk mimari üslubu, Aşkenaz Yahudileri tarafından kullanılmıştır, bu bağlamda da Sefarad yoğun yerleşimlerde uygulamasına rastlanmamaktadır. İzmir ve Selanik gibi Sefarad yoğun kentlerde modernizasyon süreci sonunda neo-klasik stilde sinagoglar inşa edilmiştir. İstanbul’da yer alan “Oesterreicher Tempel” Aşkenaz sinagogunda ise, iç

siyonizme yönelenmesine neden olmuştur. Bu anlamda mimarlar, bir kısmı toplumla entegrasyon adına tamamen eski kutsal tapınak planlamasına geri dönüp, sonraki tarihlerinden bir iz bile barındırmayan sinagoglar inşa edenler ve eski kutsal tapınak planlamasını inkar etmeden oryantalize edilmiş sinagoglar inşa edenler, olarak ikiye ayrılabilir, oryantalizasyon, ırksal kinaye şeklinde algılanmıştır.¹⁴⁷

Solomon'un yaptırdığı eski kutsal tapınağa yapılan atıflar, direk olsalar da ya da indirek olarak mekandan okunsalar da, Yahudi sanatının her zaman bir parçası olmuştur. Sinagogun iç mekanını süsleyen seremoni elemanlarında, tarihsel olaylar anlatılmış, ya da Kudüs Tapınağından parçalar kullanılmıştır.¹⁴⁸

Reform Hareketleri sonrasında üretilen sinagog mimarisi, dönemin kilise mimarisinin basit bir kopyasından öteye gitmemiştir. Bu bağlamda da, kendilerine bir kimlik aramaları ve gerek Yahudilere gerekse Yahudi olmayan Hristiyan halka, aslında kendilerinin farklı olduklarını göstermeleri adına, 1830'lu yıllardan sonra inşa edilen sinagoglarda yeni bir stil aranmaya çalışılmış, Romanesk ve özellikle Mudejar stilinde inşa edilecek sinagogların, dönem kiliselerinden farklılık göstereceği inancına varılmıştır. Romanesk stilde yapılacak sinagoglar, hem Hristiyanlara hem de Yahudilere uygun olacak olan bir mimari olmuş, hele bazı Yahudilerin, Hristiyanlara ters düşmek istemeyişi, sadece onlarla eşit şartlara sahip olma isteği, Romanesk mimarinin gelişimini destekleyen bir unsur olmuştur. Romanesk stilde inşa edilen, sinagog örneklerinden en çarpıcı olanı, Dresden sinagogudur. Dış mekan, romanesk mimari üslubunda cephe karakterine sahipken, iç mekan da İspanya'da

mekan Bazilikal şeması, cephesindeki oryantalist bezemeleri ve mimari elemanları ile oryantalist çizgilerin varlığını hissettirmektedir.

¹⁴⁷ Jaraasque, D., 2001, sh: 173 - Gruber, 1999, sh: 85

¹⁴⁸ Jaraasque, D., 2001, sh: 174

gelişen mudejar mimarisinin özellikle, Grana'daki Elhamra sarayının İslam bezeme karakterinin izlerini taşımaktadır.¹⁴⁹

Dresden sinagogunun iç mekanında filizlenen, mudejar mimari elemanlarının, sinagog mimarisinde kullanımı, daha sonraki süreçte, Viyana, Budapeşte, Berlin, Zagreb gibi birçok kentte kendini dışa vurmuştur.¹⁵⁰

Sinagog mimarisinde neo-romanesk üslubun kullanılması, Almanya'da yaygın biçimde kullanım görmüştür. 19. yüzyılda Hamburg'da Hannover'de inşa edilen birçok sinagog neo-romanesk üslupla inşa edilirlerken, sinagogların iç mekanlarında, göç ettikleri ana vatanlarının yerel unsurlarına yer verilmiştir. O dönemde Almanya Yahudilerinin ideolojileri dışlarıyla Alman olup, içleri ile Yahudi olmaları temeline dayanmaktaydı, bu ideolojilerini de ustalıkla mekana yansıtan Yahudi mimarlar, iç mekanlarda genellikle mudejar üsluptan esinlenmişlerdir.¹⁵¹

Neo-romanesk akım Almanya'dan tüm orta Avrupa'ya yayılım göstermiş 1860'lı yıllarda, Plzen'deki Grand Sinagog yapısında olduğu gibi yapıların cephelerine göğe yükselen kuleler eklemelenmeye başlanmıştır. Söz konusu sinagog Avrupa'nın ikinci büyük sinagogu olup, 1995-1997 yılları arasında Çek Cumhuriyeti tarafından restore edilmiştir. Bu tarz kuleli sinagoglar, en çok batı Avrupa'da, özellikle Polonya'da inşa edilmişlerdir. Neo-romanesk sinagogları, kare planları, ortogonal kuleleri, geniş gül pencereleri ve merdiven kuleleri ile tipik bir mimari üslup oluşturmuşlardır. Daha sonraki dönem tasarımcıları, cephede yer alan kuleler yerine orta mekanı vurgulayan kubbeler kullanmışlardır. Edwin Oppler tarafından tasarlanan ve Polonya'da inşa edilen neo-romanesk üsluplu kubbeli sina-

¹⁴⁹ Gruber, S., 1999, sh: 86

¹⁵⁰ a.g.e. sh: 88

¹⁵¹ Jaraasque, 2001, sh: 148

gog, bu dönemden sonra yapılacak bu tarz sinagoglara örnek teşkil etmiştir.¹⁵² Oppler daha sonraki dönemlerde, iç mekamlarda mudejar üslubun kullanıldığı, plan organizasyonu açısından da Latin haçının benimsendiği, bu haçın kesişim noktasında kubbenin yer aldığı, Alman tarzı neo-romanesk üslup sinagoglarının oluşumunda öncü olmuştur. Fransa'da ise o dönemde sinagoglarda izlenen mimari üslup; Romanesk-Bizans üslup olmuş, Solomon'un kutsal tapınağında yer alan Yahudi dinine ait elemanların iç mekanda kullanılmaya başlandığı oryantalizm, bu tarihlerde Fransa'da temellerini atmıştır.¹⁵³

¹⁵² a.g.e. sh: 159

¹⁵³ a.g.e. sh: 160

BÖLÜM 2

İZMİR YAHUDİ CEMAATİNİN SOSYO-EKONOMİK VE KÜLTÜREL YAPISI

Osmanlı Devletinde Milletler ve “Millet Sistemi”

Osmanlı İmparatorluğunun yönetim biçimi; hakimiyeti altında bulunan toplulukların, dinleri ve mezheplerine göre ayrılması şeklindedir. Bu sisteme “Millet Sistemi” denilmektedir. Millet kelimesi, din kelimesi ile aynı anlam taşıyan, fakat “ulus” anlamını içermeyen bir ifade yüklüdür ve bir din veya bir mezhepte bulunan cemaati ifade etmektedir.¹⁵⁴

*Osmanlı Devleti, hakimiyeti altında çeşitli din ve mezhepler mensup çok sayıda insanı barındırmıştır. Bu insanları bağlı bulundukları din ve mezheplere göre teşkilatlandırarak yönetmiştir. Dini cemaatlerden her biri, kendi cemaatinin reisini seçmiş, seçilen şahıs, Devlet tarafından o cemaatin yöneticisi olarak kabul edilmiştir. Böylece, bu cemaatler, kendilerine verilen beratlarla, adeta devlet içinde devlet gibi din, hukuk ve geleneklerini, eğitim kurumlarını düzenlemiştir.*¹⁵⁵

Osmanlı Devleti; uyguladığı bu yönetim biçimi ile birbirlerinden farklı din ve ırka mensup milyonlarca insanı bir arada barış içinde yaşatmayı başarmıştır. Farklı dinlere mensup cemaatleri, birer “Millet” olarak tanımış ve bu milletlere geniş bir hürriyet ortamı sağlamıştır.

¹⁵⁴ Sami Şemseddin, 1987, sh: 140.

¹⁵⁵ Eroğlu, A. H., 2000, sh: 70.

BÖLÜM 2

İZMİR YAHUDİ CEMAATİNİN SOSYO-EKONOMİK VE KÜLTÜREL YAPISI

Osmanlı Devletinde Milletler ve “Millet Sistemi”

Osmanlı İmparatorluğunun yönetim biçimi; hakimiyeti altında bulunan toplulukların, dinleri ve mezheplerine göre ayrılması şeklindedir. Bu sisteme “Millet Sistemi” denilmektedir. Millet kelimesi, din kelimesi ile aynı anlam taşıyan, fakat “ulus” anlamını içermeyen bir ifade yüklüdür ve bir din veya bir mezhepte bulunan cemaati ifade etmektedir.¹⁵⁴

*Osmanlı Devleti, hakimiyeti altında çeşitli din ve mezheple-re mensup çok sayıda insanı barındırmıştır. Bu insanları bağlı bulundukları din ve mezheplere göre teşkilatlandırarak yönet-miştir. Dini cemaatlerden her biri, kendi cemaatinin reisini seçmiş, seçilen şahıs, Devlet tarafından o cemaatin yöneticisi olarak kabul edilmiştir. Böylece, bu cemaatler, kendilerine ve-rilen beratlarla, adeta devlet içinde devlet gibi din, hukuk ve geleneklerini, eğitim kurumlarını düzenlemiştir.*¹⁵⁵

Osmanlı Devleti; uyguladığı bu yönetim biçimi ile birbirle-rinden farklı din ve ırka mensup milyonlarca insanı bir arada barış içinde yaşatmayı başarmıştır. Farklı dinlere mensup ce-maatleri, birer “Millet” olarak tanımış ve bu milletlere geniş bir hürriyet ortamı sağlamıştır.

¹⁵⁴ Sami Şemseddin, 1987, sh: 140.

¹⁵⁵ Eroğlu, A. H., 2000, sh: 70.

Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan halk; mensubu oldukları din ve mezhepler göz önüne alındığında bir mozaik oluşturur ve söz konusu gayrimüslim tebaa; Yahudiler, Ortodokslar, Ermeniler, Katolikler ve Protestanlardır. Bu farklı din gruplarından Katolikler ve Protestanlar Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar Osmanlı "millet" sistemine dahil edilmemişlerdir, Katolik ve Protestan'lar dışında kalan tüm gayrimüslim sınıflar; "millet" sistemi içerisinde.

Osmanlı Devleti'ndeki Yahudi millet'i; Rabbani Yahudiler ve Karailer olarak iki ana gruptan oluşmaktadır. Bu iki gruptan ayrı olarak da 17. yüzyılda ortaya çıkan "Dönme"ler olarak adlandırılan bir üçüncü grup daha mevcuttur. Dönmeler'in nüfusu Rabbani Yahudiler'e ve Karailer'e oranla daha azdır.

Rabbani Yahudiler

Rabbani Yahudiler, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Yahudi nüfusunun çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bu grup, Romaniotlar, Aşkenazlar, Sefaradlar ve Mustaribeler olarak, dil ve geleneklerine göre kendi içlerinde dört ayrı alt gruba bölünmüşlerdir. Rabbani Yahudiler, Yahudi bilginlerin Tora'nın yorumlanmasından oluşan Talmud'a inanmaktadırlar.

Romaniotlar; Roma döneminden itibaren bu topraklarda yaşayan, Yunan kültürünü devam ettiren ve Yunanca konuşan bir cemaattir. Daha sonraki süreçlerde, yapılan göç hareketleri sonucu, Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yerleşen özellikle Sefarad Yahudileri tarafından cemaatler arası evlilikler yoluyla ve Sefaradların nüfus açısından üstünlüklerinden ötürü cemaat içinde, asimile edilmekten kurtulamamışlardır.¹⁵⁶

¹⁵⁶ a.g.e. sh: 82.

hizmet sektöründe özellikle ticaret alanında kendilerini hissettirmişler ve cemaatin ileri gelenleri de Osmanlı devlet adamları ile yakın ilişkilerde bulunmuşlardır.¹⁵⁸

Sefarad cemaati, diğer Yahudi cemaatlerinden kendilerini farklı görmektedir. Aynı zamanda da Sefarad cemaati kendi içinde geldikleri yörelere göre, birçok alt grup içermekte ve kendi aralarında da kaynaşma problemleri yaşamaktadırlar. Geldikleri şehirlere göre topluluklar oluşturmuşlar ve diğer topluluklarla kaynaşma konusunda geride durmuşlardır. Her grup kendi özerk sinagogunda ibadet etmiştir. *Öyle ki Aragon cemaatine mensup bir Yahudi, yine kendisi gibi Sefarad olmalarına rağmen, Kordobalıların veya Barselonalıların sinagoguna gitmek istememiştir.*¹⁵⁹

Diğer bir Rabbani Yahudi grubu “Mustaribe”lerdir. Bu cemaat, Osmanlı İmparatorluğu’na, imparatorluğun Arap Yarımadasına yaptığı fetihlerin devamında eklenmiştir. Mustaribe’ler Arap topraklarında yaşayan ve Arapça konuşan Rabbani Yahudilerdir.

Bu birbirlerinden çok farklı cemaatlerin, bir arada yaşamaları esnasında Osmanlı İmparatorluğunun ilk dönemlerinde sosyal açıdan problemler yaşanmış, her cemaat kendi yaşam biçimini, kendi dini ritüellerini doğru kabul etmiş ve taviz vermekten kaçınmıştır. Avrupa’nın çeşitli yerlerinden Osmanlı İmparatorluğuna göç etmiş olan Yahudi cemaatleri arasındaki ihtilaflar, 17. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş, bu yüzyıldan itibaren de silikleşmeye başlamıştır.

Osmanlı Yahudi tarihi araştırmacısı Shmuelevitz, ihtilafların kaybolmasını; Yahudi cemaatlerinin aynı devlet içinde yaşamaları ve buna paralel olarak da aynı biçimde idare edilmele-

¹⁵⁸ a.g.e. sh: 83.

¹⁵⁹ Eroğlu, A. H., 2000, sh: 84 - Shmuelevitz, 2002, sh: 13.

ri. Yosef Karo'nun (1488-1575) Yahudiliğin temel hukuk kurallarını tespit eden ve genelleyen bir kitap yazması, yeni gelişen nesillerin, ekonomik ve sosyal şartların etkisi ile atalarının geldikleri topraklarla olan bağlarını gevşetmesi, şeklinde üç ana nedene bağlamaktadır.¹⁶⁰

Karailer (Karaylar)

Karailer ve Rabbani Yahudiler arasındaki en önemli fark; Karailerin kutsal kitap olarak sadece Tora'yı kabul ederken, Rabbani Yahudileri ise hem Tora'yı hem de Talmud'u aynı anda kabul etmeleri ve uygulamalarıdır. Karailik 8. yüzyılda Irak'ta ortaya çıkmış bir mezheptir.¹⁶¹

Karailer Osmanlı İmparatorluğu'na ilk 1361 yılında Edirne'nin alınmasıyla yerleşmişlerdir. Bu tarihten sonra Edirne önemli bir Karaim merkezi haline dönüşmüştür. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u almasıyla da, Edirne'de yaşayan Karaimler, İstanbul'a göç etmeye zorlanmışlar ve Karailiğin merkezi de İstanbul olmuştur. Karailer; İstanbul'da, Galata'da, Karaköy'de Hasköy ve Eminönü'de yaşamışlardır.¹⁶²

Osmanlı Devletinde Yahudi Yerleşim Bölgeleri

Osmanlı Devletinde Yahudiler; Balkan Şehirleri, Ege bölgesi, Ege Adaları, Anadolu'nun bazı şehirleri, Selanik, İstanbul, Safed, Bursa, Edirne, Şam, Kahire ve İzmir'de yerleşmişlerdir.

¹⁶⁰ Eroğlu, A. H., 2000, sh: 86.

¹⁶¹ a.g.e. sh: 87.

¹⁶² a.g.e. sh: 88.

Selanik ve İzmir kentleri, tarihsel süreç boyunca çok önemli iki Yahudi merkezi olmuş, Yahudiler bu kentlerin kurulma aşamasında, ticari anlamda önemli roller oynamış, daha sonraki süreçte de ticaret olgusunun Yabancıların ellerine geçmesiyle, gerileme dönemine girmiş içine kapanmış, Tanzimat devri ile birlikte de yeniden canlanmışlardır. Bu üç evre de her iki kentte Yahudi cemaatlerinde yaşanan ortak noktalar olarak cemaat yaşantısını şekillendirmiştir. Selanik kenti, İzmir kentinden daha önceki bir süreçte Yahudilerin altın çağını yaşamış, çöküş dönemine geçtiği yıllarda da İzmir kenti için altın döneme girilmiş, Selanikli bazı tüccar Yahudiler, İzmir'e göç etmişlerdir. Her iki kent için ortak olan bir başka nokta ise, Sabetay Sevi¹⁶³ olayının gerek İzmir ve gerekse de Selanik genelinde önemli bir yer tutması, her iki kentin cemaatlerini dini açıdan ümitsizliğe iterek, gerileme dönemine başlanmasını hızlandırması olmuştur. Her iki kentte yaşayan Yahudi nüfusu, Sefarad yoğun bir nüfus olmuştur.

İzmir Yahudileri

Yahudilerin Anadolu'ya gelme tarihleri milattan önceye dayanmaktadır. Büyük İskender Kudüs'ü zaptettiğinde Yahudilere çok iyi davranmış ve birçoklarını o günkü İzmir'e göndermiştir. Roma Döneminde de Yahudilerin varlığı İzmir'de görülmektedir.¹⁶⁴ Yahudiler Bizans döneminde zaman zaman güçleri azalarak zaman zaman ise kenti tamamen terk ederek, İzmir topraklarında yaşamlarını sürdürmüşler ve yine Avram Galante'ye göre Etz Hayim (Hayat ağacı) havrasını inşa edip ibadetlerini bu havrada gerçekleştirmişlerdir. Anadolu; Bizans-

¹⁶³ 17. yüzyılda İzmir Kenti'nde yaşamış, kendisini "Mesih" ilan etmiş bir din adamı

¹⁶⁴ Avram Galante'ye göre ikinci ve üçüncü yüzyıllarda İzmir'de Yahudilere ait bir havra bulunmaktadır.

lılardan, Türklerin eline geçtiği dönemde ise Etz Hayim havrası, Türklerin ibadet ettikleri bir mekan haline dönüştürülmüş ve Yahudiler ibadet için bu havranın bahçesini kullanmışlardır.

Osmanlılar 1424 yılında İzmir'i fethettiklerinde, bu topraklarda yaşayan Yunanca konuşan ve bu yüzden Romaniyot (Romalı) olarak adlandırılan birkaç yüz kişilik bir Yahudi cemaati bulunmaktadır.¹⁶⁵ Romaniot topluluklar; Anadolu'nun batısında, Bizans'ın başkenti Kostantilopolis'te, Yunanistan'da ve bazı Balkan kentlerinde yaşayan ve Yahudi ilahi ve ayinlerinde Roma örfünü¹⁶⁶ izleyen Yahudiler olup Roma İmparatorluğu döneminden itibaren bu topraklarda yaşamışlardır.¹⁶⁷ 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u aldığıında, Rumlardan boşalan yerlere Yahudileri getirmeyi düşünmüş ve Anadolu'da yaşayan tüm Yahudileri İstanbul'a göçe zorlamıştır.¹⁶⁸ Bu anlamda İzmir ve özellikle çevresi yerleşimleri olan Manisa ve Tire'de yaşayan Yahudiler İstanbul'a göç etmişlerdir.¹⁶⁹ Buna paralel olarak da İzmir 15. yüzyılda Yahudilerden tamamen boşaltılmış bir yerleşim haline dönüşmüştür. Bu tarihte, İzmir gerek küçük bir kasaba olmasından gerek savaş ortamının oluşturduğu huzursuzluktan, gerekse depremler gibi doğal afetlerden ötürü Yahudi Cemaati için çekici bir merkez olarak varlık gösterememiştir. Bu anlamda 1492 ve 1497 yıllarında İspanya ve Portekiz'den kovulup Osmanlı devletine sığınan Yahudiler ilk olarak İzmir yerleşimi yerine bölgenin periferinde konumlanan Manisa, Tire gibi kasabalara yerleşmek için Osmanlı otoriteleri tarafından yönlendirilmişlerdir.¹⁷⁰ Yahudi cemaati son-

¹⁶⁵ Nahum Henri, 1997, sh: 31.

¹⁶⁶ Minhag Romania

¹⁶⁷ Lewis Bernard, 1996, sh: 40.

¹⁶⁸ Nahum Henri, 1997, sh: 32, Goffman Daniel, 2000, sh: 110, Hacker Joseph, 1986, sh: 238.

¹⁶⁹ Sevilla-Sharon Moshe, 1992, sh: 36.

¹⁷⁰ Bora Siren, 1995, sh: 26, Goffman Daniel, 2000, sh: 110.

raki dönemde Manisa ve Tire gibi kentin periferinde konumlanan yerleşim alanlarından İzmir'e dağılım göstermişlerdir. İzmir kenti diğer Osmanlı kentlerinin aksine, İberyalı Yahudilerin kente yerleşmesi ile gelişmeye başlamıştır.¹⁷¹ O dönemden 1565 yılına kadar İzmir'de cemaat anlamında bir topluluk oluşturabilecek bir Yahudi nüfusu bulunmamaktadır hatta, minyan için 10 erkek vatandaşın toplanamadığı durumlarda, Manisa veya Tire cemaatlerinden yardım istenmektedir.¹⁷²

16. yüzyıl boyunca İzmir yerleşmesinin nüfusu yavaş da olsa artmış, fakat yine de 1570'lerde İzmir; İskenderiye, Halep ve Bursa'nın işlek antrepolarının çok gerisinde kalmıştır. Yerleşim, Aydın vilayetleri arasında bile önemli yerde değildir. O dönemde Tire, bölgenin en önemli kentidir. İzmir'in kuzeyinde konumlanan Bergama ve Denizli'nin de nüfusları İzmir'den daha fazladır. 1520 senesinde Batı Anadolu'da Urla ve Menemen yerleşimleri, liman kenti niteliğindedir. Yüzyıl ilerledikçe, 1570'lerde Urla ve Menemen liman ağına, Edremit, Foça, İzmir, Seferihisar ve Balat kentleri eklenmiştir. Osmanlı makamlarının Batı Anadolu'da varlık gösteren ticaret ağını kontrol altına alamamaları sonucu, ticaret ağı Ege bölgesinde rastgele dolaşan tacirlerin eline geçmiş ve bu tacirlere tanınan imtiyazların cazibesi, kente Fransız, Hollandalı, Venedikli tüccarların yerleşmesine sebep olmuştur.¹⁷³ Bu oluşum, 1604 yılında İzmir'in 1570 yılında sahip olduğu rakiplerinden sıyrılmasıyla ve Sakız Adası ile rekabet içine girmesiyle sonuçlanmıştır. İzmir limanının daha büyük ve korunaklı olması, korsan saldırılarını püskürtebilme kolaylığı gibi özellikleri, Sakız, Livorno ve Venedik gibi Akdeniz limanlarına göre daha avantajlı olmasını sağlamış ve İzmir'i bir anda cazibe merkezi ola-

¹⁷¹ Sevilla-Sharon Moshe, 1992, sh: 62, Goffman Daniel, 2000, sh: 110.

¹⁷² Galante Avram, 1995, sh: 7, Goffman Daniel, 2000, sh: 110.

¹⁷³ Goffman Daniel, 1995, sh: 49.

rak ortaya çıkartmıştır.¹⁷⁴ Akdeniz limanlarında yaşayan, Portekiz'den göç eden Yahudiler, yeni cazibe merkezi olan İzmir kentine göç etmeye başlamışlardır. İzmir kentine Livorno, Venedik, Amsterdam ve Portekiz kentleri üzerinden gelen Portekiz Yahudi göçmenler geride bıraktıkları kentlerle ticari bağlarını koparmadıklarından dolayı, İzmir'in ticaretinde önemli roller oynamışlardır.¹⁷⁵

Yukarıda İzmir ve çevresi Yahudi yaşantısı anlatılan İzmir Yahudi cemaatinin; İzmir kentine yerleşmelerinden itibaren süregelen tarihsel süreçte geçirdiği dönüşümler dört dönemde¹⁷⁶ incelenebilir: Bu dönemlerden ilki; 1580-1688 yılları arasında cemaatin İzmir'e göç etmesi ile başlayan ve 1688 yılında İzmir'de yaşanan deprem ile son bulan periyottur. 1688 depremi ve 18. yüzyılın ilk yarısında geçen süreç, ikinci dönemi oluşturur. 18. yüzyılın ikinci yarısı ile tanzimatın ilan edilmesine kadar geçen süreç ise üçüncü dönem olup, tanzimatın ilanından 1950'li yıllara kadar geçen süreç de dördüncü dönem olarak kabul edilmektedir.

1. 1580-1688 Yahudi Cemaatinin Kente ilk göç ettikleri tarih - 1688 İzmir Depremi

1580-1688 yılları arasını kapsayan, Yahudi Cemaatlerinin kente göç etme süreçleri ile başlayan ve 1688 yılında çıkan İz-

¹⁷⁴ a.g.e.sh: 60.

¹⁷⁵ Bora Siren, 1995, sh: 27.

¹⁷⁶ Söz konusu bu dört dönem, Sefarad kültürünün dönüşümünün mimariye yansımalarının okunması sürecinde üç döneme indirgenecektir. Çünkü aktarılan 2. ve 3. dönemler arasında mimari dönüşümler gözlemlenmemiş bu iki dönem mimari gelişme anlamında aynılaşmıştır. Bu bağlamda sınıflandırılan bu dört dönemden 1. dönem Yükseliş dönemi 2. ve 3. dönemler Gerileme Dönemi ve 4. dönem ise Batılılaşma dönemi olarak mimari anlamda bölümlenecektir.

mir yangınında Yahudi Mahallesi ve yapılarının zarar görmesi ile son bulan dönem, İzmir Yahudi Cemaatinin yükselme dönemidir.

İzmir kentinin Yahudi Cemaati tarafından fark edilmesi, 16. yüzyılın son dönemlerinde kentin ticari alanda önem kazanması ile gerçekleşecektir, o dönemden itibaren İzmir'e kendi istekleri doğrultusunda göç etmişlerdir. İlk Yahudi grupları kente 16. yüzyılın son çeyreğinde ulaşmıştır.

Tournefort'un tasvir etmiş olduğu gibi kent o dönemde yeni yeni parlayan bir merkezdir. Kentin önemi arttıkça da kentin nüfusu buna paralel olarak artış göstermiştir. İzmir yerleşmesi 16. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik açıdan gelişmeye başlayınca Yahudiler tarafından bir cazibe merkezi olarak tercih edilmiştir. Kente ticaret yapmak için ilk gelen Yahudi gruplar; çevre yerleşimlerde ikamet eden cemaatlerden oluşmuştur.¹⁷⁷ 1586 ve 1594 yıllarında, Tire'de yaşayan Yahudi cemaatinin büyük bir çoğunluğu, ticari etkinlikte bulunmak üzere İzmir'e yerleşmiştir. O dönemlerde kasabalarda yaşayan Yahudi cemaatlerini tehdit eden Celali isyanlarının artması sonucunda da Manisa ve Tire'de yaşayan Yahudi nüfus İzmir'e sığınmıştır, Manisa ve Tire'de Yahudi nüfusu azalırken, İzmir'de yerleşik düzende olan Yahudi nüfusu artış göstermiştir.¹⁷⁸

Bu yakın civar cemaatlerini, kentlerinin ticari ilişkilerinde düşüş yaşanan Selanik Yahudileri takip etmiştir.¹⁷⁹ Selanik kenti 15. yüzyılın sonunda büyük bir Yahudi merkezi haline dönüşmüştür. *15. yüzyılın sonunda İberyaya Yarımadasından kovulan Yahudilerin bir bölümü Selanik'e yerleşmiş. 1492-3 ve 1536'da meydana gelen iki büyük göç dalgasında İberyalılar dışında, İtalya, Sicilya, Fransa ve Kuzey Afrika'dan kovulan*

¹⁷⁷ Barnai Jacob, 2002, sh: 37.

¹⁷⁸ Bora Siren, 1995, sh: 27.

¹⁷⁹ Barnai Jacob, 2002, sh: 37, Goffman Daniel, 2000, sh: 111.

*gruplar geldikleri ülkelere göre gruplaşarak çeşitli cemaatler vücuda getirmişlerdir.*¹⁸⁰ Yahudi Cemaati, 1604-1620 yılları arasında kentte yaşanan veba salgınları ve yangın afetlerinden ötürü büyük zarar görmüştür.¹⁸¹ 17. yüzyılın başından itibaren Selanik'te yaşanan bu kriz Selanik ticaretinin gerilemesine de etken olmuş, Selanik'te yaşayan Yahudiler İstanbul ve yeni yeni gelişmeye başlayan bir liman kenti olan İzmir'e göç etmişlerdir. Ayrıca İzmir'de nereden geldikleri bilinmeyen Karayimler adında bir Yahudi topluluğunda mevcut olduğu bilinmektedir.

İzmir kentine göç eden bu Yahudi cemaati gruplarına, daha sonraki dönemlerde, İstanbul ve Anadolu'nun diğer kentlerinde, Balkanlarda, Akdeniz Adalarında, Kudüs'te yaşayan farklı Yahudi grupları katılmıştır.¹⁸² 1599 yılında Floransa saldırısını izleyen baskılardan sonra Sakız Rumları İzmir'e göç etmişlerdir, aynı tarihte bu göçlerle Sakız adasında yaşayan Yahudiler de adayı terk ederek İzmir'e yerleşmiştir ve devamında Manisa, Selanik, Safed gibi dokuma merkezlerindeki; Halep ve Sakız gibi ticaret merkezlerindeki Yahudiler yeni gelişen liman kentine rağbet etmiştir. 1640'da bu göçler sonrasında kentin gayrimüslim sayısı 1575 yılındakinin dört katına ulaşmıştır.¹⁸³

Sonuç olarak bakıldığında İzmir'in Yahudi Cemaati üç göç sonucunda 16. yüzyılın son çeyreğinde oluşmuştur. Üçüncü grup; Portekiz'den gerçekleştirilecek olan Marano göçüdür. Sayıca baskın bir grup olan ve Portekiz'de hayatta kalabilmek adına din değiştirip, Hristiyanlaşan Maranolar, İberya Yarımadasından kaçıp öncelikle başta Avrupa kentlerinde yerleşmişler, daha sonraki süreçte ise bu kentlerden İzmir'e göç ederek, kente göç eden Selanik, Sakız, Tire, Manisa vb. gibi önceki

¹⁸⁰ Sevilla-Sharon Moshe, 1992, sh: 61, Goffman Daniel, 2000, sh: 111.

¹⁸¹ Sevilla-Sharon Moshe, 1992, sh: 78.

¹⁸² Barnai Jacob, 2002, sh: 37.

¹⁸³ Goffman, Daniel, 1995, sh: 76.

Yahudi Cemaatlerine eklenmişlerdir.¹⁸⁴ Portekiz'den göç eden maranolar, kentte iki yeni cemaat oluşturmaktadırlar.¹⁸⁵ İberyaya Yarımadasından İzmir'e gerçekleştirilen Marano göçü 16. yüzyıl boyunca sürecektir. 17. yüzyılda ise İzmir artan Yahudi nüfusu ve gelişen ticaret nosyonu ile Selanik, Safed ve İstanbul'daki Yahudi cemaatlerinin önüne geçecek ve kentte daha önce Selanik'te varlık gösteren bir İbrani Matbaası kurulacaktır. 17. yüzyılda kent iki farklı göç grubuna ev sahipliği etmektedir. Bu gruplardan ilki, 1492 göçü ile Osmanlı İmparatorluğuna gelip İzmir dışında farklı yerleşimlere yerleşmiş cemaatlerin, o dönemde yeni bir liman olarak önem kazanan bu Osmanlı kentine yaptıkları göç, yani bir Osmanlı kentinden bir diğer Osmanlı kentine yapılan göçten, ikinci grup ise 1492 göçü sırasında Osmanlı İmparatorluğuna yerleşmeyi tercih etmeyip, önce Portekiz'e, Portekiz'den kovulunca da bir başka Avrupa ülkesine sığınan, İberyaya Yarımadası kökenli Yahudilerin İzmir'e yaptıkları göç yani bir Avrupa kentinden, bir Osmanlı kentine yapılan göçtür. Bu fark; cemaatler arası dil, ritüel, sosyal yaşantı farklılıkları gibi sorunlar yaratmıştır, özellikle Avrupa ülkelerinden göç eden Maranoların oluşturdıkları cemaatlerin dini ritüelleri diğer göç eden cemaatlerin ritüelleri ile ilişkiler içermektedir.

Bunun dışında da Portekiz kökenli Sefaradlar Batılı dostları ile bağlarını koparmamışlar, kendilerinden daha önce Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göçen dindaşlarına göre Avrupalı dindaşlarına daha fazla benzerlik göstermektedirler.¹⁸⁶ Yahudi azınlıklar; kişisel ve dinsel önem taşıyan konularda üzerinde yaşadıkları toprakların gelenek ve göreneklerine uymuşlar, kurallarını benimsemişlerdir. Bu bağlamda da Hristiyan topraklarında yaşayan Yahudi halk ve Müslüman topraklarda yaşayan

¹⁸⁴ Barnai Jacob, 2002, sh: 37.

¹⁸⁵ Barnai Jacob, 1983, sh: 289-98.

¹⁸⁶ Barnai Jacob, 2002, sh: 38.

Yahudi halk, arasında bazı farklar oluşmuştur. Bunun en açık örneklerinden biri de evlilik hukukudur. Hristiyan ve İslami uygulamalar arasındaki fark, İslam'ın çok eşliliğe ve odalık kurumuna izin verirken, Hristiyan düşüncesinin buna karşı çıkmasıdır.¹⁸⁷ 1644 yılında Portekiz cemaati öksüz gençlerin evlendirilmesi işleminde, Avrupalı Yahudilerin önerdiği yöntemleri kullandığı için, cemaat içi sürtüşmelere neden olmuştur.¹⁸⁸

Yahudi cemaatleri, 15. yüzyılda gerçekleşen göçler sonrasında yerleştikleri yeni topraklarda, geldikleri yörenin kökenine göre gruplaşmışlar ve yeni cemaatler kurmuşlar. kurdukları bu cemaatlere de geldikleri bölgenin, kökenlerinin adlarını vermişlerdir. İzmir'de bu durum biraz daha farklı gelişmiştir. Diğer Osmanlı kentlerinden İzmir'e göç eden gruplar; genellikle bu anlamda bir aradalık sağlarlarken, Portekiz'den göç eden gruplar, henüz bu kaynaşma sürecini yaşamamış olmalarından ötürü, geldikleri bölgelere, kökenlerine göre sınıflandırılmış farklı cemaatler altında toplanmışlardır.¹⁸⁹

İstanbul'daki ve Selanik'teki Yahudilerin aksine, İzmir'deki Yahudilerin bu topraklara geliş nedeni anavatanlarından kovulup, sürgüne mahkum edilmeleri biçiminde gelişmek yerine, yeni örgütlenen liman ticaretinden fırsatlar edinebilmek amaçlı olmuştur.¹⁹⁰ Bu anlamda İzmir; Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer Yahudi yerleşimlerine sahip kentlerinden farklılık göstermektedir. Bunun en önemli noktası da, diğer Yahudi yerleşimlerinin gerek ticari unsurlar, gerekse dini bir merkez olma özelliklerini İzmir'in yeni bir liman kenti olarak parladığı dönemlerde kaybetmiş olmasıdır. Gerek Safed, gerekse Selanik, ilk Sefarad göç dalgalarının yönlendirildiği Osmanlı kentleri

¹⁸⁷ Lewis Bernard, 1996, sh: 98.

¹⁸⁸ Barnai Jacob, 1983, sh: 289-98.

¹⁸⁹ Barnai Jacob, 2002, sh: 39.

¹⁹⁰ Freely John, 2002, sh: 25.

olarak, Yahudiler tarafından geliştirilmişler ve birer ticaret ve dini merkez olarak parlamışlardır. İzmir’de durum biraz daha farklıdır. İzmir kenti bir liman kenti olarak büyümeye başladığı dönemlerde, Osmanlı İmparatorluğu’nun birçok yerleşiminde ikamet eden Yahudilerin akınına uğramıştır. Gelişmesinde Yahudi cemaatinin katkısı olmuş olsa da, Safed yada Selanik kentlerinde olduğu gibi Yahudi cemaatleri tarafından bire bir üretilmemiştir. O dönemde ekonomileri gerileme sürecine giren Selanik ve Safed kentleri gibi önemli Yahudi yerleşimlerinin Yahudi halkları yeni gelişen kente göç ederek yeni iş imkanları aramışlardır.

Livorno’dan göç eden Gabbai ailesi, Livorno’da uğraştıkları iş kolu olan matbaacılığı da kendileri ile birlikte İzmir’e getirip, kentin ilk Yahudi matbaasını 1658 yılında İzmir’de kurmuşlardır. İzmir’e açılan göç dalgaları ile birlikte kente, iyi yetişmiş bir çok din adamı da yerleşmiştir. 17. yüzyılın başında İzmir’de sadece bir tek sinagog yapısı mevcutken¹⁹¹ 1630’larda kentte her biri kendi sinagogunda ibadet eden 5 ayrı Yahudi cemaati varlık göstermektedir. 1640’da cemaat sayısı altıya yükselmiş, 17. yüzyılın sonunda ise bu sayı ona ulaşmıştır.¹⁹² Ekonomik refah sonucu; kente ilk göç eden cemaat; Ibn Kish ve Sason cemaatleridir. Bu cemaatleri Portekiz ve Neveh Shalom kehillotları takip etmiştir. İbrani’ce kaynaklarda yetişkin erkeklerin isimleri ile listelenen, cemaatin alt bölümleri olan topluluklara kehillot denilmektedir.¹⁹³ Selanik Yahudileri tarafından kurulan iki kehillotun adları bilinmemektedir. Kahal Pinto ise 1666 yılında Sabetay Sevi olayı sırasında bölünmüştür. 1660-1670 yıllarında birçok yeni kehillotlar örgütlenmiştir.

¹⁹¹ Söz konusu sinagog yapısını kullanacak cemaat bulunamadığı için, Türk otoriteleri tarafından bu sinagog yapısı camiye dönüştürülmüştür.

¹⁹² Freely John, 2002, sh: 25, Barnai Jacob, 1993, sh: 277, Barnai Jacob, 2002, sh: 38.

¹⁹³ Lewis Bernard, 1996, sh: 140.

Kahal Giveret bu süreçte örgütlenmiş bir cemaat olarak, Sinyora Garcia Mendes adında Portekiz asıllı bir Yahudi önderliğinde oluşturulmuştur. Kahal Algazi ise 1666 olaylarına paralel olarak kurulmuş bir cemaattir. 1670 yılında ilk defa olarak adı duyulan Kahal Orhim, yabancı tüccarlar olan Frankoların sinagogudur.¹⁹⁴ Devam eden göçler 17. yy. İzmir kentini Yahudi cemaati için bir altın çağ haline dönüştürmüştür. İzmir Yahudileri köken olarak on ayrı gruba ayrılmışlardır. O dönemde İzmir'de Selanik'ten göç edenler Etz Hayim, Şalom, Foresteros havralarında ibadet ederlerken; Portekiz ve İspanya'dan göç edenler Pinto, Bakiş Portugal isimli havralarda ibadet etmişlerdir. 1648 yılında Eskapa'nın Yahudi cemaatinin lideri olması ile bu fikir ayrılıkları ortadan kaldırılıp tüm Yahudiler aynı çatı altında toplanabilmişlerdir.¹⁹⁵

Fransız seyyahlarının 17. yüzyılda İzmir'e yaptıkları ziyaretler kapsamında, tespit ettikleri sinagog sayıları yukarıda çizilen tabloyu destekler biçimdedir, bu bağlamda Thomas Smith 1671 yılında kentte birkaç sinagog yapısından bahsederken, Olfier Dapper 1681 yılı için yedi sinagog yapısından, Tournefort 1701 yılında yaptığı ziyaretinde Manisa'da üç, İzmir'de sekiz sinagogun varlığından, Angelicus Maria Mylerr 1726 yılı için yedi sinagogdan, Jean Baptiste Tollot 1731 yılı için altı sinagogdan, Lüdeke 1759 yılı için yedi sinagogdan ve Lindau 1898 yılında kentte on beş adet sinagog yapısının varlığından söz etmektedir.

¹⁹⁴ Barnai Jacob, 1994, sh: 277.

¹⁹⁵ Pardo, S., 1992, sh: 158.

Tablo: Fransız Seyyahların İzmir Kentine Yaptıkları Ziyaretler Sırasında Tespit Ettikleri Sinagogların Sayısı¹⁹⁶

SEYYAH	ZİYARET YILI	SİNAGOG SAYISI
Thomas Smith	1671	Birkaç sinagog
Olfert Dapper	1681	7 sinagog
Tournefort	1701	Manisa'da 3 sinagog İzmir'de 8 sinagog
Angelicus Maria Myller	1726	7 sinagog
Jean Baptiste Tollot	1731-32	6 sinagog
Papaz Christoph Wilhelm Lüdeke	1759-68	7 sinagog
Francis Yvvan Jogo Arundel	1822	1 sinagog
Paul Von Lindau	1898	15 sinagog

Kentin Yahudi cemaati tabaka tabaka oluşum göstermiş, her gelen yeni bir göç dalgası farklı bir Yahudi kehilotunun oluşmasına sebebiyet vermiştir. Göç dalgalarının yeni cemaatler ve sinagoglar oluşturmalarının ötesinde, bu örgütlenmelere paralel olarak, kentte tüm Yahudi cemaatleri tarafından ortak platformlarda kullanılmak üzere, eğitim amaçlı yazılan dini kitapların basımı için İbrani matbaaları, din eğitimi veren yeşivotlar, ilk yardım ihtiyaçlarını karşılayan hevrotlar da kurulmuştur.¹⁹⁷ Bu oluşumlara bakıldığında, cemaatin başarılı bir örgütlenme ortaya koyduğu sonucuna varılmaktadır.

¹⁹⁶ Pınar İlhan, 2001, sh: 56

¹⁹⁷ Barnai Jacob, 1994, sh: 278

Göçler sonrası Yahudi nüfusu gitgide artan İzmir; 1631 yılında Yeşivalar ve Hevraların açılmasıyla, İstanbul ve Selanik kentleri gibi doğuya kitap basan bir kültür merkezine dönüşmüştür. 1899 yılında Rav Palaçi'nin ölümüne kadar İstanbul ve Selanik Kentlerinden daha parlak bir devir yaşayan İzmir Kentinde, Rabi Salamon, Algazi, Rabi Hayim Benvenista, Evliya-Hakohen, Haim Palaci gibi birçok Yahudi din adamı yetişmiştir.¹⁹⁸

İzmir Yahudi cemaatinin idari örgütlenmesi, İstanbul ve Selanik kentleri gibi kentin eski büyük Yahudi yoğun yerleşimlerinde geliştiği biçimiyle uygulanmıştır.¹⁹⁹ Bu sistemin İzmir Kentinde de kullanılıyor olmasının da olası bir nedeni, kente yerleşen Yahudi gruplarının diğer Osmanlı kentlerinden göçle İzmir'e gelmiş olmaları ve buna paralel olarak da idari örgütlenme biçimlenişlerini de beraberlerinde getirip aynı çerçevede yürütmeleri olarak gösterilebilir.

17. yüzyılda Yahudi cemaatinin geçim kaynağı ticarettir. Yahudi cemaatinin bir kısmı özellikle Osmanlı İmparatorluğunun diğer kentlerinden, İzmir'e göç etmiş kişiler yerli halk ile Levant Şirketinin çalışanları arasında arabuluculuk yapmışlar, İtalya yada Batı Avrupa ülkelerinden göç etmiş olan Portekizli Maranolar ise; İtalya'da yaşayan Yahudilere Anadolu'da üretilen malları ihraç ederek yaşamlarını kazanmışlardır.²⁰⁰

İzmir kentinde Yahudi cemaatinin nüfusu, kente ilk göç ettikleri tarihten itibaren, zaman zaman yaşanan göçlerin devam etmesi ile artmış, zaman zaman ise, yaşanan doğal afetler ve salgın hastalıklar çerçevesinde azalmıştır. 1688 yılında yaşanan deprem ve arkasından meydana gelen büyük yangın 17. yüzyılda Yahudi nüfusunun azalmasına yol açan etkenlerden biriyken, yüzyıl boyunca süregelen Marano göçleri nüfusun artı-

¹⁹⁸ Pardo, S., 1992, sh:158.

¹⁹⁹ Barnai Jacob, 2002, sh: 39.

²⁰⁰ Barnai Jacob, 1994, sh: 276.

şına etken olmuş olaylardandır. O dönemde nüfus bilgileri ile ilgili en belirgin veriler seyyahların belirlediği saptamalardır. Bu saptamalar aşağıdaki tabloda özetlenmektedir ve seyyahlara göre 17. yüzyılda ortalama nüfus 12000 civarında olmuştur.

Tablo: İzmir Kenti'nde 17. yüzyıl Boyunca Kenti Ziyaret Eden Seyyahların Yahudi Nüfusu Üzerindeki Saptamaları

SEYYAH	ZİYARET ETTİĞİ YIL	YAHUDİ NÜFUSU	TOPLAM NÜFUS
Jacob Spon	1675	12-15 bin	30 bin
OlfertiDapper	1681	12-15 bin	30 bin
Tournefort	1701	6-7 bin	90 bin
Angelious Maria Myller	1726	12000	30 bin
Jean Baptiste Tollot	1731-32	6-7000	
Richard Pococke	1739	5-6000	100 bin
Papaz Christoph Wilhelm Lüdeke	1759-68	12000	
Baron Felix de Beaujour	1800-17	12000	120 bin
William Turner	1818	8000	100 bin
Ludwig Ross	1845	10.000	150 bin
Theodor Fliedner	1851-56	12000	
Julius Heinrich Peterman	1852	20000	
Moritz Busch	1859	15000	
Herman Scherer	1860	15000	140000
Friedrich Julius Sciff	1872	10-15000	160-170000
Paul Von Lindau	1898	16000 Kentte 22500 Toplam	200000
Dr. Alfred Philippson	1904	20000	20000

2. 1688 depremi-18. yüzyılın ilk yarısı

1688 depremi ile 18. yüzyılın ilk yarısı arasında saptanan dönem; 1688 depreminden sonraki süreçte kentin ve özellikle Yahudi yerleşim alanlarının yeniden düzenlenmesi periyodundan başlayıp, kentin 18. yüzyılın ilk yıllarında girmiş olduğu kültürel yozlaşma ve ekonomik kriz dönemini kapsayan süreçtir.

10-31 Temmuz 1688 tarihleri arasında İzmir kentinde büyük bir deprem yaşanmış, bu büyük deprem sonucu sancak Kale yıkılmış, şehir büyük zarar görmüş, ticari hayat durmuş, 15.000-16.000 civarında insan hayatını kaybetmiştir. Bu sayının içinde 4000 kadar Yahudi yer almaktadır.²⁰¹ Deprem 10 Temmuz 1688 günü, kaleyi yıkan bir sarsıntı ile başlamış. Kale adeta sulara gömülmüştür. Civardaki evlerin dörtte üçünün yıkıldığı görülmektedir. Şehirde de eski gümrük binasının duvarının bir kısmı ile çatısı çökmüştür. Şehir evlerinin dörtte üçünün yıkıldığı anlaşılmaktadır..... hanlar ve mağazaların tamamının yandığı bu afette yalnız bir tanesi çarşının dibinde bulunan iplikçi han diye adlandırılan han yangından kurtulabildi..... ticaret ölmüş, adeta felce uğramıştır..... sarsıntıların son bulduğu 31 temmuz 1688 tarihinde İzmir'de yirmi ikisi tacir olmak üzere 50'nin biraz üstünde Fransız kalmıştır ve Fransız konsolosluğu da Buca'ya taşınmıştır.²⁰² Yangından kurtulan evlerin tümü neredeyse oturulmaz haldedir... depremler temmuz ayının sonuna kadar sürmüştür. Kaçanlar şehrin çevresindeki bahçelere, köylere ve hatta teknelere sığınmışlardır... tüccarlar öldüğü veya yaralandığı için ticaret felç olmuş ve tekrar canlanması zor bir hale gelmiştir. Yaşanan bütün bu zorluklar içinde başka bir felaketin yaşanabileceği endişesi ile pek çok aile şehri terk etmiştir.²⁰³ Felaketten kurtulan cemaat

²⁰¹ Atay Çınar, 1978, sh: 125.

²⁰² Beyru Rauf, 1973, sh: 15.

²⁰³ Uluslararası Amerikan Koleji Araştırma Komitesi, 2000, sh: 8.

üyelerinin bir kısmı, yıkılmış mahallelerini terk edip, civar yerleşim merkezlerinde yeni yerleşim imkanları aramışlardır.²⁰⁴ Depremi takiben yangınlar oluşmuş, bu olaylara paralel olarak da kentte salgın hastalıklar boy göstermiştir.²⁰⁵ Kentin limanı, yaşanan bu doğal felaketler sürecinde yıkıma uğramış, 15. yüzyıldaki oluşumuna paralel bir görünüm almıştır. Bir ticaret limanı olarak Levant Şirketi tarafından önem taşıyan İzmir kentinin, ticaret olgusunun geri kazanımı için, liman ve çevresindeki yapılar yeniden düzenlenmiş ve 18. yüzyıl başlarındaki haline yeniden dönüştürülmüştür.²⁰⁶

Kentin ticaret aksının yeniden düzenlenmesi sürecinde, kentte yaşayan Yahudi Cemaatleri de yeni biçimleniş paralelinde yeniden gruplanmışlar, bu gruplara yeni göçlerle Anadolu'dan, Balkanlardan, Kudüs'ten ve batı Avrupa'dan gelen yeni Yahudi cemaatleri eklenmişler, eklenen bu gruplar arasına Portekiz Yahudi Cemaatinin parçalanması sonucu İtalya'da yaşayan Portekiz kökenli Livornolu "Franko'lar" da katılmıştır. Frankolar; 17. yüzyılda Levant kentlerine yerleşerek, Avrupa'da tüccar kolonilerini ve kendi cemaatlerini oluşturmuşlardır.²⁰⁷ Bazı Livornolu Yahudiler, Osmanlı topraklarına yerleşmişler bu bağlamda da Osmanlı Yahudilerinin bir zaman sahip olduğu, fakat sonradan belli ölçülerde yitirmeye başladığı kişisel düzeydeki bağları belli ölçülerde yeniden kurmayı hedeflemişlerdir.^{208 209} İzmir Yahudi Cemaatinin 18. yüzyılda ya-

²⁰⁴ Barnai Jacob, 2002, sh: 44.

²⁰⁵ Barnai Jacob, 1994, sh: 276.

²⁰⁶ Atay Çınar, 1978, sh: 126.

²⁰⁷ Barnai Jacob, 2002, sh: 44.

²⁰⁸ Frankolar; Tunus, İskenderiye, Halep, İzmir, İstanbul ve Selanik gibi Akdeniz Havzasının belli başlı kentlerinde yoğunlaşmış İtalyan kökenli Yahudi tüccar sınıfının bir parçasıydı. İtalya ile yakın ilişki içinde olan bu Yahudilerin çoğu, Osmanlı İmparatorluğundaki yabancı konsolosların himayesi altındaydı. İtalya ile olan bağlarını canlı tutan ve erkek çocuklarını eğitim görmek üzere Avrupa'ya gönderen Franko liderler, 19.

kın ilişki kurdukları bir başka toplum ise, Kudüs Yahudi cemaatidir. İzmir Yahudileri; Kudüs'te yaşayan Yahudilere finansal destekte bulunmaktadır. İstanbul yetkilileri tarafından Eretz Israel olarak tanınan bir kuruluş, Kudüs'e İstanbul, Selanik ve İzmir'den yılın belli zamanlarında geziler düzenlemektedir. Bu bağlamda, Yahudiler kutsal kentleri olan Kudüs'ü, anavatanlarını ziyaret edebilme şansını yakalamıştır. Söz konusu bilgilen-dirme gezilerine katılan birtakım Hahamlar, gittikleri kutsal topraklardan geri dönmeyip bu topraklarda yaşamayı tercih etmişlerdir, Haham Abulafia, Haham Almazi, Haham Hazan, Haham Berav, Haham Ventura, aileleriyle Kudüs'e yerleşmiş, ilk bölümlerini İzmir kentinde yayınlamış oldukları Sabetizm karşıtı fikirler içeren önemli dini kitapların, diğer ciltlerini bu kutsal topraklarda 1730-1740 yılları arasında yayınlamışlardır.²¹⁰

Bu dönemde yaşanan ve Yahudi Cemaatini derinden etkileyen en önemli olay İzmir yangınının yanında dönemin başında patlak veren sahte Mesih Sabetay Sevi olayı olmuştur. Sabetay Sevi taraftarları ve dönmeler toplumun bölünmesine neden olan unsurlar olmuştur. Bu bağlamda da Yahudi cemaatinin liderlik kurumu Sabetay Sevi olayı devamında zarar görmüş ve cemaat ikiye bölünmüştür.

Sabetay Sevi 1626 yılında İzmir'de doğmuş, aslı İspanyol olan bir aile mensubudur. Sabetay Sevi küçüklüğünden beri din kitaplarını okumaya merak sahibi bir kişi olarak, hahamlık eğitimi almıştır. İzmirli Mesih, kutsal kitaplarda gördüğüne inandığı esrarengiz işaretlerle, geleceğine inanılan Yahudi halkının

yüzyılın ortasına kadar yerli Yahudilerden kendilerini ayrı tutmuşlardır. (Rodrigue Aron, 1997, sh: 63) Osmanlı Yahudilerinin batılaşmasında öncülük yapmışlardır.

²⁰⁹ Lewis Bernard, 1996, sh: 165.

²¹⁰ Barnai Jacob, 2002, sh: 45.

Mesih'inin kendisi olduğuna inanmış ve Mesihliğini gerek aldığı dini eğitimle gerekse toplum içerisinde göstermiş olduğu hareket biçimiyle 15 yaşından itibaren sergilemeye başlamıştır. Hahamların bildiği bütün metinlere vakıf ve onları izah etmekte üstat olmuştur. Ananeleri iyi bilmesi ve güzel konuşması, dini bahisler üzerinde kendisi ile tartışılan konularda kolaylıkla haklı olan taraf olmasına neden olmuştur.²¹¹ Bu bağlamda da İzmir Yahudi Cemaati içerisinde önem kazanmış ve güvenilir bir isim olmuştur.

Sabetay Sevi; güvenini topladığı İzmir Yahudi Cemaatine yaşadıkları yüzyıl içerisinde bir Mesih'in çıkacağı ve onları kurtaracağı fikrini sürekli empoze ederek, halkı buna alıştırmıştır. 1648 yılında serüvenine, Mesih olduğunu önce kendi yakın çevresine ilan ederek başlamış, etrafındaki kitlenin tepkisini ölçmüştür. Fakat İzmir halkı henüz bu fikre hazır olmadığı için, kentte yaşayan tüm hahamlar ve başta İzmir Yahudi Cemaati Hahambaşı olan Josef Eskaba, Sabetay Sevi'ye karşı çıkmışlardır. Bu şekilde de toplum içerisinde çatışmalar başlamış, toplum Sevi'ye inananlar ve inanmayanlar olarak iki kutuba çekilmiştir. Bu olayın devamında da Sevi İzmir'i terk edip, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bulunan Yahudi nüfusu yoğun başka kentlerde Mesihliğini ispatlamak için yolculuğuna başlamıştır.

Sabetay Sevi; yolculuğuna önce İstanbul'dan başlamış, fakat İzmir Yahudi Cemaatinin yaşadığı olay İstanbul'da duyulunca, Mesih olduğunu ilan edemeden Selanik kentine göçmek zorunda kalmıştır. Selanik'ten Atina'ya oradan tekrar İzmir'e ve Kahire'ye ardından da Kudüs'e yolculuklar yapmış, Mesihliğini ilan edeceği en uygun ortamın fakirlikten kırılan Kudüs cemaatinin içinde bulunduğu atmosfere olduğuna karar vermiş ve burada zemin hazırlamıştır. 1664 yılında Kudüs kentinde

²¹¹ Gövsa, İ., A., 2000, sh: 17.

Mesih olduğunu ilan etmiş ve bunu tüm dünyaya yaymak için müritleri ile önce İstanbul kentine oradan da İzmir’e yönelmiştir.

Sabetay Sevi, İzmir kentine 1665 yılında geldiğinde, Mesih olduğu haberi tüm cemaat içinde çoktan duyulmuş, kentte yaşayan hahamlar, Sevi’ye cephe almışlardır. Kente geldiğinde yaptığı bir takım kahramanlık olayları kentte taraftar toplamasına neden olmuş, hahamlarla sivil halkı karşı karşıya getirmiştir. Karısı Sara ile evleneceğini daha önceden bilmesi ve bu esrarengiz izdivaç olayı, Gazze’de bir genç hahamın onun Mesihliğini haber veren bir peygamber olduğunu iddia etmesi, gibi pek çok olay, Sabetay’ın geleceği bildiğine inanılmasına ve buna paralel olarak da mürit kazanmasına sebebiyet vermiştir. Gün geçtikçe Sabetay Sevi’nin estirdiği rüzgar, yalnız İzmir’de değil Sakız, Rodos gibi başlıca yakın Akdeniz adalarında, İstanbul, Selanik, Edirne, Sofya, Belgrad, Buda ve Mora’da duyulmuş hatta, Almanya ve Polonya’da bulunan Yahudi Cemaatlerini sarmış, ve bu kentlerden İzmir’e sahte Mesihî görmek adına ziyaretine gelinmiştir.

Sabetay, dini ritüellerde değişiklikler yapmış, kendisini Yahudi halkın kralı ilan etmiştir, İzmir Yahudi Cemaati içinde ona inanan topluluk tarafından taç giyme töreni yapılmıştır. Bu davranışlar, toplum içerisinde tepkilere yol açmıştır. Sabetay Sevi olayı, Osmanlı İmparatorluğu Yahudi toplulukları üzerinde yıkıcı etkiler yaratmıştır. Bu Mesihçi hareket; bir yandan toplum içerisinde ümitsizlik rüzgarları estirmiş, öte yandan hahamların gücünün daha önce görülmedik ölçülerde yeniden pekiştirilmesine neden olmuştur.²¹² Sabetay Sevi’nin İzmirli olması; İzmir’de bir sinagogunun var olması ve Mesihliğini ilk olarak İzmir’de ilan etmesi, İzmir Yahudi Cemaatinin bu Mesihlik olayından daha derin yaralar almasına, etkilenmesine neden olmuştur. Cemaat ikiye bölünmüş, dini liderler cemaat içe-

²¹² Lewis Bernard, 1996, sh: 168.

risinde oluşan bu ümitsizlik ortamını kırabilmek için, halk üzerinde, din merkezli bir baskı oluşturma yolunu seçmişlerdir. O tarihten itibaren, Halk içine kapanmış ve sadece din temelli bir eğitim almış, bu örgütleniş biçimine paralel olarak da Yahudi halkı gerileme dönemine girmiştir.

Bu dönemde Yahudi toplumu R. Joseph Eskapa tarafından yönetilmektedir. Cemaat gerek ekonomik açıdan bir düşüş, gerekse kültürel açıdan bir gerileme yaşamaktadır. Buna rağmen, kentin İbrani matbaası çalışmaya devam etmiş ve düzinelerce dini yayın basılmıştır.

Sabetay Sevi'nin, kendisini Mesih ilan etmeden önceki biyografisi, 17. yüzyılda İzmir'de yaşayan Yahudi cemaatinin yaşam biçimini yansıtmaktadır. Sevi'nin babası, diğer tüm göçmenler gibi yeni gelişen İzmir kentine 1614 yılında gelmiştir. Kente Mora'dan göç etmiştir. Kente geldiği dönemde çok varlıklı olmayan Mordenay, geçimini yumurta satarak sağlamış, fakat kısa bir süre sonra kentin ticaret hayatına katılmış, İngiliz'lere simsarlık ve ara buluculuk yapmıştır. Sabetay'ın iki ağabeyi bu yolda, sürüklenip komisyoncu olmuşlar, Sabetay ise, kentin zenginliğinden dolayı İzmir'e sürüklenmiş dönemin en ünlü hahamlarının gözetiminde Talmud eğitimi alma şansını yakalamıştır.²¹³

3. Dönem Karanlık Çağ

3. dönem olarak nitelendirilen dönem, toplumun girdiği gerileme süreci olan 18. yüzyılın sonlarından, tanzimatın ilan edilmesi ile başlayan batılılaşma sürecine kadar geçen zaman dilimini içermektedir. 18. yüzyılın son çeyreği, İzmir Yahudi Cemaati için politik ve ekonomik çöküşün başladığının sinyal-

²¹³ Goffman Daniel, 2000, sh: 113.

lerinin okunduğu yıllardır. İzmir Yahudileri Osmanlı İmparatorluğunun geçirmiş olduğu savaşların neden olduğu ekonomik krizlerden en çok etkilenen etnik grup olmuştur. 18. yüzyıl sonunda, Cemaatin ekonomik anlamda yüksek gelir sahibi sınıfının refah seviyelerinde düşüş yaşanmış, Orta sınıf ise yine yüzyılın sonunda ekonomik çöküntü sınırına dayanmıştır.²¹⁴

1688-1826 tarihleri arasında ki süreç, ekonomik ve tinsel bir çöküşün yaşandığı yıllar olarak tarihlenebilir. Bu süreç yavaş yavaş artan bir hızla ilerlemiştir. Osmanlı İmparatorluğunda yaşanan gerileme süreci, İzmir kenti genelinde de başta Müslüman halk ve paralelinde Yahudi cemaatini etkilemiştir. Cemaatin kültürel anlamda çöküşünün ve karanlık bir döneme girmesinin çok çeşitli nedenleri bulunmaktadır.

17. yüzyıl, İzmir Yahudileri için refah içerisinde yaşanmış en önemli dönemdir, bundan sonra ki süreçte İspanya'dan getirilen kültürün tüketilmesi ile cemaat, aydınlanma-yenilenme yollarını minimum düzeye indirmiş ve ticaretten de kopunca gerileme dönemine girmiştir. Bu çöküşün en önemli nedenleri kuşkusuz siyasi ve kültürelidir. *"verdiği umuttan sonra Sabetaycılığın yenilgisi cemaati derinden etkilemiş ve gücü, donup kalmış bir dini öven ve dini, kültürel ve sosyal her gelişmeyi reddeden tutucu bir hahamlar yönetiminin eline vermiştir."*²¹⁵ Bu bağlamda Cemaat içi sürtüşmeler baş göstermiş, Sabetay Sevi'ye inananlar ve inanmayanlar olarak ikiye bölünen toplumu, bir arada tutmak adına, hahamların izledikleri yöntemler, cemaati bağnazlığa itmiştir. Sevi olayından sonra İzmir Yahudi Cemaati yaşadığı çalkantılı dönemden dolayı içine kapanmıştır, Radikal dinci hahamların bu atmosferden yararlanarak başa geçmesi ile eğitime sekte vurulmuştur. Gençler eğitim alamadıkları için, Avrupa ile bağlarını sağlayacak ya-

²¹⁴ Barnai Jacob, 2002, sh: 46.

²¹⁵ Nahum Henri, 1995, sh: 39.

bancı dilleri öğrenememişlerdir. Hahamlar her türlü yazılı belgenin İbrani'ce yazılmasını teşvik etmişlerdir. Bu bağlamda Avrupalı dindaşları ile olabilecek yazışmalar, ticaret ve banka ilişkileri seyrelmiş ve kaybolmuştur. İzmir'de yürüttükleri tercümanlık, simsarlık işlerinden de yavaş yavaş el çekmeye başlayan Yahudiler, 17. yüzyıl boyunca Batıdan sürekli yardım akışı sağlayan Marano göçünün de durmasıyla, büyük bir karanlığın içine girmişlerdir. Avrupa ile olan bağlarını koparmış ve beraberinde akıp giden çağa ayak uyduramamışlardır.

Cemaat içi yaşanan sürtüşmelerin ekonomik alanlara da sıçraması ile gerileme daha da derinleşmiştir. Bu dönemde Avrupalı konsolosların İzmir'in iç işleri ile daha fazla ilgilenmeye başlamaları, Yahudi Cemaati tarafından ters etki yaratmış, o döneme kadar Avrupa ülkeleriyle ticaret yapan Livorno'lu Yahudiler olan Frankolar, kavga içinde oldukları diğer Yahudi cemaatleri ile işbirliği içine girmek yerine İzmir'de yaşayan diğer etnik gruplara ilgi gösteren Avrupalı konsoloslarla çalışmayı tercih etmişlerdir. Yahudi cemaatinin kalkınmasının, ilerlemesinin en önemli etkenlerinden biri olan Avrupalı Yahudilerle olan ilişkilerinin bu bağlamda zarar görmesi, cemaat içi uyuşmazlıklara neden olmuştur.²¹⁶

18. yüzyıla gelindiğinde ekonomik açıdan gerileyen Yahudi Halkı, birde 1740 ve 1772 yıllarında meydana gelen veba salgınlarından en çok yara alan cemaatlerden biri olmuştur. Salgın hastalıklara ek olarak kentte o süreçte yaşanan doğal afetler; depremler, yangınlar, kentte yaşayan diğer etnik grupları da etkilemesine rağmen Yahudi cemaatinin Mahallelerinde yaşanan sonuçları doğurmamıştır. Yabancı gezginlerin ve Alyans Öğretmenlerinin kente yaptıkları ziyaretler sonucu aktardıkları gözlemleri doğrultusunda Batı Anadolu genelinde, İzmir'de,

²¹⁶ Barnai Jacob, 2002, sh: 47.

Aydın'da ve Manisa'da en kötü şartlarda yaşayan etnik grubun Yahudiler olduğu tespit edilmiştir.

18. yüzyılda yaşanan bir başka büyük değişiklik ise, 1772 yılında yaşanan ve kentin sinagoglarını yerle bir eden büyük yangındır. 1688 yılında yaşanan deprem olayı gibi, 1772 yangını da cemaatin sosyal biçimlenmesinde dönüşümler yaratmış, cemaat üyelerinin büyük bir yüzdesi güvenlikleri için Osmanlı İmparatorluğu otoritelerine ödedikleri cizyeleri ödeyemez duruma gelmiştir. Bu durum yangından sonra yıkılan sinagoglarını yeniden inşa edebilmeleri için -sinagoglarını inşa edebilecek gerekli izin adına Osmanlı otoritesine ödenecek vergi miktarının ancak bu tarihte cemaatler tarafından temin edilebilmesiyle- 30 yıl beklemelerine sebep olmuştur. O tarihe kadar, Yahudi halkın özel konutlarda yada geçici binalarda ibadet etmeye zorlanmaları, toplumun sosyal örgütleniş biçiminde değişiklikler yaratmıştır. Yangında yıkılan eski sinagogların bazıları yeni cemaatler tarafından yeniden yapılandırılırken, yeni sinagog yapıları da meslek loncalarına göre gruplanmış cemaatler için inşa edilmiştir.

Yahudi cemaatini yıkıma götüren bir diğer unsur da 1767-1838 yılları arasında hiçbir İbrani'ce matbaanın kentte çalışmamış olmasıdır. Fakir sınıf ve orta gelir seviyeli sınıf arasında sürtüşmeler yaşanmıştır. Cemaat içi yaşanan bu sürtüşmeler, cemaatlerin yönetici kişileri olan hahamlar arasına da sıçramış, R. Joseph Hazan gibi bazı hahamlar fakir halkı desteklerken, R. Yizhak Mayo gibi diğer bir kısmı ise geleneksel oligarşiyi savunmuşlardır.²¹⁷

Yahudi cemaatleri her türlü zayıflamaya rağmen, 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başına kadar Osmanlı İmparatorluğunun dış ticaret örgütlenmesinde 16. yüzyıldaki örgütlenmede yer aldığı

²¹⁷ a.g.e. sh: 48.

paylara getirilen engellere rağmen önemli bir yer tutmaktadır.²¹⁸ Bu süreç boyunca Yahudiler ticaretle; birincil görevler yerine ikincil görevlerde çalışmışlar, genellikle aracılık, sim-sarlık gibi iş kollarıyla geçimlerini kazanmışlardır.

4. Tanzimatın İlanı ve Batılılaşma Süreci Boyunca Yahudiler

Tanzimat Fermanının imzalanması ve paralelinde gelişen modernizasyon hareketleri, İzmir Yahudi cemaatinin liderlik olgusuna yenilikler getirmiştir. Tanzimat hareketi, cemaat içi problemleri elimine ederek, İzmir Yahudilerinin sosyal yaşantısına uyum getirirken, tanzimat hareketinden sonra cemaat; refah düzeyini yükselten eğitim görmüş entelektüel kesim ve sadece din eğitimi almış fakir çoğunluk olarak ikiye bölünmüştür. Birçok Yahudi genç İzmir’de 1830’lardan itibaren kurulan Avrupa okullarında eğitim görme fırsatı bulmuş, İtalyan okulları bu anlamda Yahudi öğrenciler tarafından en çok tercih edilen Avrupa okullarından olmuştur.²¹⁹

Türkiye Yahudileri hiçbir dönemlerinde Avrupa’dan ve Avrupa’da yaşayan Yahudi cemaatlerinden ilişkilerini tamamen koparmamışlardır. İspanya’dan gelmiş olan Sefaradlar getirdikleri kültürü yerleştikleri kentlerde süreç boyunca tüketmiş olsalar da, İtalya’dan gelen İstanbul, Selanik ve İzmir gibi belli başlı merkezlere yerleştirilmiş olan Frankolar her zaman Avrupa ile olan ilişkilerini taze tutmuşlar ve diğer yerel cemaatlere bu anlamda köprü olmuşlardır. Sayıca azınlık olan Frankolar; Türkiye Yahudilerinin batılılaşmasına yönelik girişimlerde öncülük yapmışlar, bu durum İzmir özelinde de aynı biçimde ge-

²¹⁸ Levy Avigdor, 2002, sh: 75.

²¹⁹ Barnai Jacob, 2002, sh: 49.

lişme göstermiştir.²²⁰ Moses Montefiore ve Rothschilds'ler gibi refah düzeyi yüksek Avrupalı Yahudiler, belli birkaç Yahudi kuruluşlarla işbirliği içinde İzmir'de modern Avrupa düzeyinde Yahudi hastane ve okullarının yapılması için ekonomik imkanlar yaratmışlardır. Bu çabalar sonucu açılan en önemli kuruluş 1873 yılında eğitime başlayan Alliance Israelite Universelle'dir. 1840 yılında kentte Judeo-İspanyol dilinde yayımlanan gazetelerin basılmasına başlanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Batılı tarz eğitim görmüş genç nesil toplumun sosyal strüktüründe değişime yol açmış, cemaatin belli kesiminin geleneksel düşünce yapısını dönüştürmüştür.²²¹

İzmir Yahudi cemaati için 1860-69 yılları arası, cemaat içi sürtüşmelerinden dolayı kargaşa ile geçen bir dönem olarak tarih sayfalarına geçmiştir. İzmirli Frankolar kendilerine ayrı bir cemaat kurmak istemiyle ayaklanmışlardır. Bu dönem hahambaşı Haim Palaçi'nin öldüğü ve cemaatin başsız kaldığı yıllardır. 1869 yılında başa Abraham Palaçi'nin geçmesi ile bu kargaşalar engellenmiştir. 1864 yılında İzmir'de Isaac Altaras tarafından ilk Alliance okulu kurulmuştur, fakat bu okulun ömrü pek uzun olmamış, kolera salgınının baş göstermesinden ötürü bir sene sonra kapatılmıştır. Alexander Sidi 1868 senesinde kapatılacak olan, Fransızca ve Türkçe eğitim veren bir okulu 1866 yılında kurmuş, daha sonra 1873 yılında gösterişli bir törenle Alliance okulunu İzmir'de tekrar yapılandırmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak bu tarihlerden sonra sayıları artan okullarda İzmirli Yahudi gençlere batılı tarzda eğitim verilerek, Avrupalı dindaşlarının seviyesine ulaştırılmaya çalışılmıştır.

Bu çabalara rağmen İzmir'de Alyans hareketi belirli bir zümreye hitap eden, belirli kitleyi aydınlığa çıkaran bir gelişim olmuş, fakir ve zengin halk arasında ki uçurumu daha da aç-

²²⁰ Rodrigue Aron, 1992, sh: 42.

²²¹ Barnai Jacob, 2002, sh: 50.

mıştır. O dönemlerde ortaya çıkan Siyonist hareket, eğitimsiz ve fakir halkı etkisine almaya çalışmıştır. Siyonist düşüncayı destekleyen topluluk; Alyans tarafından yaratılan sosyal uçu-rumu kullanarak fikirlerini ekonomik açıdan kalkınamamış halka empoze etmeye çalışmıştır.²²² Bu batılılaşma hareketleri İzmir Yahudi nüfusunu; sömürenler, zenginler, asimile edenler, Avrupalılaştırmış olanlar, Fransızca konuşanlar ve sömürülenler, yoksullar, İspanyolca konuşanlar, gelenekçiler, dine sadık ka-lanlar biçiminde ikiye bölmüştür.

Bu bölünme kente ve aynı zamanda dinin yansıması olan dini yapılara da yansımıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından son-ra gözlemlenen tablo; Yahudi nüfusunun, kent içinde artık tek bir noktada odaklanmayışıdır. Gelenekçiler ilk yerleşme alanla-rı olan Kemeraltı, İkiçeşmelik ve civarlarındaki mahallelerin-deki yaşantılarına devam etmişler, buralarda İspanya'dan getir-dikleri kültürlerinin yansıması olan mahallelerde yaşamlarını sefalet içinde sürdürmüşlerdir. Bu mahallelerde; İspanyol tipi konutlarda; bu konutlar çoğu zaman bir fiskiye ile bezenmiş merkezi bir avlu ve avluya açılan çepeçevre odalardan oluş-maktadır; kortijolarda oturmuşlar, merkezi planlı sinagogların-da ibadet etmişlerdir. 19. yüzyılın ortasında ve 20. yüzyılın ba-şında varlıklı Yahudi aileler, yeni burjuvazi, şehrin çıkışında, Çeşme yolu üzerinde kendilerine Batılı tarzı konutlardan oluş-an mahalleler inşa etmişler ve yine batıda gelişen bazilikal planlı, kilisevari görünümlü sinagoglar yapılandırmışlar ve batılı tarzda bir yaşam örgütlemişlerdir. Bu aileler; Karataş, Karanti-na ve Göztepe'de doğrudan denize bakan, katlı konutlar inşa etmişler ve 1905 yılında, bir İtalyan mimar tarafından bazilikal planlı olarak tasarlanan Beit İsrail Sinagogunun inşa edilmesiy-le, büyük bir cemaat bu bölgede yaşamaya başlamıştır. Aynı tarihlerde Kordelya'da da; bazilikal planlı bir sinagog (Kaal

²²² Nahum Henri, 1997, sh: 144.

Kadoş) etrafında şekillenen mahallesi ile bir burjuvazi Yahudi cemaati örgütlenmiştir.

Bu tarihten sonra Yahudi nüfusunun eğitilmiş ve zengin azınlığı olarak Frankolar Fransa'nın ve diğer Avrupa kentlerindeki cemaatlerin maddi yardımları ile doğuda sefalet içinde yaşayan ve büyük bir çoğunluğunu Sefarad Yahudilerinin oluşturduğu toplumun, eğitim seviyesinin artırılması ve bu toplumun refaha çıkartılmasını hedefleyen organizasyonlar şekillendirmişlerdir.

İzmir Yahudilerin Sosyal Durumu

Yahudi Cemaatinin Örgütlenmesi

Yahudi cemaatinin yönetim biçimi; cemaatlerin liderleri olan, hahamlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Her topluluğun başı hahamdır. Cemaat içi suçları hahamlar tespit etmekte ve cezalandırmakta, bütün toplumu ilgilendiren kuralları hahamlar koymaktadır.²²³

Yahudi Cemaati ile Osmanlı devleti arasındaki ilişkileri farklı süreçlerde farklı kişiler organize etmişlerdir. Devlet karşısında Osmanlı Yahudilerinin çıkarlarını önce İstanbul'daki baş hahamlar, sonra Kudüs, Safed, Kahire, Selanik ve başka yerlerdeki taşra hahamları, en son olarak da dini görevi olmayan bir elit sınıf temsil etmiştir.²²⁴

15. yüzyıl ve erken 16. yüzyıl Yahudi azınlığı Osmanlı İdari, ekonomik, toplumsal ve dinsel yaşamının bir parçasını oluşturuyordu, ancak bu grubun imparatorluk içindeki rolü akışkan-

²²³ Eroğlu Ahmet Hikmet, 2000, sh: 182.

²²⁴ Epstein, Mark Alan, 1982, sh: 101-15.

*dı. Yahudi cemaatinin içinde siyasal ve ekonomik güç hem değişken hem de tartışmalıydı; bu gücün sınırlarını büyük ölçüde Osmanlı Yahudilerinin bir parçası oldukları imparatorlukla ilişkileri şekillendirdi. 16. yüzyıl ilerledikçe, Yahudi göçünün azalmasına da paralel olarak Osmanlı Yahudilerin cemaat içi örgütlenmesi ve Müslüman liderlerle olan ilişkileri bir istikrar kazanmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın sultanlığı sona erdiği dönemlerde (1566), Osmanlı Yahudi cemaatleri, kendi içlerinde olan köken ayrılıkları sorununu çözmüşler, Romaniot-lar, Aşkenazlar, Karaylar ve Sefaradlar bir çatı altında toplanarak, Osmanlı ekonomisi ve toplumuyla bütünleşmişlerdir. İberyaya Yarımadasından Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göç eden Sefarad asıllı Yahudi halk, Ortadoğu Yahudi kültürünü alt üst etmiş, cemaatin liderliğini ele geçirmiştir.*²²⁵

Yahudiler, Osmanlı İmparatorluğunun tüm etnik gruplara tanıdığı din serbestliğine paralel olarak, devlet içinde örgütlenmiş devlet gibi, yöneticilerini kendileri seçmiş, kendi aralarında da Yahudiliğin kurallarına yani Talmud'a bağlı kalarak yaşamışlardır. Geldikleri yere göre topluluklar kurmuşlar ve bu topluluklara yine geldikleri yere göre adlar vermişlerdir.²²⁶

Osmanlı Yahudileri, din merkezli bir yönetime sahiptir. Cemaatin yönetiminde din adamlarının önemli bir yeri vardır. Her topluluğun başı olan haham, toplumu ilgilendiren tüm kuralları koyan ve gerektiğinde, suçluları da cezalandıran kişidir. Hahamlar sadece din adamı değil, aynı zamanda halkın medeni ve ticari meselelerine hakim olan kişilerdir. Hahamların emirleri halk tarafından kanun olarak bilinmektedir, bu bağlamda da hahamın her türlü emrine uyulmaktadır. 16. yüzyılda, ticari ve dini çıkarlar doğrultusunda bir çatı altında birleşmeden önce, her Yahudi cemaati kendi içinde özerk yönetilmiş ve yaşamış-

²²⁵ Goffman Daniel, 2000, sh: 71.

²²⁶ Eroğlu Hikmet Ahmet, 2000, sh: 178.

tır. Herhangi bir cemaat, bir başkasının yaptıklarına karışmamıştır.²²⁷

Bunun dışında, tüm İmparatorluk sınırlarında yer alan kentlerde yaşayan Yahudi cemaatini temsil eden ve yöneten bir hahambaşılık kurumu 19. yüzyıla kadar resmen tanınmamış, her kent kendi içinde, hahamlarının getirdiği kurallar çerçevesinde özerk olarak yönetilmiştir.

Hahambaşılık kurumu Fatih Sultan Mehmet tarafından, İstanbul'u fethettiği dönemde İstanbul Hahamı Moşe Kapsali'ye, verilmiştir -Moşe Kapsali'nin tüm Osmanlı İmparatorluğunun hahambaşı mı yoksa sadece İstanbul Yahudilerinin Hahambaşı mı olduğu bir çok tarihçi tarafından tartışılan bir konu olsa da-, Kapsali'den sonra gelen ikinci hahambaşı olan Mizrahi'nin ölümünden sonra Sefarad ve Romaniot Yahudilerinin, seçilecek Hahambaşının ismi üzerine anlaşamamalarından dolayı, tüm Yahudileri temsil eden bir Hahambaşılık kurumu 1835 yılına kadar bir daha organize olamamıştır.²²⁸ İmparatorluk sınırları içerisinde var olan tüm Yahudi cemaatlerini temsil eden bir Hahambaşılık kurumunun kurulması, Yahudiler tarafından tercih edilmiştir. Baudin'e göre Hahambaşının, kentlerde cemaatlerin yönetiminden sorumlu olan baş hahamlar üzerinde herhangi bir yaptırım bulunmamaktadır, bu kurumun görevi Devlet yetkililerinin buyurduklarını, baş hahamlara aktarmaktan ibarettir. Osmanlı İmparatorluğunda, tüm hahambaşlarının ortak lideri olan Osmanlı Hahambaşılık mevkii II. Mahmut döneminde 1835 yılında resmen tanınmıştır. Bu yeni sistem çerçevesinde, Osmanlı Yahudi Cemaatinin liderliği konumuna getirilen İstanbul Hahambaşı, diğer kentlerde bulunan diğer lider-

²²⁷ a.g.e. sh: 183

²²⁸ Güleriyüz Naim, 1992, sh: 111.

lerin atanmasında önerilerde bulunma yetkisine sahip olmuştur.²²⁹

1850 yılında, Padişah Abdülmecit; İstanbul Hahambaşının elinden atama yetkisini almış ve bu görevi cemaatlerin kendi liderlerine iade etmiştir. Bu bağlamda da cemaat yönetimi tekrardan hahamların ve ayrıcalıklı zengin sınıfın eline geçmiştir. Bu durum; Tanzimat reformlarının dahi önleyemediği yoksul halk ve reformistler arasında yaşanan cemaat içi çatırmaların tırmanmasına yol açmıştır. Bu çözümsüzlükler, 1862 yılında Reformistlerin hareketlerini kriz noktasına ulaştırmıştır.²³⁰

Osmanlı otoriteleri ve Yahudi cemaati reformistler tarafından 1865 yılında hazırlanan "Hahambane Nizamnamesi" halkın cemaat etkinliklerine katılmasını şart koşarken, o güne kadar karşı konulamayan haham otoritesini sınırlandırmış, hahambaşlarına Nizamname kapsamında geliştirilen sivil danışmanlar grubu ile beraber çalışma zorunluluğu getirilmiş, fakat bu yeni yöntem düşünüldüğü kadar uzun ömürlü olanamış ve birkaç ay içinde yönetim tekrardan hahamların ve zengin Yahudi zümrenin eline geçmiştir. Yeni cemaat tüzükleri ise 1896 yılında, önce İstanbul'da sonra İzmir'de Hahambane Nizamnamesinin maddeleri esas alınarak, cemaat içi düzenizlikleri ortadan kaldırmak ve merkezi bir sistemin örgütlenmesini sağlamak amaçlı düzenlenmiştir. Bu tüzük kapsamında hahambaşının yetkileri belirlenmiştir. 1908 yılında II. Meşrutîyetin ilanından kısa bir süre sonra, bu tüzüğün eksiklikleri göz önünde bulundurularak yeni bir tüzük daha hazırlanmıştır.²³¹

İzmir Yahudileri, 17. yüzyılda bir araya gelen farklı Yahudi Cemaatlerinden oluşmuş, fakat söz konusu bu Yahudi cemaatlerinin büyük bir yüzdesi, daha önce Osmanlı İmparatorluğu

²²⁹ Bora Siren, 1994, sh: 41.

²³⁰ Bora Siren, 1994, sh: 42, Goffman Daniel, 2000, sh: 123.

²³¹ Bora Siren, 1994, sh: 42.

topraklarında başka kentlerde yaşayan ve İzmir'e göç eden topluluklar olmalarından ötürü, birbirleri ile kaynaşmaları, 1492 yılında İberyâ Yarımadasından sürülerek Osmanlı İmparatorluğunun gelişmekte olan kentlerine yerleştikleri ilk zamanlarda olduğu kadar zor olmamıştır. İzmir cemaatine Portekiz'den devam eden Marano göçü, Osmanlı İmparatorluğunda uzun seneler yaşamış olan Sefarad halktan birçok konuda -din, örf, adet gibi- farklılaşan yeni bir topluluğu kente getirmiş, bu yeni gelen topluluk ve yerli Sefarad cemaatler arasında uyuşmazlıklar yaşanmıştır.

İzmir'de hahambaşılık kurumu; Yahudi cemaatinin kurulduğu tarihten itibaren organize edilmiş ve dini eğitim alan öğrencilerin Yeşiva'da gördükleri eğitim derecesine göre, Rabbinik bir hiyerarşi kurulmuştur. İzmir'de bilinen en eski Hahambaşı, İstanbul'dan göç eden Meir Levi'nin oğlu, İsak Levi'dir. Selanik'ten geldikten sonraki süreçte, cemaatin başına getirilen Yosef Eskapa, cemaat içi düzenlemelerde bir dizi reform hareketleri gerçekleştirmiştir. Cemaatin hukuki, idari ve mali işlerini yürütecek iki ayrı kurul organize etmiştir. Bu kurullar; Beit Din (Dini Kurul veya Yargı Evi) ve Laik Kurul (Cemaat Kurulu) olarak örgütlenmişlerdir. Beit Din Yahudi cemaatinin sivil ve ticari davaları ile ilgilenmektedir. Laik kurulun görevi ise cemaatin gelir ve giderlerini saptayıp vergi toplamaktır.²³²

Yosef Eskapa'nın ortaya koyduğu böyle bir yönetim biçimi yetkilerin iki haham tarafından paylaşılması ile sonuçlanmaktadır. İzmir cemaatinde dinsel yetki ve mali yetki Yosef Eskapa'nın ölümünden sonra iki farklı haham tarafından üstlenilmiş, dinsel yetki Hayim Benvenista ve mali yetki ise İsal Dalba tarafından yürütülmüştür.

²³² Bora Siren, 1994, sh: 40.

Yahudi Cemaatinin Ekonomik Durumu ve Osmanlı Ekonomisinde Rolü

Yahudi cemaati 1492 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğunun yeni gelişmekte olan kentlerine, ticareti canlandırma-ları için yönlendirilmişler, zaman içerisinde yerleştikleri bu kentleri geliştirip, Osmanlı İmparatorluğunun ticaret açısından önemli merkezleri haline dönüştürmüşlerdir. Selanik ve Safed kentleri bu oluşumlara birer örnek teşkil etmektedir.

Bizans İmparatorluğu döneminde gördükleri zulme katlanıp, bu tarihe kadar ayakta kalan Anadolu topraklarının yerli Yahudi halkı olan Romaniotlar ve İberyaya yarımadasından, İtalya'dan, Balkanlardan, Almanya'dan bu topraklara göç eden diğer Yahudi cemaatleri; hayatta kalabilmek için süregelen yönetim biçiminin ekonomi alanında yarattığı tüm çıkmazları bulup, bu çıkmazları, hem Osmanlı yönetiminin hem de kendi çıkarlarının, doğrultusunda kullanmışlar, üretim ve ticaret yapmışlardır.²³³ Selanik yerleşiminin büyük bir Yahudi kenti haline dönüşmesi, cemaatin tekstil sektöründe üretim ve ticaret yaparak, ekonomik alandaki bu boşluğu doldurması ile gerçekleşmiştir. Joseph Nasi'nin Naxos'da oluşturduğu şarap ticareti de bu bağlamda yaşanmış bir başka örnektir.²³⁴

Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Kapucinler Hristiyan Cemaati mensubu olan rahip Michel Fabre Osmanlı Yahudilerini şöyle anlatmaktadır: *Padişahın şehirlerinde ve bilhassa İstanbul, İzmir, Halep, Kahire, Selanik gibi yerlerde bol sayıda Yahudi vardır. Başlıca işleri bankerlik, sarraflık, kalpazanlık, ödünç vermek, eski şeyler alıp tamirden sonra satmak, simsarlık, eczacılık, tercümanlıktır. Bunlar o kadar hünerlidirler ki, herkese kendilerini gerekli gösterirler. Ticaret maddelerine*

²³³ Goffman Daniel, 2002, sh: 18.

²³⁴ a.g.e. sh: 18

değer biçmek, cinsini tanımak, tanıtmak, tercümanlık etmek, yahut olan biten şeyler hakkında bilgi vermek konularında ustadırlar. Bundan başka gerek Türk aileleri yanında, gerek yabancı tüccar yanında bulunmayan Yahudi yoktur. Bunlar şehirde olanı, belirli bir biçimde ve ayrıntıyla hangi şeyin nerede bulunduğunu, fiyatını, cinsini, miktarını, satılık olup olmadığını, değiştirilmesi mümkün olup olmadığını o kadar güzel söyleyebilirler ki, insan hayran olur ve ticaret ışıklarını onlardan alabilir. Rumlar, Ermeniler ve başka Doğu ulusları böyle yeterliğe ve ustalığa yetişemezler. Bununla beraber Yahudilere karşı besledikleri tiksinnmeye bakmayarak, tüccarlar onlara başvurmak mecburiyetindedir.²³⁵

Albert Vandal'ın yazmış olduğu eserinde, Yahudiler hakkında şu sözler söylenmektedir: *Fransa, bütün Doğunun komisyoncuları ile borsa muamelecileri olan Yahudileri getirmenin ve ticaret yeteneklerinden yararlanmanın önemini anlamıştır. Hükümetimiz Fransa içinde baskı yaptıkların Fransa dışında koruyor.*²³⁶

Yahudi Halk; anavatanlarında sürdürdükleri yaşamlarında, hayatlarını çiftçilik ve hayvancılık ile kazanırlarken, anavatanlarından kovulmaları ile başlayan süreçte göçtükleri yeni yerleşim alanlarında zamanın dinsel bağnazlığı ile karşı karşıya kalmaları sürüldükleri topraklardan tekrar çıkarılma korkusu, onları asıl meslekleri olan çiftçilik ve hayvancılık işlerini bırakarak, toprağa bağımsız iş kollarında, hayatlarını kazanmaya zorlamış, Yahudilerin başka sanatlara ve bu arada ticarete ve ticaretin doğurduğu para işlerine yönelmelerine neden olmuştur. Buna paralel olarak Osmanlı İmparatorluğu'na İberyaya yarımadasından göç eden ve Osmanlı İmparatorluğu Yahudi nüfusunun da %90'ını oluşturan Sefarad halk İmparatorluk top-

²³⁵ Galante Avram, 1942, sh: 131.

²³⁶ a.g.e. sh: 132.

raklarına geldikleri dönemde ticaret alanında sahip oldukları önemli birikimleri kullanmışlardır.

Bu dönüşümler, Yahudilerin İstanbul merkezli uluslararası ticarete ağılar kurmalarını sağlamıştır. Bu ağların uzantıları, Rusya, Zagreb ve diğer Balkan ülkelerinden Habsburg İmparatorluğuna, Polonya'ya, Selanik üzerinden Dubrovnik ve Ege Adalarına, İtalya'ya, Batı Akdeniz'e, Bursa'dan, Trabzon'dan İran'a, Edirne'den İskenderiye'ye, Hint Okyanusuna ve doğuya ulaşmaktadır. Bu ticaret ağları, yün, deri, ipek, baharat akışını Osmanlı İmparatorluğu'na yönlendirip, Osmanlı pazarlarındaki diğer mallarla değişimini sağlamıştır.²³⁷

Yahudiler ticareti yapılan söz konusu malları, diğer etnik gruplarla paylaşmış olmalarına rağmen, söz konusu bu etnik gruplardan farklı avantajlara da sahiptiler. Bu avantajlar, Yahudi halkın birbirlerinden farklı görüşlere ve deneyimlere sahip Sefarad, Aşkenaz, Romanyot ve Marrano olmak üzere dört ayrı kökenden oluşuyor olmaları, Avrupa, Kuzey Asya ve Orta Doğu'da yaşayan akrabalarından yardım alıyor olmaları ve Osmanlı imparatorluğunun yabancı tüccarlara dayatmış olduğu vergilerden muaf olmaları gibidir.²³⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun erken dönemlerinde, Yahudi cemaat, gümrük memurluğu tahsildarlık ve tercümanlık işini tekelinde bulundurmaktadır. Söz konusu sınıfın; cemaat iç ilişkilerinde, hahamlardan, cemaatin doktorlarından daha fazla söz hakkı vardır. Avrupalı tüccarlar, ticaret yapabilmek için, bu sınıftan birilerini para karşılığında tercüman, simsar olarak çalıştırmak durumunda kalmışlardır. Osmanlı tebaaları ve Osmanlı otoriteleri ile Avrupalı tüccarlar arasında köprüleri kuran zümre olan Yahudilere, Avrupalıların kendi anavatanlarında zulüm edip de Osmanlı İmparatorluğu

²³⁷ Goffman Daniel, 2002, sh: 19.

²³⁸ a.g.e. sh: 19.

topraklarında iş vererek çalıştırmaları bir zorunluluk olmuştur.²³⁹

Yahudi cemaatinin ekonomisinde gözlemlenen dinamik büyüme, İstanbul'da Selanik'te ve Kudüs'te II. Mehmet, II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman dönemlerinde gerçekleşmiştir. Birçok haham bu kentlere gelerek buluşmuşlar, Kabalistler bu gelişen yeni ortamda, teoriler düzenlemişlerdir. Cemaatler arası dini ritüeller kapsamında var olan farklılıklar üzerine yaşanan tartışmaları da, ilk etapta ekonomik ve entelektüel büyümenin uyandırılmasında etken olmuştur.

Yahudilerin 15. ve 16. yüzyıllarda ticaret sektöründe ön plana çıkmasında, Türklerin de büyük katkıları vardır. Türkler; ticari etkinliği küçümseyip dini askeri ve yönetim kurumlarında çalışmayı tercih etmelerinden dolayı, bu tercihleri batılı tüccar ve konsolosların liman kentlerindeki ticari acentelerini geliştirmelerine zemin hazırlamış ve gayrimüslimlerin özellikle de Yahudilerin ticarete aracılık rolünü üstlenmeleri için fırsat doğurmuştur. Her batılı tüccar, yabancılar için şart koşulan vergiden muaf tutulan bir tebaa ile işbirliği içerisinde olup, hatta bazı durumlarda da vergiden muaf olabilmek için, işlemleri bir tebaa üzerinden gerçekleştirmişlerdir.²⁴⁰ Bu tebaa da Yahudi Cemaatidir.

16. yüzyılda Yahudi Cemaati ticaret olgusu ile o denli birebir ilişki içerisinde ki Yahudilerin İmparatorluk topraklarındaki yerleşim biçimleri dahi, bölgenin ticaret ağını belirlemektedir. Yahudi cemaati 16. yüzyıl kapsamında çeşitli ticaret kolları arasında şarap ticareti ile de ilgilenmiş, Batı Anadolu'da şarap ticareti ağını oluşturmuştur. İzmir kentinin bu ticaret ağı kapsamındaki yeri deniz yollarını iç bölgelere bağlayan bir li-

²³⁹ a.g.e., sh: 32.

²⁴⁰ Bora Siren, 1995, sh: 126, Goffman Daniel, 2002, sh: 34.

man olmasıdır. Bu bölgesel çerçi ağı 15.yy.da İzmir'de oluşmaya başlayan fakat o dönemde bölgede resmi cemaat örgütlenmesinin gerçekleşmemiş olmasından ötürü²⁴¹, kentteki varlığının geçici olduğu bir organizasyon içerisinde²⁴².

Daha sonraki süreçte, uluslararası ticaretin ana unsuru haline dönüşen Yahudiler; İngiliz ve Venediklilerle anlaşarak, batılı tüccarlarla ortak bir biçimde ticari etkinliklerini geliştirmişlerdir.²⁴³ Bu oluşuma paralel olarak da İstanbul, Selanik, Safed ve 17. yüzyılda İzmir kentlerinde yaşayan Yahudi halk ticaret alanında ayrıcalıklı konuma ulaşmıştır. İzmir'de Yahudi tüccar; kentin uluslararası ticaretin vazgeçilmez unsuru haline dönüşmüştür.

Yahudiler, yeni örgütlenen İzmir kentinde de Edirne, İstanbul kentlerinde olduğu gibi devlet ve yabancı tüccarlar arasında arabuluculuk yapma görevini üstlenmeyi amaç edinmişlerdir. Frank Sokağı boyunca ticaret hanelere sahip olan yabancı tüccarlar, kendi etnik kökenleri doğrultusunda Osmanlı tebaasından edindikleri kişilerle temsil edilmekteydiler. 1610-1650 yılları arasında Yahudi nüfusu, arabuluculuk görevlerini üstlenmişlerdir. 1638 yılında Isaac adında bir Yahudi Antalya beratlı tercümanı olarak, İzmir'de görev yapmıştır. 1640 yılında ise Fransız konsolosluğuna Avraham Veled-i Yusuf adında bir Yahudi Berat tercümanı olarak kabul edilmiştir. Aslında o dönemde Yahudiler, Avrupalı konsoloslardan bu tarz beratlar almaya alışık değillerdi. Buna rağmen, Yahudilerin ticaret ala-

²⁴¹ Çerçi ağının temsilcilerinin kentteki varlıkları geçicidir, çünkü resmi cemaat örgütlenmesinin (kehillah) 1605'te oluşturulmasından önce İzmir bir Yahudi cemaati için önkoşul olan 10 erkek Yahudi vatandaşı dahi barındıramamaktadır (Goffman Daniel, 2000, sh: 72). Avram Galante'ye göre ise bu durum İzmir için çok şaşırtıcıdır, cemaat yapısının bu kadar geç oluşmasını doğal afetlere bağlamaktadır.

²⁴² Goffman Daniel, 2000, sh: 72.

²⁴³ Bora Siren, 1995, sh: 126.

nındaki kabiliyetlerinin farkında olan Fransızlar, Yahudilere her zaman daha ılımlı davranmışlardır.²⁴⁴

1700-1702 yıllarında Doğuya yaptıkları ziyaretlerini anlatan Piton ve Tournefort, İzmir ticaretinden bahsederken, Yahudilere de değinerek: *bütün işler Yahudilerin ellerinden geçer. Memleketin örf ve adetlerine uymalı, yani mallarınızı onlara teslim etmeli, fikirlerini alarak satmalı, Doğu mallarını alıp değiştirmeli. Uygun gördükleri zamanda onlara yeteneklerinin bedelini vermekle borç kalmaz. ... Bütün ticaret işleri Yahudiler tarafından yapılır. Elleriinden geçmeyince hiçbir şey satılamaz, satın alınamaz. İstedikleri kadar çiftit çağırırsınlar, vasıtaları yoksa, hiçbir şey harekete gelmez. Doğrusunu söylemek gerekirse, başka tüccarlardan daha becerikli, daha ustadırlar.*²⁴⁵

Sefarad Yahudileri, sadece İzmir kentinde değil, Osmanlı İmparatorluğunda yerleştikleri tüm kentlerde ticaret sektöründe öne çıkmışlardır. Bunun en çarpıcı örneğine Selanik kentinde rastlanmaktadır. Sefarad Yahudileri 16. yüzyıla gelindiği dönemlerde, kendi kültürlerinin bir patlamasını yaşamışlar, bu anlamda da Selanik kenti de Osmanlı İmparatorluğu içinde önemli bir yer kazanmıştır. Selanik Yahudilerinin 16. yüzyıl içerisinde, kentin ekonomisi açısından üstlendikleri rol sadece birkaç iş dalından ibaret olmamıştır. Yahudiler, çok farklı kentlerden, farklı ekonomik sınıflardan farklı iş kollarından göçmenler olarak Selanik Yahudilerinin mozaiğini oluşturmuşlar, bu bağlamda da tüm meslek dalların da çalışma alanları teşkil etmişler, her türlü işte çalışmalarının yanında ise, özellikle kentin başlıca faaliyeti haline getirdikleri yünlü dokuma alanında etkin olarak faaliyet göstermişlerdir.²⁴⁶ Selanik dokumacılığı; Ortaçağ'dan beri Barselona'da, Toledo'da, Segoviya'da sürege-

²⁴⁴ Goffman Daniel, 2002, sh: 29.

²⁴⁵ Galante Avram, 1942, sh: 131.

²⁴⁶ Veinstein Gilles, 2001, sh: 56.

len, ünlü tekstil sanayilerinin doğrudan mirasçısı olmuştur. Yahudiler anavatanlarından beraberlerinde getirmiş oldukları bu teknikleri, Selanik'te kullanmışlar ve dokumacılığı geliştirip, ticaretini yapmışlar, çevre kasabalara ihraç etmişlerdir. Fakat cemaat açısından asıl dönüm noktası, Osmanlı Hükümetinin Selanik Yahudilerinin uzmanlaştığı bu zanaat dalını fark etmeleri ile yaşanmıştır. Padişah, Yahudiler tarafından üretilen bu ürünleri; Yeniçeri askerlerine dikilecek su geçirmez kıyafetler için imal ettirmeye karar vermiştir. Bu iş kolunun gelişmesi paralelinde 17. yüzyıldan itibaren Selanik Yahudilerinin nüfusları 70.000'i aşmıştır ve tüm kentin nüfusunun yarısından fazlasını Yahudi Cemaati oluşturmaktadır. Bu topluluk içerisinde 4000 tüccar, 4000 ticaretle uğraşan kişi, 2000 hademe, 600 sandalcı, 250 sokak satıcısı, 250 kasap, 220 zanaatçı, 150 balıkçı, 500 arabacısı, 100 temizlikçi, 60 kömür satıcısı, 2000 tezgahkar, 50 oduncu, 50 danışman, 8000 satıcı, 8000 işçi, 300 öğretmen, 40 eczacı, 30 avukat, 45 doktor ve diş hekimi, 10 gazeteci ve 3 mühendis yer almaktadır. Yahudi endüstricileri aynı zamanda, 13 sabun fabrikası, 30 tekstil işletmesi, 9 un değirmeni, 1 seramik işletmesi ve 1 bira fabrikalarına sahiptirler.²⁴⁷

Yukarıda tariflenen bu refah tablosu, 18. yüzyıldan itibaren şekil değiştirmeye başlamıştır. 17. yüzyıldan başlayarak Yahudiler; Osmanlı otoriteleri ile batılılar arasında yarı resmi aracılık işinde uzmanlaşmış olsalar da, 18. yüzyıldan itibaren Yahudi merkezli ticaret olgusu; batılı devlet tüccarları ve konsolosları ile iyi ilişkiler kuran ve onların himayesi altına giren kendi dindaşları Rumların, Yahudilere rakip olması ile yavaş yavaş zayıflamıştır. Yahudilerin ekonomik işlerdeki öndeliği, uzun soluklu olmamış, İspanya ve Portekiz'den gelen Yahudilerin ilk üç nesli ticaretle uğraşmış, hafif sarsıntılarla mevkilerini koruyabilmişlerdir. Yabancıların Rumlarla olan ilişkileri, dini

²⁴⁷ Nar Albertos, 2000, sh: 12.

bağlarından ötürü, aile evlilikleri, din birlikleri ve IV. Mehmet döneminde, Rumların İmparatorluk sınırlarında açılan, Avrupa düzeyinde ki okullarda okuması, genç nesillerini eğitimi, meslek sahibi kılınması gibi etmenler ile günden güne derinleşmiştir. Buna paralel olarak da Yahudi halk Sabetay Sevi'nin izlerini takip ederek, eğitime verdikleri önemi ihmal etmiş ve o döneme kadar sahip oldukları statüleri de yetişmiş Rum nesillerine kaptırmışlardır.²⁴⁸ Bu ilişki biçimi daha sonra Rumları Avrupalıların himayelerine almaları ile farklılaşmıştır. Bunun yanında Yahudilerle farklı dinden ve kültürden olmaları, aralarındaki ilişkilerde sınırlar oluşturmuştur.

Avrupalı tüccarlar ile Yahudiler arasında yaşanan bu bir aradalık; ilk dönemlerde çok iyi çalışmış, Avrupalı tüccarlar, Yahudilerin aracılığıyla kurdukları bağlarla ticaret yaşantılarına devam etmişler, fakat Avrupalı tüccarların çok kısa sürede, yerli devlet görevlileri ile anlaşmaları sonucu, bu ilişki gelişmeden çökmüştür. Bu süreçte, Rumlar, Ermeniler simsar ve tercüman olarak hatta Venedik, Fransa, İngiltere konsolosu konumuna yükselerek Yahudilerin yerlerini doldurmaya başlamışlardır. 1650 yılından itibaren İzmir Yahudileri arabuluculuk görevlerini Rum ve Ermeni azınlıklara kaptırmaya başlamışlardır. İzmir kenti Yahudi ticari hayatında yaşanan bu düşüş, diğer Osmanlı liman kentlerine de sıçramış, 17. yüzyıl İstanbul, İskenderiye, Edirne gibi kentlerinde Yahudiler, Avrupalı tüccarlar tarafından önemsenmemeye başlanmıştır. Bu durum Yahudi tüccarları rakiplerine karşı korunmasız bırakmıştır.²⁴⁹

Ortaya çıkan gerileme sürecine rağmen, *Yahudilerin ticaret sektöründeki, nüfusundan etkilenen Fransız elçisi, 1640 yılında Yasef oğlu Avraham'ı İzmir'deki Fransız konsolosluğuna tercüman olarak atamıştır. İngiltere'nin Osmanlı devleti ile olan*

²⁴⁸ Galante Avram, 1942, sh: 132.

²⁴⁹ Goffman Daniel, 2002, sh: 33.

ticari ilişkilerini geliştirecek olan Levant Şirketi, çıkarlarını temsil etmek üzere, başlıca ticaret merkezlerine atadığı konsüller arasında Yahudilere de yer verecektir. İzmir Levant Şirketi, kuruluş yıllarında yalnızca simsar ve tercüman çalıştırmakla kalmayıp, konsolosluk görevine de yabancıları atıyordu, fakat Yahudiler bu makama hiçbir zaman ulaşamamışlar, birçok Yahudi yalnızca, Levant şirketi için simsarlık ve konsoloslar için tercümanlık yapmıştır. 1621 yılında, Avram Levi adında bir Yahudi, İzmir'deki Venedik konsolosuna ikinci "dragoman" olarak atandığında, Venediklilerden maaş alacağına ve olağanüstü vergilerden muaf tutulduğuna dair bir imtiyaz belgesi almıştır.²⁵⁰

Bu dönemde İzmir özelinden başka; İstanbul, Selanik ve Safed gibi kentlerde de ekonomik ve kültürel açıdan durgunluk yaşanmıştır. İstanbul, Selanik ve Safed kentlerinde yaşanan bu süreç bir yüzyıl sonra İzmir kentinde de ekonominin büyümesini engelleyecek ölçüde gerçekleşmiştir. Selanik kentinin ekonomisinde yaşanan düşüş çok ani olmuş, 1550-1600 yılları arasında Selanik Tekstil işletmeleri birçok iş alanlarını kaybetmişlerdir. Cemaatin tüccarları bu yıkıma paralel olarak bir de İstanbul'da ve tüm Osmanlı İmparatorluğu kentlerinde yaşanan ekonomik krizle yüz yüze gelmişlerdir. Selanik Yahudilerinin, Osmanlı yönetimine belirli bir fiyattan tekstil ürünlerini satmaları, Selanik, Manisa, Safed ve tekstil üretimi yapan diğer Osmanlı kentleri ile ticari ilişkiler içerisinde bulunan Avrupalı ve İtalyan tüccarlarla olan rekabetlerinde dezavantaj oluşturmuş, tekstil sanayisi bu bağlamda Avrupalı tüccarların eline geçmeye başlamıştır.²⁵¹

18. ve 19. yüzyıllarda tüm Osmanlı İmparatorluğu topraklarında sosyo-ekonomik yapının ayrılmaz bir parçası olarak ka-

²⁵⁰ a.g.e. sh: 77.

²⁵¹ Goffman Daniel, 2002, sh: 20.

lan Osmanlı Yahudi cemaati, Yahudi halkının uluslararası ticaret sektöründeki etkinliklerinin, geleneksel rakipleri olan Rumlar ve Ermeniler tarafından engellenmesi ile sosyo-ekonomik anlamda tam bir gerileme çağına girmiştir. Yahudi toplumunun içinde sadece bir kehalim diğerlerinden farklı olarak ticaret hayatında batılı rakipleri gibi etkinlik gösterebilmiştir. Bu grup Livorno'dan göçen, asıl olarak Portekiz kökenli Frankolardır.

Yahudi Cemaati, ticaret hayatı içinde var olabilmek için, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında çıkartılan her türlü yasa-dan faydalanabilmenin bir yolunu aramıştır. Zimmilerin yabancı himayesine girmeleri için gereken unsur; konsolosların çıkardıkları beraat evrakından ibarettir. Bu bağlamda yabancı konsoloslar belirli bir hukukları oldukları, zimmileri kolaylıkla içlerine kabul etmişler, vatandaşlık hakkı vermişlerdir.²⁵² Beratlı tercümanlar; tercümanlık görevleri dolayısı ile aynen elçilik mensupları gibi kapitülasyonlardan yaralanmışlar, imtiyazlı bir duruma geçmişlerdir. Kapitülasyonlar kapsamında gümrük vergileri %5'den %3 oranına düşürülmektedir ve bu durum ticaretle uğraşan zimmilere kolaylık sağlamaktadır. Söz konusu bu verginin Osmanlı tebaasına ödemek zorunda bırakıldıkları vergi ile birleşmesi, %5'den %10'a çıkması ve beratlı tercümanların yinede bu vergiyi %3 oranında ödüyor olmaları çok avantajlı duruma geçmelerine neden olmaktaydı.²⁵³ Bu avantajlara sahip olma isteği, hile yoluyla berat elde etme olgusunu tetiklemiş, İstanbul, Halep ve diğer yerleşim yerlerinde beratlı tercüman olarak kayıtlı olmalarına rağmen, Selanik kentinde ticaretle uğraştıkları tespit edilen birçok Yahudi reaya rastlanılmıştır.²⁵⁴

²⁵² Bağış, Ali İhsan, 1983, sh: 35.

²⁵³ a.g.e. sh: 28.

²⁵⁴ a.g.e. sh:48.

Hollanda'nın; serbest ticaret kuralları uygulayan ve topraklarında ikamet edilmesine izin veren tek Avrupa ülkesi olmasından ötürü, Gayrimüslim beratların, edindikleri imtiyazlarla başladıkları ticaret hayatlarında, en kolay çalıştıkları Avrupa ülkesinin Hollanda olduğu saptanmıştır. Yahudi bir tüccarın Fransa'da konaklayabileceği gün sınırı üçtür.

Bu çerçevede İzmir'e bakıldığında; *1812 yılında İzmir'de yapılan bir sayımda 100 reayadan 58 Yahudi reayanın Fransız himayesinde ticaret yaptığı, 8 zimmiden 5 Yahudi zimminin de Avusturya himayesinde ticaret yaptığı ortaya çıkmaktadır.*²⁵⁵

²⁵⁵ a.g.e. sh:88.

Tablo: Fransa Himayesinde Olan Yahudi Zimmiler²⁵⁶

1. Şalon Yahudi	27. Hayim Sanaryo Yahudi
2. Yosef Yahudi	28. Avram Yahudi
3. Yako Yahudi	29. Lozara Okovi Yahudi
4. Hayim Yahudi	30. Vadi Metrasi Yahudi ve kardeşi Ormometrasi
5. Musa Yahudi	31. Bohor Peryona Yahudi
6. Sohmi Yahudi	32. Musa Sohmi Yahudi
7. Benyamin Yahudi	33. Anail Sohmi Yahudi
8. Yako Yahudi	34. Avedam Sohmi Yahudi
9. Musa Yahudi	35. Anail Musa Sohmi Yahudi
10. Sohmi Yahudi	36. Todoro Yahudi
11. Ovadam Yahudi	37. Sohmi Yahudi
12. Başova Yahudi	38. David Menanişe Yahudi
13. Sahmi Yahudi	39. Rafeal Yahudi
14. İlya Yahudi	40. Avram baruh Yahudi
15. İsak Yahudi	41. Efraim Esubin Yahudi
16. Sahmi Yahudi	42. Astot Menkaşe Yahudi
17. Musa Yahudi	43. Lenard ve Menhaşe Yahudi
18. Salomon Yahudi	44. Rafeel Caver Yahudi
19. Hayim Yahudi	45. Sando Yahudi
20. Saatçi İlya Yahudi	46. Yodino Yahudi
21. Buda Yahudi	47. Sohmi Simson İshak veled-i Yako Yahudi
22. Karlandis Yahudi ve oğlu	48. Sohmi Simsar Musa veled-i Yako Yahudi
23. İsak Yahudi	Sohmi Simson Hayim veled-i Benyamin Yahudi
24. Rubenpret Yahudi	
25. Behor Kadinler Yahudi	
26. Adi Şalok Cavis Yahudi	

²⁵⁶ a.g.e. sh:89.

Tablo: Avusturya Himayesinde Olan Yahudi Zimmiler²⁵⁷

1. Eskiri Yahudi
2. Musa ve Yako Yahudiler
3. Bohor Yahudi
4. AvramYahudi

III. Selim'in gayrimüslim tebaaya, Avrupalı devletlerin himayesi altına girmeden, Avrupalı tüccarlara tanınan imtiyazları vermesi, gayri resmi biçimde hile ile bu statülerin edinilmesini engellemiş ve 1815 yılından itibaren İzmir kentinin tüccar sayısında giderek bir artış yaşanmıştır.²⁵⁸

1753 yılında yapılan değişikliklere paralel olarak 1818 yılında Henry Jacob doğudaki Levant şirketinin ilk üyesi olarak göreve başlamıştır.²⁵⁹ 17. ve 18. yüzyıllarda, İngiliz şirketleri başka alternatifleri olmadığı durumlarda Yahudi tüccar ve komisyoncularla çalışmışlar fakat genellikle, Yahudileri rakip olarak gördüklerinden, Ermeni ve Rum etnik grupları tercih etmişlerdir.²⁶⁰

Bütün önemli ticaret şirketleri, yalnız İzmir'de olmamakla birlikte Levant ticaretinin gerçekleştirildiği kentlerde, kendi topluluklarının ve ticaretlerinin yönetiminde ve Osmanlı yetkilileri ile olan ilişkilerde sorumluluk taşıyan pozisyonlara Yahudi cemaati mensuplarını getirmişlerdir. 17. yüzyıl başlarında, İzmir'de devlet görevlisi ve özellikle de gümrük görevlisi konumları Yahudilerin tekelindedir.²⁶¹

²⁵⁷ a.g.e. sh: 89.

²⁵⁸ a.g.e. sh: 92.

²⁵⁹ Bashan, 1988, sh: 56.

²⁶⁰ Bora Siren, 1995, sh: 130.

²⁶¹ Goffman Daniel, 2000, sh: 78.

Tablo: İzmir'de Yahudi Gümrük Mültezimleri 1604-1630²⁶²

Tanım	Mevki	Tarih
Abraham Veled-i David	İzmir ve Sakız'da vergi mültezimi	3 Mayıs 1604
Haham al-Kaz	İzmir ve Sakız'da vergi mültezimi	3 Mayıs 1607
Abraham	Vergi mültezimi	23 Kasım 1605
Abraham	İzmir'de gümrük mültezimi	21 Kasım 1607
Abraham al-Kaz	İzmir'de gümrük mültezimi	19 Şubat 1616
Al-Kaz	Sakız'da gümrük mültezimi	8 Nisan 1617
Yahudi	İzmir'de gümrük mültezimi	24 Temmuz - Ağustos 1617
Abraham al-Kaz	gümrük mültezimi	29 Kasım-8 Aralık 1618
Yahudi; birkaç yıl çalıştı	İzmir'de gümrük mültezimi	24 Kasım 1623
Yahudi	Vergi mültezimi	25 Ekim 1623
Yahudi; birkaç yıl çalıştı	İzmir'de gümrük mültezimi	25 Ekim 1623
Yahudi	İzmir'de gümrük mültezimi	23 Aralık 1623
Betrozi ve Macar adlı yahudiler	İzmir'de gümrük mültezimi	29 Ekim 1630

Getirilen tüm bu imtiyazlara rağmen 17. ve 18. yüzyıllarda İzmir ticari hayatında etkin rol oynayan Yahudi cemaati, 18. yüzyılın tam ortasında, bu rollerini, Rumlar ve Ermenilere devretmişlerdir. İzmir Yahudilerinin ticari hayattaki pasif tutumları, 19. yüzyılın ortasına kadar devam etmiş, 1860'dan sonra Yahudiler Rumların ve Ermenilerin Osmanlı topraklarında nüfuslarının azalmasına paralel olarak ithalat ve ihracatta atılım yapmışlar, fakat asıl atılım, Alliance Israelite Universelle'nin Yahudi cemaatini kalkındırma çabaları sırasında yaşanmıştır.

²⁶² a.g.e. sh: 80, Tablo 9.

Alliance okullarından mezun olan genç nesil; çok kısa bir sürede ticaret alanında aranılan kişiler olmuşlardır.²⁶³ Bu bağlamda ticarethanelerin sayıları giderek artan Yahudi cemaati 1885 yılında kurulan İzmir Ticaret Odasının yönetim kurulunda, 1891 yılından başlayarak Hayim Bolaki ve Mela Hova adında iki Yahudi kişi tarafından temsil edilmiştir. 19. yüzyıl sonunda kentte kırtasiye alım ve satımı Yahudilerin tekelinde yürütülmektedir.²⁶⁴

Sonuç olarak Yahudi cemaati, Osmanlı Devleti'nin siyasi yaşamı üzerinde sınırlı bir yetkiye sahip olabilmıştır. Buna paralel olarak da tarihsel süreçte Yahudi cemaatinin güçlü olup olmaması, Osmanlı İmparatorluğunun güçlü olup olmamasına bağlı gelişim göstermiştir. Osmanlı ekonomisi geriledikçe, Osmanlı Yahudileri de ekonomik açıdan çöküş yaşamışlardır. Kaderleri Müslümanlarla aynı çizilen Yahudiler, Osmanlı İmparatorluğu Müslüman halkı gibi 1453-1602 yıllarında yükselme dönemlerini, 1602-1856 yıllarında gerileme dönemlerini, 1856-1908 yıllarında ise canlanma dönemlerini yaşamışlardır.²⁶⁵ İzmir Yahudi cemaati Osmanlı İmparatorluğunun bu dönemlerinden farklı olarak daha sonraki süreçte gelişen bir kent olmasından ötürü, 1605-1688 yılları arasında yükselme dönemini, 1688-1856 yıllarında gerileme dönemini ve 1856-1908 yılları arasında ise canlanma sürecini yaşamıştır.

²⁶³ Bora Siren, 1995, sh: 131.

²⁶⁴ Sürgevil Sabri, 1984, s: 205.

²⁶⁵ Ahmad Feroz, 1982, sh: 425-426.

Sanayi Sektöründe Yahudi Cemaati

Osmanlı İmparatorluğunda, diğer sektörlerde olduğu gibi sanayi sektöründe de Yahudiler 16. ve 17. yüzyıllar boyunca, başı çeken azınlık grubunu oluşturmuşlar, 18. yüzyılda, cemaatin içine girdiği sosyo-ekonomik çöküntü, endüstri sektöründe de gerileme yaşamalarına neden olmuş, Rumlar ve Ermeniler, Yahudilerin bıraktığı boşlukları doldurmuşlardır. 1860'lı yıllarda yaşanan batılılaşma sürecinde, kaybettikleri becerilerini geri kazanmaları, İmparatorluk topraklarında gelişen sanayi sektöründe yeniden önemli rol almalarına neden olmuştur.

Batı Anadolu'nun en işlek limanı olan İzmir'de 19. yüzyılın ikinci yarısında, çuval, cam, kaytan, incir, sandık üretiminde Yahudiler çalışmaktadır. 20. yüzyıl İzmir'ine bakıldığında ise, İzmir Yahudilerinin çorap fabrikaları işlettiği görülmektedir.²⁶⁶ İzmir'de Yahudilerin büyük bir kısmı, tütün fabrikalarında işçi olarak çalışmışlar ve hatta çalışan bu Yahudi nüfusun yarısından fazlasını Yahudi kadınlar oluşturmuştur.²⁶⁷

İzmir'de 14 tanesi Türklere, 244 tanesi Rumlara, 9 tanesi Yahudilere ait 391 fabrika bulunmaktadır.²⁶⁸ Batı Anadolu'nun en önemli ve büyük Sabun Fabrikası D. Levi adlı bir Yahudi'ye aitken, yine Batı Anadolu'nun en tanınan pamuk işletme atölyesi Barki adını taşıyan bir Yahudi aile tarafından işletilmektedir.²⁶⁹ İzmir Cemaati'nin endüstri sektörü içinde önemli bir yere sahip olan bir başka Yahudi ismi ise Nesim Levi Bayraklı'dır. 1908 yılında Nesim Levi Frenk Mahallesinde,

²⁶⁶ Galante Avram, 1942, sh: 129.

²⁶⁷ Dumont Paul, 1982, sh: 220.

²⁶⁸ Atay Çınar, 19, sh: 83.

²⁶⁹ Dumont Paul, 1982, sh: 218.

İplikçiyan mağazasının üzerinde bir dairede “Sanayi Kulübü”nü kurmuştur.²⁷⁰

Önemli Sefarad yoğun merkezlerden biri olan Selanik kentinde de durum İzmir’den farklı gelişmemiştir. Selanik’in en büyük 56 ticaret yapısının 38’i Yahudiler tarafından işletilmiştir. Bu ticaret yapıları sadece Makedonya’ya değil tüm Osmanlı İmparatorluğuna egemendir. Bu hakimiyete bankacılık da dahildir.²⁷¹

Tarım Sektöründe Yahudi Cemaati

Sefarad halk, Osmanlı kentlerine ilk yerleştikleri tarihlerde geçimlerini sağlama yolunu İberyâ Yarımadasında asıl uğraştıkları iş kolu olan tarım sektöründe çalışmak yerine ticaret hayatına atılma olgusu ile biçimlendirmişlerdir. Tarım sektöründe çalışmak toprağa bağlılık gerektirdiğinden, anavatanlarından kovulmaları sonrasında gelişen tedirginlik olgusu ve her an başka bir bölgeye sürülebilme olasılığının verdiği korku ile yerleşik hayata henüz geçememiş olmaları, bu iş koluna o dönem süresince sekte vurmuştur. O dönemde Osmanlı otoritelerinin, Yahudi halkı, yeni gelişmekte olan kentlere göçe teşvik etme hatta zorlama politikası nedeni ile yerleşik hayata geçemeyen bu sınıf, tarım sektöründe gelişme sağlayamamıştır. Tarımla uğraşması, ancak yerleşik düzene geçtikleri tarihten itibaren gerçekleşmiştir.

Tournefort 1702 yılında Manisa’ya yaptığı gezisi sırasında edindiği izlenimlerini aktarırken, Manisa’da yaşayan Yahudi halkın bağcılıkla uğraştığından bahsetmektedir. 1821-1829 yılları arasında, Yunan ayaklanmasından sonra Jacob Hanen Politi

²⁷⁰ Bora Siren, 1995, sh: 151.

²⁷¹ Messinas Ellias, 1997, sh: 46.

adında bir Yahudi, Manisa'ya gelerek, kurduğu çiftliğinde kök boya bitkisi yetiştirmiş ve kök boya ihracatı yapmıştır.²⁷²

Batı Anadolu'da tarımsal etkinlikle uğraşıp da yüksek refah düzeyine ulaşan çok az sayıda Yahudi aile mevcuttur. Bu aileler İzmir'de bağ bahçe sahibi olmak yerine Tire, Nazilli, Aydın, Manisa gibi civar yerleşimlerde edindikleri bağ ve bahçelerini Müslüman veya Hristiyan işçilere işletmeyi tercih etmişlerdir.

1850 yılına gelene kadar İzmir ve civarı yerleşimlerde yaşayan Yahudiler, tarıma belirgin bir ilgi göstermemişler, tarım yapacak arazi satın almak yerine birçok Yahudi, başkalarına ait tarlalarda, mevsimlik işçi olarak çalışmıştır.²⁷³ 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, İzmir'de 1450 dönüm arsanın 561 dönümü Yahudilere aittir. Osmanlı Yahudi cemaatinin maddi ve manevi kalkınmasını hedefleyen Alliance Israelite Universelle, Yahudi halkının kalkınması için tarımla uğraşmasını ve para kazanması fikrini desteklemekte bu paralelde de "Tarımsal çıraklık sistemi" geliştirmektedir.²⁷⁴ Bu hareketin paralelinde, Alliance Israelite Universelle'nin katkıları ile 1880 yılında İzmir'de Tarım Okulları kurulmuştur.²⁷⁵

19. yüzyıl sonunda Bulgaristan, Rusya ve Polonya'da yaşanan antisemit politikalar doğrultusunda, yurtlarından kovulan Yahudiler, Selanik, İzmir ve İstanbul kentlerine yönlendirilmişlerdir. Alliance'ın tarımsal faaliyetleri geliştirme kapsamında başlattığı girişimler batı Anadolu bölgesini pilot bölge olarak tanımlamış ve kente Bulgaristan, Rusya ve Polonya'dan gelen Yahudi göçmenlerle, fakir yerli Yahudi halkı, örgütleyerek, tarımsal faaliyetlere yönlendirmiştir.

²⁷² Galante Avram, 1942, sh: 122.

²⁷³ Bora Siren, 1995, sh: 144.

²⁷⁴ Nahum Henri, 1990, sh: 132.

²⁷⁵ Bora Siren, 1995, sh: 145.

Alliance 1888 yılında, Menderes kıyısında büyük bir araziyi satın alarak, Osmanlı otoriteleri tarafından Aydın'a bağlı Değirmencik köyüne yerleştirilen, Rus göçmenleri buraya naklettirerek, tarım faaliyetlerine başlatmıştır.²⁷⁶ Yine Alliance Israelite Universelle 1890 yılında, 60 kadar fakir Yahudi gencini, Bornova'da kurmuş olduğu Bahçıvanlık okulunda eğitime başlatmıştır. 1900 yılında Alliance İsrailiti okulu İzmir civarında konumlanan Burunabat yerleşiminde satın aldığı bahçede, altmış fakir çocuğa bahçıvanlık eğitimi vermiş, zamanla bu arazinin yeterli gelmemesi ile Akhisar civarında Çakıroğlu çiftliğini satın almış, burada tam bir tarım okulu açmıştır.²⁷⁷

Batı Anadolu'da kurulan bu tarım kolonilerini, Alliance Israelite Universelle'nin yanında "Jewish Colonization Assosiation"da büyük destek olmuştur. Bu bağlamda, Anadolu'da kurulan tarım okullarında yetişen gençler, "Jewish Colonization Assosiation"ın Filistin ve diğer bölgelerde oluşturduğu tarım kolonilerine teknik personel olarak gönderilmişlerdir. Her tarım kolonisi bünyesinde bir tane tarım okulu içermekte, bu bağlamda, tarım faaliyetlerinde çalışan fakir Yahudi halk para kazanmıştır ve bu ailelerin çocukları tarım okullarında eğitim görerek tarım sektöründe uzmanlaşmış kişiler olarak yetiştirilmiştir.²⁷⁸

1899 yılında Selanik Ziraat Bankasının finansman desteği ile, İzmir'deki işsiz yoksul Yahudi ailelere ve Osmanlı otoriteleri tarafından Batı Anadolu'ya yerleştirilen Doğu Avrupalı Yahudilere hizmet vermek için Or Yehuda tarım kolonisi Çakıroğlu Alexander çiftliği, M. Axarlı, M. Yobes ve M. Savelis'e ait olan 34000 dönümlük araziler üzerinde kurulmuştur. "Or Yehuda" Tarım Kolonisi'ne, Bornova'daki Alliance

²⁷⁶ a.g.e. sh: 145.

²⁷⁷ Galante Avram, 1942, sh:123.

²⁷⁸ Bora Siren, 1995, sh:146.

Okulu'nun 50 öğrencisi ve Rusya'dan göç eden 15 aile yerleşmiştir. Okula 1908 yılından itibaren, Müslüman Türk öğrencilerin de alımı başlatılmıştır.²⁷⁹

Reform Hareketleri ve Yahudi Cemaati

Osmanlı Devletinde yaşanan reform hareketlerinin destekçisi azınlık gayrimüslim grup içerisinde yalnızca Yahudi cemaati olmuştur. Osmanlı Yahudilerinin, Reform hareketlerini desteklemelerinin birincil nedeni; yeni politikaların liberal ekonomiyi savunuyor olması ve buna paralel olarak da ekonomik politikalarının kendi çıkarlarına geniş imkanlar tanınmasıdır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liberal ekonomi politikasını ortaya atan kişi Selanikli bir Yahudi olan ve Balkan Savaşından sonra 1912'de İstanbul'a yerleşerek Tekin Alp adını alan Moiz Kohen'dir. Moiz Kohen; Yahudilerin kendilerini Türk Yahudi'si olarak tanımlamaları fikrini savunmuş ve bu fikri Yahudi Cemaati arasında yaymıştır. Aynı söylemle ortaya çıkan bir başka Yahudi ise İzmirli Selim Mizrahi'dir.²⁸⁰

Meşrutiyet rejimi ilk ilan edildiği dönemde, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler, Samaritler, Türkler, Ermeniler, bu reform hareketini coşku ile karşılamışlar ve herkesin aynı topraklarda yaşayan kardeşler olduklarını ve Osmanlı devletinin de bu kardeş etnik grupların yurdu olduğu savunusunu yapmışlardır.

Meşrutiyet ilan edildiği gün yayınlanan gazetelerde; tüm etnik grupların sevinçten bir alay meydana getirmiş oldukları, Yahudilerin kapağı yaldızlı nakışlarla işlenmiş Tevrat taşıyarak sokaklara döküldüğü yazmaktadır. Meşrutiyet rejimi konusun-

²⁷⁹ Galante Avram, 1942, sh:124-Bora Siren, 1995, sh:148.

²⁸⁰ Ahmad Feroz, 1986, sh: 170, Bora Siren, 1995, sh: 137.

daki bu ilk coşkudan sonraki süreç aynı paralelde gelişim göstermemiş, Rum ve Ermeni cemaatlerinin tutumları değişmiş, Yahudi cemaati yeni rejimin aktif bir şekilde savunucusu olmuştur.²⁸¹

Osmanlı Yahudi cemaati; etnik kökenleri açısından irdelendiğinde, Irak'ta yaşayan grubun dışında, Sefarad kökenli bir toplum olduğu saptanmaktadır. Bu bağlamda da 15. yüzyılda İspanya'dan sürülmüş olan Yahudi cemaati, çevrenin etkisi ile birtakım değişikliklere uğramış olsa bile geleneksel dilini ve kültürünü büyük ölçüde korumaya devam etmiş, 19. yüzyılda Doğu Avrupa'da filizlenen Yahudi milliyetçi hareketi olan Siyonizmden etkilenmemiştir. Siyonist propagandacılar, Osmanlı imparatorluğu topraklarında yaymaya çalıştıkları Siyonist düşünce de Osmanlı Yahudilerinden taraf edinememişlerdir. Osmanlı Yahudileri; içinde yaşadıkları ülkeye son derece bağlılık göstermişlerdir. Bunun nedenlerinden birisi de; Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda Avrupa Dünya sistemi ile bütünleşirken ve yarı sömürgeye dönüşürken, bu durumdan faydalanan Rum ve Ermeni etnik gruplardan farklı olarak, Yahudilerin de bu süreçten Müslümanlar gibi zarar görmüş olmalarıdır. Bu bağlamda da Meşrutiyet hareketlerine arka çıkan tek azınlık grup Yahudiler olmuştur. Rum ve Ermeni liderler, çok kısa sürede İttihat ve Terakki Cemiyetinin, politikalarının kendi uzun vadeli çıkarları için uyumlu olmadığını kavramışlardır.²⁸²

Osmanlı yönetim sistemi; her gayrimüslim cemaatin ayrı millet sistemi ile yönetildiği bir milletler bütünü olarak işlemektedir. 18. yüzyılın sonuna gelindiği dönemde, her cemaat kendi dini önderlerine karşı sorumlu bir topluluk olarak yönetilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu topraklarında kapitülasyonlar yardımı ile ticaret yapan büyük devletler, tüm bu ayrı

²⁸¹ Ahmad Feroz, 1986, sh: 113.

²⁸² a.g.e. sh: 117

milletleri kendi çıkarlarını savunacak araçlar olarak görmeye başlamışlardır ve 19. yüzyıla gelindiğinde Yahudiler dışında bütün gayrimüslim milletler, kendilerine bu anlamda birer koruyucu bulmuşlardır.²⁸³ Rumlar Kaynarca Antlaşması sonrasında (1774) Rus Devletinin, 1830'dan sonraki süreçte ise Yunan Devletinin himayesine girmiş azınlık gruptur. Yahudi cemaatinin bazı tüccar üyeleri ancak 1871 yılından sonra İtalyan tabiiyetine geçmişlerdir. Bu bağlamda, Avrupalı tabiiyetine geçen tüccar sınıf, Avrupalılara tanınan kapitülasyon haklarını kazanıp, Avrupalı tüccarlar gibi ticaret yapabilme hakkına sahip olmaktadır. Aynı zamanda da Avrupalılar ve Osmanlı toplumu arasında aracı rolü oynayabilmektedir.

Tarihsel süreçte Yahudiler için gerileme yılları olan dönem, Rum ve Ermeniler için yeniden canlanma yılları olmuş, bu iki Hristiyan millet, birçok ekonomik ve idari işlerde Yahudilerin yerlerini almaya başlamıştır. Osmanlı Yahudilerinin azınlık bir grubu olan Frankolar, zaman zaman Rum ve Ermeni milletler gibi, yabancı devletlerin himayesinde, zaman zaman ise, yabancı tabiiyetine geçmişlerdir. Fakat himayesi altına girdikleri devlet Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi ve ekonomik gücü sınırlı olan İtalya'dır. Bu bağlamda da büyük devletlerin himayesi altına giren Rum ve Ermeni milletler kadar fayda sağlayamamışlar, sosyal ve ekonomik açıdan gerileme sürecine girmişlerdir.²⁸⁴

Yahudi milletinin, reform hareketlerine sıcak bakıp, İttihat ve Terakki Cemiyetini desteklemelerinin ekonomik ve sosyal açıdan çökmüş olmalarının yanında bir başka sebebi de Hristiyan anti-Semitizmine karşı en güvenli toprakların Osmanlı İmparatorluğu toprakları olduğunu düşünmeleridir. Reform hareketlerinin yaşanmaması halinde, Avrupa devletleri tarafından

²⁸³ a.g.e. sh: 118.

²⁸⁴ a.g.e. sh: 167.

yarı sömürge olarak kullanılan Osmanlı İmparatorluğu'nun, tam sömürgeleşmesi sonucunda, Balkanlar'daki dindaşlarının yaşadıkları olaylar gibi kendi güvenlikleri de sakınca altına girecek olan Yahudi Cemaati, reform hareketlerini ve özellikle de İttihat ve Terakki cemiyetini sonsuz destekçisi olmuşlardır.

Bu bağlamda da Osmanlı İmparatorluğu'nun modernizasyonuna yönelik girişimlerde, Müslüman Türklerle bir fiil çalışan Yahudiler, modernleşme hareketlerinin yayılması hususunda öncü olmuşlardır. Bu durum tüm Osmanlı kentlerinde yaşayan Sefarad Yahudileri için geçerli olduğu gibi, İzmir Yahudi cemaati özelinde de aynı biçimlenişte gelişim göstermiştir.

Yahudi Cemaatinin Kültürel Durumu

Yahudi Okullarının Oluşumu ve Gelişimi

Yahudi Okulları, Hahamların yönetimi altında kurulup gelişen kurumlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, "Aliance Israelite Universelle"nin Osmanlı Yahudi yerleşimlerinin yaşadığı kentlerde açılması sürecine kadar, Yahudi halka cemaatin hahamlarının yönettiği eğitim kurumları hizmet vermiştir. Bu kurumlar "Hevralar" ve "Yeşivot"lardır. "Hevralar" 6 ile 13 yaş arasındaki çocuklara, Tevrat'ın ilk beş bölümünün aktarıldığı, basit dört işlem problemlerini çözme yeteneğinin kazandırıldığı ve Judeo İspanyol dilinin öğretilmesinin verildiği kurumlardır. "Hevralara" aynı zamanda "Talmud Tora" adı da verilmekte, "Talmud Tora"; Tevrat eğitimi verilen yer anlamına gelmektedir. "Yeşivotlar" ise bir üst seviyede din eğitimi veren Din Akademileridir ve bu yapılar sinagog binalarına bitişik binalarda konumlanmaktadırlar.

Modernleşme döneminin etkisine giren Yahudi Cemaati; Avrupa ile bağlarını devam ettiren, batılı tarzı eğitim almış elit

zümrenin yardımları ve Fransa Yahudilerin dış kaynaklı destekleri ile birlikte, batılı tarz eğitimin verildiği, modern okullar yapılandırmışlardır. Söz konusu bu okullar "Alliance Israelite Universelle"dir.

Alliance Israelite Universelle'in Kurulması

Yahudilerin birbirlerine, dindaşlarımız ve kardeşlerimiz olarak hitap etmeleri, kendi aralarındaki bağı ifade etmektedir ve bu bağ müşkül durumda kalan diğer Yahudilere yardım edilmesini şart koşar. Bu anlamda da tüm Yahudiler her ne koşulda olurlarsa olsunlar birbirlerine yardım etmişlerdir. Özgürleşmeye ilk erişen grup Fransa Yahudileri olmuş, doğuda yaşayan ve geri kalmış Yahudi cemaatlerine yardımda bulunmuştur.

Yahudiler, Almanya'da, Roma'da ve hatta doğuda zulüm görmekteydiler. Bu eziyetlerin bitmesi için özgürlüklerini kazanmaları ve kendi haklarını savunabilmeleri gerekmektedir. Bu anlamda da tüm Yahudilerin ayakta kalabilmeleri için, birleşmeleri zorunluydu. Fransız-Yahudi seçkinlerinin özgürleşme ideolojisi, Carvallo'nun çağrısı ile başlamıştır. Carvallo'nun bu projesi, özgürlüğünü kazanmış ve yenilenmiş bütün Yahudilerin ilahi misyonlarını gerçekleştirecekti.

Özgürlük ve özgür olma fikirlerinin ortaya çıkması, Alliance okullarının oluşum sürecini başlatmıştır. Alliance okullarının oluşmasının arka planında; özgürleşmenin uluslararası bir boyut taşıdığının farkına varılması yatmaktadır. Bu anlamda, özgürleşmenin yollarından biri, birleşmek ve ilerici fikirleri geri kalmış Yahudi toplumlara yaymaktır. 1860 yılında, bu fikirleri tüm Yahudilere yayacak bir örgütün kurulması için ilk adımlar Charles Netter önderliğinde bir grup tarafından

atılmıştır.²⁸⁵ Bu grup tüm Yahudi yerleşimlerine ulaşan, bir manifesto yayınlamıştır ve 1862 yılında Avrupa dışındaki Yahudilerin “yenileştirilmesi” sorununu ele almış, Kuzey Afrika, Yakındoğu’da Alliance Israelite Universelle’nin mahalli komiteleri oluşturmuş, buralarda yaşayan Yahudilerin okul açmak adına çağrı yapmalarını istemiştir.²⁸⁶

Tanzimât dönemine bakıldığında Osmanlı Yahudilerinin sosyo-ekonomik yapısını fakir ve eğitimsiz çoğunluğun teşkil ettiği bir bütünün oluşturduğu, bu bütünün içerisinde batı ile irtibatlarını hiçbir zaman koparmamış olan bir üst düzey zümrenin yer aldığı gözlemlenir. İtalya’dan gelip, İstanbul, Selanik ve İzmir gibi belli başlı merkezlere yerleşmiş küçük Yahudi toplulukları, Avrupa ile olan ticarîtte önemli bir yere sahiptirler ve Frankolar, Osmanlı Yahudilerinin batılılaşmasına yönelik girişimlerin öncülüğünü yapmış azınlık gruptur.²⁸⁷

Osmanlı İmparatorluğunun ileri gelen devlet adamları, on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru, çatırdayan Osmanlı düzenini tamir etmek için gözlerini batıya çevirmişler ve buradan batılılaşma modelini almaya çaba göstermişlerdir. Tanzimat olarak adlandırılan, reformların meydana geldiği dönem, gayri Müslimlerin hukuksal statülerinde bir değişim süreci başlatmıştır. 1839 yılında ilan edilen, Gülhane Hatt-ı Hümayunun ardından, 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı, gayrimüslimlerin statülerinde meydana çıkan, değişimleri çok çarpıcı bir şekilde dile getirmektedir. Bu bağlamda, Yahudiler ve Hristiyanlar, yerel belediye ve eyalet meclislerine katılmaya hak kazanmışlardır. 1839 Tanzimat Fermanında, eğitim ile ilgili hiçbir yenilik getirilmemekte, sonraki yıllarda bu alanda ağır ağır gerçekleştirilen reformlar ise, yalnızca Müslümanları kapsamakta,

²⁸⁵ Rodrigue Aron, 1997, sh: 35.

²⁸⁶ a.g.e. sh: 38.

²⁸⁷ a.g.e. sh: 42.

gayrimüslimlere bir yenilik getirmemektedir.²⁸⁸ Bu anlamda, serbest bırakılan, gayrimüslimlerin eğitim politikası, Yahudi halkın, Alliance Israelite Universelle'nin Osmanlı topraklarında, hiçbir problemle karşılaşmadan, okullar açabilmesine olanak sağlamıştır. Islahat Fermanı ile devletin açtığı, rüştiyeler, gayrimüslim çocukları da bünyesine kabul etmiş olsa da, Gayrimüslimlerin Osmanlıca'yı bilmemelerinden ötürü tercih edilmemiştir.

Gayri Müslimleri, Müslüman vatandaşlarla bütünleştirip, ortak bir eğitimin verileceği eğitim sisteminin, kurulması girişimlerinde geç kalınması, Osmanlı Devletinin Batılılaşma süreci boyunca yaşadığı genel sorunun önemli bir parçasını oluşturmaktadır. *Gayri Müslimlere 1856 yılında hukuksal eşitlik verilmişti; ancak ayrımcı bir uygulama olarak sadece gayri Müslimlerden alınan bir vergi olan cizye, bu kez bedel-i aske-riye adı altında yürürlüğe konmuştu. Hukuk sistemi reforme edilmiş, fakat üniter bir sistem ortaya çıkmamıştır. Farklı grupları bir araya getirecek ve gücün tek merkezde toplanmasını sağlayacak birleştirici bir ideoloji bulmanın imkansızlığı yanında, her alanda karşılaşılan yetki karmaşası da, reformların, merkezileşmeyi zorlamasına rağmen, sivil toplum üzerinde pek bir etki yaratamamasında etken oldu. Bu durum Yahudiler açısından önemli sonuçlar doğurdu. Avrupa'daki yönetimlerin, Aydınlanma çağından başlayarak kararlı bir tutumla örgütlü organları sürekli tasfiye etmesi ve ana gövdesini eğitimin oluşturduğu bir "ulusallaştırma" politikası güderek Yahudi cemaatinin hayatına müdahalelerde bulunması, Avrupa Yahudilerinin "çağdaştırılmalarında" temel etkenlerden biri olmuştur. Bu Avrupai model, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Yahudiler için kısmen on dokuzuncu yüzyılda geçerli olabilirdi.*

²⁸⁸ Rodrigue Aron, 1997, sh: 54, Benbassa Esther, Rodrigue Aron, 1993, sh: 41.

*Ne var ki, imparatorlukta değişime açık bir toplumsal kültür gelişmemiştir ve Yahudiler, diğer gayri Müslimlerle beraber, oldukça güdük kalmış kamusal hayatın dışında kalmışlardır. Bu nedenledir ki, modern çağda Batılı Yahudilerin Osmanlı idaresi altındaki Yahudi cemaatlerinin hayatında oynadıkları rolün önemi çok büyüktü. Doğudaki Yahudi yoldaşlarının “yenileştirilmesini” sağlama görevini üstlenen devlet yerine onlar oldu. Devletin yirminci yüzyıla kadar, gayri Müslimlerin eğitimi alanını nispeten boş bırakması, Avrupalı Yahudi reformculara Osmanlı Yahudi cemaatinin eğitim sistemini dönüştürme konusunda bir hareket serbestisi sağlıyordu.*²⁸⁹

Eğitim Reformu, Batılı Tarz Eğitim Veren Okulların Kurulması

Geleneksel eğitim sistemi, 19. yüzyılda cemaatlerin içinde bulundukları ekonomik sıkıntılardan dolayı, büyük bir çöküntü içerisine girmiştir. “Talmud Tora”lar cemaatlerin oluşturdukları yardım fonları ile ayakta duran kurumlar olmalarından ötürü, cemaatin bu kurumlara sağladığı yardımın kesilmesi ile okullar yokluk içerisine girmişlerdir. Avrupalı kurumların Osmanlı topraklarında açılmalarından önceki dönemde, Selanik’te bin öğrencilik bir “Talmud Tora” ile birçok “meldar” ve “yeşiva” vardır. İzmir 1847 yılında inşa edilmiş bir “Talmud Tora”ya sahiptir. Bunun dışında bu kentte, İbrani’ce ve Talmud okutan, yirmi beş okul mevcuttur.²⁹⁰

“Talmud Tora” ve “yeşivalarda” eğitim alamayan Yahudi gençler, 19. yüzyılın başlarında, yayılmaya başlayan ve misyonerlerin açmış olduğu eğitim kurumlarına yönelim göstermiş-

²⁸⁹ Rodrigue Aron, 1997, sh: 56.

²⁹⁰ Rodrigue Aron, 1997, sh: 60, Benbassa Esther, Rodrigue Aron, 1993, sh: 43.

lerdir. Söz konusu eğitim kurumları, Yahudi gençlerin ticaret hayatına atılmalarını hızlandıracak yabancı dil öğrenme fırsatını oluşturdıklarından Yahudi gençlere cazip gelmiştir. Londra Yahudileri arasında Hristiyanlığı yayma cemiyeti ilk eğitim kurumunu İzmir'de 1829 yılında açarak faaliyetlerine başlamıştır.²⁹¹ Bu misyoner kuruluşlarda eğitim alıp da din değiştiren Yahudi genci sayısı yok denecek kadar azdır.

Batılı Yahudilerin Türkiye'deki Yahudi eğitim sistemini ıslah etmek üzere giriştikleri eylem, Osmanlı Yahudi cemaati içerisinde değişime açık, işbirliği yapmaya hazır ve reform hareketlerinin yanında olan güçlere ihtiyaç duymuştur. Bu anlamda yeni okulların savunucuları; öncelikle, cemaatin zengin tüccar sınıfı ve ileri gelen kesimi ile ortak projeler geliştirmeyi hedefleyerek, bu kişilerle irtibata geçmişlerdir. Batının ekonomik çıkarlarının güdümünde olan yerel ve uluslararası pazarlarda başarılı olmak için Avrupa dillerini öğrenmenin zorunlu olduğunu fark eden yerel Yahudiler, batılı tarz eğitim veren, eğitim kurumlarının kendi yaşadıkları kentlerde açılmaları için ön ayak olmuşlardır. Yahudiler için, batılı eğitim, iki yüzyıl öncesinde ellerinde bulundurdukları, Batı ile olan ticaret bağlarını geri kazanmaları için bir fırsat olacaktır.²⁹² İşte Osmanlı Yahudilerinin ileri gelen zümresi, batılı eğitimi bu şekilde görmüş ve bu anlamda da yayılım göstermesi için ellerinden gelen her türlü girişimde bulunmuşlardır.

Alliance okulları, "frankolar" tarafından örgütlenmiştir. Osmanlı Yahudileri içinde önemli bir isim olan İstanbul'lu Franko Yahudisi Kamondo, Alliance okullarının kentte açılabilmesi için çok büyük çabalar harcamış, yapmış olduğu parasal yardımlardan ötürü de Doğu'nun Rothschild'i olarak ün kazanmıştır. Kamondo'nun yardımları ile 1854 yılında Has-

²⁹¹ Rodrigue Aron, 1997, sh: 60.

²⁹² a.g.e. sh: 63.

köy'de açılan okul; ilk batılı Yahudi eğitim kurumu olmuştur.²⁹³ Bununla birlikte, İzmir'de kurulan okul, İzmir'de yaşayan önemli Franko Yahudilerden Aleksender Sidi'nin destekleri ile örgütlenirken, Selanik'te açılan batılı tarzı eğitim kurumlarını da yine Selanikli Franko Yehuda Nehama desteklemiştir.²⁹⁴ Alliance Israelite Universelle bölge komitesi ilk olarak Abraham De Kamondo'nun başkanlığında 1863 yılında İstanbul'da kurulmuş, bu komiteyi takiben, 1864'de Gelibolu, İzmir ve Volos'da, 1865 yılında ise Edirne'de komiteler oluşturulmuştur.

1860'lı yıllar, İzmir Yahudi cemaati için kargaşa içerisinde geçen yıllar olmuştur. Cemaat içi çatışmalar, sadece gelenekçiler ile reformcular arasındaki sürtüşmeden değil, aynı zamanda iç vergilendirme, laik ileri gelenler ile hahamhane arasındaki iktidar savaşı, gibi nedenlerden dolayı da ortaya çıkmıştır. 1864'de İzmir cemaatinin ileri gelenleri ile irtibata geçen Alliance Israelite Universelle'nin mahalli komitesi, 172 taraftar toplamıştır. Alexander Sidi'nin başında olduğu Frankolar; Fransız konsolosunun himayesi altında kendilerine ayrı bir cemaat oluşturmak için Alliance Israelite Universelle'den yardım istemişlerdir. Alexander Sidi, Fransızca ve Türkçe dillerinin öğretildiği bir okul kurmuş, fakat mali açıdan desteklediği bu okulun ömrü iki yıl sürmüş ve 1868 yılında kapanmıştır. Alexander Sidi 1873 yılında bir kez daha mahalli komitenin başkanı olmuş ve "Talmud Tora"yı desteklemek amacıyla cemaat tarafından kurulmuş olan derneğinde yardımları ile, aynı yıl yeni bir okulun daha açılmasına yardımcı olmuştur.²⁹⁵ David Cazes 1873 yılında İzmir'e gelerek, kentte açılan yeni Alliance okulunun müdürlüğünü yapmış, İzmir kentinde beş yıl

²⁹³ a.g.e. sh: 64.

²⁹⁴ Rodrigue Aron, 1997, sh: 73, Benbassa Esther, Rodrigue Aron, 1993, sh: 48.

²⁹⁵ Rodrigue Aron, 1997, sh: 85.

kalan Cazes, kentin ileri gelen Yahudi vatandaşları olan Sidiler ve Polakolarla yakın işbirliği kurarak, 1882 yılında açılacak olan kız okulunun temellerini atmış, kendisinin İzmir'den ayrılmasından hemen sonra da kız okulu açılmıştır.²⁹⁶

Cazes'in kentten ayrılmasından hemen sonra yeni okul müdürü, kentte on altı sene yaşayan Tetuanlı Shemtob Pariente olmuştur. *Pariente'nin İzmir'e gelişinden birkaç ay sonra, kız okulunu açma konusundaki zorluklar nihayet giderilmiş, Protestan misyoner faaliyetlerinin İzmir'de artmaya başlaması ve de bu misyoner okullarına 60 Yahudi kızının devam etmesi, Yahudi cemaatinin girişken kesimlerini harekete geçirmiş "Terakki-Progreso" adıyla bir dernek kurulmuş; bu dernek ile Alexander Sidi ve Haim Polako gibi ileri gelen insanlar, okul açmaya yetecek kadar para toplamayı başarmışlardır. Alliance Israelite Universelle'e her zaman yakın duran Hahambaşı Abraham Palaçi, Pariente'yi bu gayretlerinden dolayı kutlamış ve okulun cemaat içinde tutulmasına tam destek vermiştir.*²⁹⁷

Cemaat içi oluşan sürtüşmeler, Alliance okullarına ayrılan bağışların azalmasına yol açmaktaydı. İzmir 1879 yılında böyle bir sürece girmiştir. Bu sürtüşmelerden dolayı meclis Alliance okulunun parasını keserek, Keter Tora adıyla yeni rakip bir okul açmış, fakat Keter Tora'nın ömrü uzun olmamıştır.²⁹⁸

²⁹⁶ a.g.e. sh: 100.

²⁹⁷ a.g.e. sh: 101.

²⁹⁸ a.g.e. sh: 106.

**Tablo: İzmir’de Alliance Israelite Universelle’de
Okuyan Öğrenci Sayısı²⁹⁹**

	1879	1885	1891	1898	1908
Erkek	140	216	283	332	312
Kız	100	277	217	278	351
Halk (Fakir) Okulu	-	-	-	-	219

1911 yılında, İzmir’de, okul çağındaki öğrencilerin %20’si, Alliance okullarında eğitim görmektedir.³⁰⁰ İzmir ve İstanbul gibi büyük kentlerde, misyoner olsun ya da olmasın birçok Avrupa okulu önemli sayıda Yahudi öğrenciye eğitim vermiştir. İzmir’deki Fransız okullarının 1912 yılına 166 Yahudi öğrencisi bulunmaktadır.

Asıl amaçları Talmud Tora okullarının eğitime son vermek olan Alliance komiteleri, hahamlar tarafından desteklenen bu kurumların sonlanmasını başaramamış olsalar da 1890 yılından itibaren, din ağırlıklı eğitim verilen bu kurumların eğitim sistemini yenileştirerek, eğitimin seviyesini çağdaşlaştırıp yükseltmişlerdir. 1898 yılında İzmir’de, yoksul çocuklara eğitim veren bir çok küçük Talmud Tora, birleştirilerek tek çatı altında toplanmıştır.³⁰¹

1908 yılında ortaya çıkan Jön Türk hareketi, okullarda Türkçe’ye daha fazla ağırlık verilmesi fikrini desteklemiştir. Bu anlamda Yahudiler için devlet memurluğu yolunda yeni fırsatlar doğacaktır. Amaç en iyi öğrencilerin, temel dini eğitimlerini aldıktan sonra, Rüştiyelere devam edip, bu okullarda eğitim almalarının sağlanması olmuştur.

²⁹⁹ a.g.e. sh: 144.

³⁰⁰ Rodrigue Aron, 1997, sh:147, Benbassa Esther, Rodrigue Aron, 1993, sh: 5.

³⁰¹ Rodrigue Aron, 1997, sh:149.

BÖLÜM 3

İZMİR YAHUDİ CEMAATİNİN TARİHSEL SÜREÇTE GEÇİRDİĞİ DÖNÜŞÜMLERİN MİMARİYE YANSIMASI

İzmir Yahudi cemaati; Osmanlı İmparatorluğu kentleri içerisinde en son gelişen Sefarad yoğun kent olarak 17. yüzyılda şekillenmiştir. 17. yüzyılda kente göç eden Yahudiler, varlıklı, yabancı dil bilen ticaret sektörüne önemli katkılar koyan ileri seviyede bir topluluktur. Beraberlerinde getirdikleri birikimleri yeni gelişmekte olan İzmir kentinin onlara sunduğu sonsuz imkanlarla birleştirerek, kentte yaşadıkları ilk yüzyılı refah içerisinde geçirmişlerdir. Bu dönem 1580-1750 yılları arasındaki süreci kapsamaktadır ve Yahudilerin İzmir kentindeki “Yükseliş Dönemi” olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde, ticaret aksına yakın konumda örgütledikleri mahallelerinde, her cemaatin kendine ait sinagogunun etrafında bir yaşantı sürdürmüşlerdir. 1666 yılında patlak veren Sabetay Sevi olayı ve beraberinde yaşanan doğal afetler, Yahudilerin refah içerisinde yaşadıkları hayatı baltalamış, söz konusu negatif olayların etkisi ile İzmir Yahudileri karanlık çağa girmişler, gerilemeye başlamışlardır. 1750-1850 yılları arasında yaşanan bu gerileme dönemi sürecinde giderek kötüleşen koşullarda ticaret hayatından koparak, içe dönük yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Tanzimatın ilanı ile Osmanlı İmparatorluğunda esen modernleşme rüzgarlarının, bir grup Yahudi’yi etkilemesi ve Fransız İhtilali sonrası özgürlüklerini kazanan Fransız Yahudilerinin tüm Dünyaya yayılmış, kötü şartlarda yaşayan Yahudi dindaşlarına özgürlüklerini kazandırma istediği doğrultusunda yaptıkları destek, İzmir Yahudilerini de aydınlanma sürecine sokmuş, 1850 yılından sonra

yaşanan bu yeni süreçte de İzmir Yahudileri “Aydınlanma Dönemi”ni yaşamışlardır.

Yükseliş Döneminin Mimariye Yansımaları (1580-1750)

İzmir kentinin 16. yüzyıldan itibaren bir liman kenti olarak önem kazanması, ticaretle uğraşan birçok Yahudi cemaatinin İzmir’e göç etmesine neden olmuştur. Bu tarihsel süreç boyunca, İzmir gerek diğer Osmanlı kentlerinde yaşayan Osmanlı Yahudilerinin, gerekse Avrupa’da zulüm gören ve yaşadıkları kentleri terk etmek zorunda kalan Avrupalı Yahudilerin akınına uğramış, kentin nüfusu Sefarad yoğun bir Yahudi cemaati profiline dönüşmüştür. Osmanlı İmparatorluğundaki Yahudi yerleşimine sahip olan diğer kentlerdeki Yahudi nüfusu düşüşe geçerken, İzmir Yahudi Cemaati yükseliş dönemini yaşamış, Osmanlı İmparatorluğunun dört bir tarafında yaşayan Yahudilerin ve Portekiz’den kaçan Maranoların akınlarıyla zenginleşmiştir. Sonuç olarak da İzmir kenti 17. yüzyıla kadar yaşanan göçlerle, İstanbul, Safed ve özellikle Selanik kentinin nöbetini devralmış ve İbrani matbaacılığının ayrıcalıklı bir yeri haline gelmiştir.

Yükseliş Döneminde Fiziki Çevre

Yeni gelişen İzmir kentinin ticari hayatındaki patlama, Yahudiler kadar, Avrupalıların ve Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında yaşayan diğer etnik gruplar olan Rumların, Ermenilerin de ilgisini çekmiştir. Bu bağlamda da kentte; Türkler, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler ve Avrupalıların oluşturduğu sosyal bir çeşitlenme oluşmuş, birbirlerinden farklı kültürel ve sosyal verilere sahip olan söz konusu bu beş etnik grup, kendi yaşayış biçimlerini dini ve kültürel birikimlerini yansıttıkları beş ayrı bölgede gruplaşarak yaşamışlardır. Bu beş ayrı etnik grup, İz-

mir’i beş ayrı yerleşim alanına bölmüştür. Bu anlamda, Türkler Kadifekale’de yaşamışlar, deniz kıyısını Avrupalılar iskan etmişler, Avrupalıların biraz arkasında, yan yana Rumlar ve Ermeniler yaşarlarken, Yahudiler ise, İzmir’e ilk geldikleri tarihlerde, şekillendirdikleri mahallelerini; Müslüman ve Ermeni Mahallelerinin arasında, hemen Müslüman mahallesinin sınırından başlayarak yapılandırmışlardır. Mezarlıkbaşı ve Havra Sokağı büyük birikim noktalarından birisi olmuş, süreç içerisinde, Kemeraltı’nın üst kesimlerine yerleşerek ticarete en yakın yerlere oturmuşlardır.

Yahudiler; İzmir’e ilk geldikleri dönemde, günümüzde sinagogların yoğun olarak yer aldığı bölgede, yani Havra Sokağı civarında, ticaret aksına çok yakın konumda hatta ticaretin kalbinin attığı bölgenin sırtlarında, ticaretle iç içe bir yaşam sürmüşlerdir. Bu anlamda da Yahudiler, o dönemde birebir ticaretle uğraşan, İzmir içinde önemli yer tutan tüccar kişilerdir. Kente her göç eden farklı Yahudi cemaati, kendi sinagogları etrafında, diğer cemaatlerden bağımsız, örgütlenmişlerdir.

Yahudi cemaatinin İzmir’e ilk yerleştiği yıllarda nüfuslarıyla, yaptırmış olduğu sinagog yapılarının sayısı oranı olarak birbirine uymamaktadır, çok küçük alanlarda çok sayıda sinagog yapılandırmışlardır ve bunun da nedeni her alt cemaatin kendine ait sinagogunu inşa etmiş olmasıdır. Birbirlerini hiç tanımayan farklı, örf ve adetlere hatta dini ritüellere sahip birçok Yahudi cemaatinin İzmir’e yerleşmek için gelmesi, bu cemaatlerin her birinin kendilerine özel sinagoglar yapılandırmalarına sebep olmuş, bu anlamda da özellikle, Hevra, Algaze, Or-Hayim, Sinyora, Shalom ve Etz Hayim sinagoglarının oluşturduğu doku gibi, birbirine çok yakın konumda yapılanmış sinagoglar inşa etmişlerdir.

Sinagoglar yani cemaatler köken olarak incelendiğinde, Shalom sinagogunun Aydıncan gelen cemaat tarafından, Sin-

yora sinagogunun; Selanik'ten göç eden cemaat tarafından, Portugal sinagogunun Portekiz'den göç eden Maranolar tarafından, Geruş sinagogunun, İberyia Yarımadasından İzmir'e sürülen Yahudiler tarafından inşa edildiği ortaya çıkmaktadır. Kentte Bizans İmparatorluğu döneminden beri varlık gösteren Etz Hayim sinagogu Romaniyot Yahudilere hizmet vermiştir, ya da günümüzde var olmayan fakat 17. yüzyılda Avrupa ülkelerinden göç eden Aşkenazların örgütlediği, Aşkenaz sinagogu başka bir örnektir.

Sonuç olarak, Yahudilerin oluşturdukları fiziksel çevre düşünüldüğü zaman 17. yüzyılda, 19. yüzyıldaki yerleşimin boyutundan çok daha küçük ölçekli bir yerleşim dokusu ortaya çıkmaktadır. Yahudiler Havra Sokağı ve Mezarlıkbaşı'nda yerleşmişler, sinagog merkezli ve hatta dini unsurların baskın olduğu bir mahalle biçimlenmesi oluşmuştur. Her cemaat kendi sinagogunda ibadet etmekte, sinagoglarının ana ibadet mekanlarına dahil olmadan önce çiğnenen mekan olan Midraş'lar da çoğunlukla her cemaatin gençlerinin din eğitimi aldıkları, Yeşivalar olarak kullanılmışlardır. Sinagog yapılarının dışında kente 1666 yılında, Portugal sinagoguna bağlı olarak çalışan Portugal yeşivası bir eğitim yapısı olarak eklenmiştir.

Bu anlamda; beraberlerinde getirdikleri kültürlerini yansıtan biçimlenişlerde dini yapılar, konutlar inşa etmişler, içlerinde barındırdıkları kültürlerini, yaşayış biçimlerini yansıtan yapay bir çevre oluşturmuşlardır.

Yükseliş Döneminde Konut Mimarisi

Her etnik grup; kendi inanış biçimine örf ve adetlerine, alışkanlıklarına göre ürettiği ve diğer etnik gruplardan bir şekilde farklılaşan, kendi yaşam biçimlerini yansıtan konutlar biçimlendirmiştir. Rumlara ait konutlar bu anlamda, mekansal

organizasyonu açısından bir Türk konutundan farklılık gösterirken, bir Türk konutu da, bir Yahudi konutundan farklılık gösterecektir.

Yahudi konutları öz olarak; Yahudilerin içinde yaşadıkları toplumlardan *gizlenme* ve azınlık olmalarından ötürü de *bir arada yaşama* ihtiyaçlarına hizmet verecek biçimde örgütlenmiştir.

Biçimlendirmiş oldukları mahalle dokusunda kamusal mekanlardaki içe kapanık yapı *gizlenme* ihtiyacından doğmuş, önce yarı kamusal mekanlara daha sonra da özel mekanlara sıçramıştır. Böyle bir örgütlenme biçimi, aynı bölgeden göç eden kişilerin birbirleri ile daha yakın konumda bir arada oturma isteği, aile bireylerine ait ortak yaşantının bir arada süreceleceği ortak bir yarı kamusal alanın etrafında şekillenmiş olan özel mekanların bir aradalığından oluşmuştur. Söz konusu yarı kamusal alan, merkezinde genellikle bir fıskiye havuzunun yer aldığı avludur. Avlu mekanının dört tarafını, konut birimleri çevrelemektedir. Her konut birimi bir çekirdek aileye hizmet ederken, banyo, mutfak gibi ortak mekanlar zemin katta çözülmüş, avluya açılan hacimler olarak yapılandırılmıştır. Her konut birimi, avluya baktırılmış, bu anlamda da söz konusu yaşama ünitesi, kamusal alanla olan fiziksel ilişkisini tamamen kesmiş, içe dönük bir yaşantı üretmiştir. Yahudi halkın örgütlediği yaşam koşullarının bir yansıması olarak üretilen bu tip konutlara “kortijo-aile evi” adı verilmektedir.

Sefarad Yahudileri, Osmanlı İmparatorluğunun İber yarımadasından göç etmişler, İspanya ya da Portekiz'den göç ederlerken, bu topraklarda yoğunlaştıkları kültürlerinin yanında, o bölgede şekillenmiş, yaşayış biçimlerini yöresel özellikler ile kaynaştırarak ürettikleri konut mimarisini de beraberlerinde İzmir'e getirmişlerdir. İspanya veya Portekiz'de yaşamış oldukları kentlerdeki iklim şartlarının Batı Anadolu'nun iklim şartla-

rına benzerlik göstermesi avlulu ürettikleri konut birimlerini, kolaylıkla İzmir’de de yinelemelerine olanak sağlamıştır. “Aileevi” ya da İspanyolca adıyla “Kortijo” olarak adlandırdıkları genel olarak gizlenme ve bir aradalık ihtiyaçlarına hizmet eden konutlarını İzmir’de yeni yerleştikleri bölgede de uygulama fırsatını bulmuşlardır.

Aileevleri ya da Kortijolar, çok kalabalık ailelere bir arada yaşama imkanı tanıyan konut tipi olarak, Yahudiler tarafından tercih edilmiş bir biçimlenmedir. Avlu yada avluya serilen kim anlamına da gelen Kortijo; içe dönük bir yaşam oluşturmaktadır. Ortada şekillenen avlu, dört bir yanını çevreleyen iki katlı yapı birimlerinden ötürü, içine kapalı, mahrem, gizli bir ortam hazırlamaktadır. Bu anlamda da Kortijoların plan şemaları; Yahudilerin bir arada, dayanışma içerisinde, dış ortamdan izole olarak tasarladıkları yaşam biçimleri için ideal çözüm olmuştur. Yahudilerin biçimlendirdiği yaşam kurgusunda, Müslüman toplumun ortaya koyduğu mahremiyet olgusu, en az Müslüman toplum için önem taşıdığı kadar değerlidir.

Yahudi bayanların gündelik yaşantısı, çevresi ile irtibatı kesilmiş, içe dönük bu avluda geçmektedir. Zemin katlarda, müştemilat ve ıslak mekanlar yer alırken, üst katlar yatak odalarına aittir. Avlunun ortasında, sıcak yaz günleri serinlemeye yarayan, İspanyol etkisiyle yapılmış bir fiskeye yer alabilmektedir. Kalabalık aile veya ailelere ait olan bu tip konutların, büyüklükleri ailenin zenginliği ve aile bireylerinin sayısı ile paralel olarak değişiklik göstermektedir.

Yahudi cemaatinin İzmir kentine ilk yerleştiği dönemlere tarihlenen Kortijo yapıları günümüze taşınamamış olsa da nüfusun artması ile örgütlenen yeni mahallelerde geç dönemlerde yapılanan kortijolar, bu tip yaşam birimlerinin mimarileri hakkında fikir vermektedir:

Yükseliş Döneminde Sinagog Mimarisi

Yahudiler, İzmir kentine yerleşmeye başladıkları süreçte, her Yahudi cemaati kendi geldiği kentin, bölgenin adını taşıyan sinagoglar yaptırmıştır. O dönemde yapılan sinagoglar mimari açıdan incelendiğinde, son derece basit, sade ve dış mekandan fark edilmeyecek biçimde içe dönük, iç mekanlarında ise, dışavurumlarının tersine son derece renkli bezemelere sahip yapılar olarak nitelendirilebilir. Bu biçimleniş de, geldikleri topraklarda bugüne kadar, *kimliklerini saklamakta* zorunda bırakılmalarının ortaya koyduğu alışkanlıkların izleri görülmektedir. Sinagog yapıları, Yahudi cemaatinin temsil ve ifade edildiği yapılar olarak, dış mekandan her dönemde gizlenmiştir.

İzmir'in Yahudi kültürünün birikiminin tarihsel sürecine bakıldığında öncelikle 16. yüzyılda oluşmaya başlayan Yahudi toplumu, çok farklı yörelerden İzmir'e göç etmiş olsa bile, çoğunlukta İberya Yarımadasında yaşayan, kültür birikimini bu etnik atmosfer içerisinde şekillendirmiş bir kitle tarafından tercih edilir. O dönemlerde inşa edilen sinagogların; planlama prensipleri incelendiğinde kentte, Sefarad kültürünün yansıması olan merkezi planlı sinagogların inşa edildiği gözlemlenmektedir. Aydınlılar (Shalom), Sinyora Giveret, Hevra, Algaze, Bikur Holim, Or-Hayim, Portugal sinagogları, Sefarad kültürünün biçimlendirdiği, merkezi planlama ile yapılanmışlardır. Bu kültür birikiminin yansıması daha sonraki iki yüzyıl boyunca devam etmiş, Yahudilerin İspanya'dan getirdikleri birikimleri tüketinceye, gerileyen Sefarad toplumun önüne İtalyan asıllı Yahudiler olan Frankolar geçinceye kadar bu biçimlenişle dini yapılarını inşa etmişlerdir. Bu anlamda günümüzde var olmayan; Geruş, Forasteros, Portugal, Galante, Pinto, Bakış Sinagoglarını ve günümüze taşınmış; Hevra, Algazi, Bikur Holim, Sinyora, Or-Hayim, Shalom Sinagoglarını yaptırmışlardır. (Bkz. Çizim 31)

Bu dönemde inşa edilen İzmir sinagoglarının tümü, niteliklerini gizlemek amaçlı olarak duvarlarla çevrili bir avlu içinde yer almaktadırlar. Avlularında “suka” çadırının kurulacağı bir alan bulunmaktadır. “Suka”; bir çadır altında pişirilen yemeklerin fakirlere dağıtılması ile geçen bir bayram haftasıdır. Yine her avluda abdest alınması için varlık gösteren bir çeşme mevcuttur. Sinagogun iç mekanına avludan dahil olunur.

Merkezi planlı İzmir Sinagoglarının iç mekan organizasyonunda, sinagogun ana mekanına bir giriş bölümünden geçilmektedir. Bu giriş mekanına “Midraş” adı verilmekte, “midraş”; merkezinde konumlanan küçük dua kürsüsü “Bima”, doğu duvarında yer alan “Aron Kodesh”i ve merkezi “Bima”yı çevreleyen oturma sıralarıyla küçük bir ön ibadet mekanı olarak biçimlenmektedir. Bu mekan, cemaatin kalabalık olmadığı günlerde kılınan namazlar için kullanılmışsa da, asıl olarak din eğitimi verilen küçük bir okuldur. Yahudilerin kente ilk geldikleri dönemde, her cemaatin ayrı bir sinagogunun olması ve birbirlerine entegre olamamaları, her cemaatin ayrı bir okulunun olmasını gerektirmiş, bu bağlamda da o dönemde inşa edilen tüm sinagogların giriş bölümleri bir “yeşivayı” barındırmıştır. Aynı giriş mekanında genellikle kadınların ibadet ettikleri yer olan “Ezrat Nashim”e çıkılan merdivenler bulunmakta, yada “Ezrat Nashim”e Sinyora Sinagogunda olduğu gibi avludan bir merdivenle de ulaşılabilinmektedir. Alt ve üst katlardaki oturma sıraları “Heikal”e bakacak şekilde düzenlenmektedir. “Midraş”dan ulaşılan iki kat yüksekliğindeki dikdörtgen ana ibadet mekanı, çatıyı taşıyan dört sütunla dokuz dörtgene bölünmektedir. Merkezde konumlanan dörtgen mekan; bezemeleri ile ilgi çekicidir ve tavanı diğer sekiz tavan parçasından farklılaştırılmıştır. Tavan genellikle diğerlerinden yükseltilmiştir ve altında “Bima” bulunmaktadır. Bazen Bikur Holim’deki gibi sütunlar “Bima” karesini oluşturmakta, bazen de Sinyora Giveret’te olduğu gibi taşınabilir “Bima”nın çevresini teşkil etmektedir.

Heikal duvarı kible duvarı olup, doğuya Kudüs’e bakan yüzeydir. Bu duvarın üzerinde, içinde kutsal kitabın, Tora tomarlarının saklandığı “Aron Kodesh”ler bulunmaktadır. İzmir sinagoglarının iç mekanlarında yer alan “Aron Kodesh”lerin sayısı üç olarak saptanmıştır. “Aron Kodesh”, taş beden duvarın içinde oluşturulmuş bir dolap nişidir. Ahşap bezemeli kapakları olan bu dolapların üzerlerine, yeşil, mavi yada bordo renkli kadife örtüler -seccadeler- örtülmektedir. Duvar yüzeyinin merkezinde ortada konumlanan “Aron Kodesh” yanındaki diğer iki dolaptan geniş ve yüksek olarak teşkil edilmekte ve diğer ikisinden farklılaştırılmaktadır.

“Ezrat Nashim” olarak adlandırılan ve cemaatin kadınlarının ibadet ettiği Midraş’ın üzerinde konumlanan mekan, ana ibadet mekanından ahşap kafeslerle ayrılmaktadır.

Sinagogların iç mekanları dış mekanlarının kapalılık ve rijitliklerinin tersine renkli ve bezemelidir. İç mekanda tavanların bezemeleri, sütunların alçı işçilikleri, “Bima”nın, “Aron Kodesh”lerin ahşap işçilikleri çok etkileyicidir. Bir araya getirilen ahşaplar alçı ile sıvandıktan sonra yağlı boya ile üzerlerine motifler çizilerek iç mekan zenginleştirilmektedir. Bu motifler geometrik süslemelerden oluşup çiçek örnekleri ile bezemektedirler. Boyalı ve bezemeli tavanlar, ahşap “Bimalar, bezemeli “Aron Kodesh”ler, “Bima”nın ve “Aron Kodesh”lerin önüne örtülen ağır işlemeli bordo renkli kumaş veya seccadeler, dolapların önünde bulunan “Neb-I Amid”, “Ezrat Nashim”in gözükmemesi için kullanılan ahşap kafesler iç mekana zenginlik katan elemanlardır. “Aron Kodesh” her zaman doğu duvarında yer alan iç mekan elemanı olup, Kudüs’e açılan pencereyi temsil etmektedir.

Yükseliş döneminde, merkezi plan şemalı, birçok sinagog inşa edilmiştir. Bu sinagoglardan günümüze, Sinyora, Etz Hayim, Shalom, Hevra, Portekiz, Algazi, Bikur Holim, Or-Hayim

sinagogları taşınmıştır. Sinyora, Etz Hayim sinagoglarının plan şemaları, ilk inşa edildikleri dönemde, merkezi planlı olarak kurgulanmış olsa da, 19. yüzyılda değiştirilmiş ve bazilikal plana dönüştürülmüştür. Shalom ve Hevra sinagogların “Bima” teşkilatlanması da daha sonraki süreçte değişiklik göstermiş, merkezde konumlanan “Bimaları” batı duvarına çekilmiştir.

Tablo: Yükseliş Döneminde İnşa Edilen Sinagoglar

Etz Hayim	Bizans Döneminde • 1851 yılında restore edilmiştir
Şalom-Aydınlılar	1600 ‘lü yıllarda inşa edilmiştir.
Sinyora Giveret	16. yüzyılda Donna Garcia Mendes tarafından inşa ettirilmiştir. • 1841 yangınından sonra Yerusalmi ailesi tarafından tekrar inşa edilmiştir.
Hevra (Talmud Tora)	17. yüzyılda inşa edilmiştir. • 1838 yılında restore edilmiştir • 1840 yılındaki yangında yanmıştır • 1870’de tekrar restore edilmiştir.
Geruş	İspanya ve Portekiz’den gelen Yahudiler tarafından inşa edilmiş olup günümüzde mevcut değildir.
Forasteros	Yabancı Yahudiler tarafından inşa edilmiş olup günümüzde mevcut değildir.
Portugal	Portekiz’den gelen Yahudiler tarafından inşa edilmiştir. • 1665 yılında Sabetay Tsvi taraftarları kullanmaktadır. Sabetay Tsvi’nin sinagogudur. Günümüzde beden duvarları korunmuş, iç mekan örgütlenmesi tamamen bozularak, tekstil üretimi yapılan bir atölyeye dönüştürülmüştür.
Pinto	1666 yılında Pinto ailesi tarafından inşa edilmiş olup günümüzde mevcut değildir.

Bakiş	17. yüzyılda Bakiş ailesi tarafından inşa edilmiş olup günümüzde mevcut değildir.
Or-Hayim	17. yüzyılda yapılanmıştır. Günümüzde beden duvarları ayakta durmaktadır.
Mahazika Tora de Sonsina	1722 yılında yapılmıştır. • 1838 yılında yanmıştır • 1850 yılında restore edilmiştir. • Günümüzde mevcut değildir.
Galante	Tsvi taraftarları Moiz Galante tarafından yaptırılmış olup günümüzde mevcut değildir
Algaze	1724 yılında Algaze Ailesi tarafından inşa edilmiştir.
Bikur Holim	1724 yılında Hollanda asıllı bir Yahudi tarafından yapılmıştır. • 1772 yangınında zarar görmüş • 1800 yılında tekrar inşa edilmiştir.

Kentte en erken teşkil edilmiş olduğuna inanılan singog yapısı **Etz Hayim** Sinagogudur. Güzelyurt Mahallesi, İnkılap Sokakta yer almaktadır. Bizans döneminden beri mevcut olduğu düşünülen Yahudilerin yaptırmış olduğuna inanılan bu yapı İzmir yangınlarında birkaç kez yanmış, tadilatlar görmüş ve en son 1851 yılında Daniel Sidi tarafından restore edilmiştir.³⁰² Söz konusu sinagog günümüzde mevcut olup kullanılmamaktadır. Yapıda yapılan okumalardan saptanan veriler ışığında, yapının günümüzde mevcut olmayan küçük bir avlusunun var olduğu çıkarsanabilmektedir. Söz konusu bu avlu, “suka” çadırının kurulduğu küçük bir hacimdir. Günümüzde sinagogun

³⁰² Pardo, S., 1995, sh: 29

çevresinin ve avlusunun dükkanlarla kapatılmış olmasından ötürü avlunun gerçek boyutu ve geometrisi hakkında fikir verebilecek ipuçları yok olmuştur. Yapı sokak seviyesinden yarım kot yükseltilmiş, alt kota dükkanlar yerleştirilerek, sinagogun ana ibadet mekanının sokağa açılan pencereleri göz hizasından yukarı çekilmiş, sinagogun sokaktan algısı zayıflatılmaya çalışılmıştır. İlk inşa edildiği dönemde mevcut olan küçük avludan “Midraş”a ulaşılmaktadır. Midraş’ın merkezinde, gösterişsiz bir “Bima” konumlanmakta, “Ezrat Nashim”e Midraş’da yer alan merdivenlerden ulaşılmaktadır. Etz Hayim sinagogu “Bima”nın tavanı dokuz dikdörtgen parçaya bölen dört sütunun altında yer aldığı ve oturma sıralarının bu biçimlenişi çevrelediği merkezi planla inşa edilmiştir. konumlanan özgün Bima günümüzde bulunmamaktadır, söz konusu bu “Bima”nın mimari biçimlenişi hakkında izler de yok olmuştur. Merkezde yer alan tavan parçası, bezemeleri ile diğer parçalardan farklılaşmış, tavanı yeşil geometrik formların içinde yer alan çiçek motifleri bezemiştir. Yapıda üç adet “Aron Kodesh” bulunmaktadır. “Ezrat Nashim”; “Midraş” olarak kullanım gören giriş mekanının üst katında yer almakta ve ana ibadet mekanından ahşap kafeslerle ayrılmaktadır. (Bkz. Çizim 1-2). Yapının plan kurgusu 1851 yılında değiştirilmiştir.

Yükseliş döneminde inşa edilmiş ve sonraki süreçte dönüşüm yaşamış bir başka yapı da **Shalom** Sinagogudur. Algaze Sinagogunun yanında konumlanmaktadır. Shalom Sinagogu, İzmir’in Yahudiler tarafından cazibe merkezi olarak görüldüğü 16. yüzyılda, İzmir’in periferinde Aydın’da yaşayan bir grup Yahudi cemaatinin kente göç etmeleri devamında, burada örgütledikleri sinagogdur. Sözü geçen Sinagogun Hahambaşı Haim Eskapa döneminde kullanıldığı ve 1800, 1841 yıllarında iki kez restore edildiği bilinmektedir. Yapı 16. yüzyılda yapılmıştır ve 1841 yılındaki büyük İzmir yangını sinagogun önün-

de durdurulmuştur.³⁰³ Yapının giriş kapısında bu olayı anlatan bir kitabe bulunmaktadır. Sokaktan sadece sinagog yapısının avlusuna dahil olunan giriş kapısı algılanmakta, yapının ibadet mekanı önünde konumlanan dükkan bloğu tarafından sokaktan kopartılmaktadır. Bu dükkanlar günümüzde var olmayan fakat geçmişte kentin tek Aşkenaz Sinagogu'nun yerinde konumlanmaktadırlar. Bu anlamda yapı; tamamen sokaktan gizlenmiş, içe kapanık bir mekansal organizasyona sahiptir. Yapı, tipik bir Sefarad Sinagogu olarak inşa edilmiştir. Sokaktan, etrafı avlu duvarı ve Aşkenaz Sinagogu ile çevrili, üçgene yakın yamuk bir geometriye sahip avluya dahil olunmaktadır. Avluda ibadet mekanına girilmeden önce kullanılmak üzere yerleştirilmiş küçük bir çeşme bulunmakta, ibadet mekanına avludan ulaşılmaktadır. Avlu hacmi, çeşmesi, ağacı ve avluya açılan, taş söveli kapı ve pencereleriyle pitoresk bir görünüme sahiptir. Diğer Sefarad Sinagoglarında olduğu gibi, avlu ile ana ibadet mekanının arasında, çiğnemen bir hazırlık mekanı olarak kullanım gören "Midraş" Shalom Sinagogunda bulunmamaktadır. "Midraş"ın mevcut olmamasından ötürü de bayanların ibadet ettiği mekana; avludan dahil olunan, hemen ana ibadet mekanının giriş kapısının yanından başlayan iki katlı bir hacimde mevcut olan bir merdivenle çıkılmaktadır. "Ezrat Nashim" mekanının alt katı depo olarak kullanılmıştır. Bu mekanda hiçbir iz olmamasına rağmen, sinagog ilk inşa edildiği tarihte, bir "midraş" ihtiyacının muhakkak ki olacağı göz önünde tutulduğunda, belki de bu mekanın "midraş" olarak kullanıldığı daha sonraki dönemde, ortak okulların açılmasına paralel olarak dönüştürüldüğü düşünülebilir. Aynı zamanda da "Ezrat Nashim" bölümü, söz konusu mekansal organizasyondan ötürü, diğer sinagoglarda olduğu gibi ana ibadet mekanın kuzey fasadını boy- lu boyunca kaplamamaktadır. "Ezrat Nashim"ın ana ibadet mekanından ahşap separatörlerle ayrılmak yerine, korkuluğu-

nun dolu ve yüksek biçimlenmesi ve üst kotu saran ahşap kemerin açıklığını azaltması ile ana ibadet mekanından algısı zayıflatılmıştır. Ana ibadet mekanına, kemerli, iki yanında taştan yapılmış sövelerin tanımlandığı demir konstrüksiyonlu, camlı bir kapıdan ulaşılmaktadır. Mekanın ortasında dört korint başlıklı kare kesitli sütun, mekanı dokuz parçaya ayırmaktadır. Sinagogun inşa edildiği ilk yıllarda, “Bima” merkezde, mekanı dokuz dikdörtgene bölen, dört sütunun arasında yer almış ve sütunlardan bağımsız olarak teşkil edilen bir platform üzerinde yükseltilerek, doğruya yönlendirilmiştir. Bu anlamda da oturma sıraları, merkezde konumlanan “Bima”yı çevrelemektedir. Yapının ilk yapıldığı yıllardaki “Bima”nın mekan içerisindeki konumu dışında, nasıl bir mimari ifadeye sahip olduğu hakkında günümüze bir iz kalmasa da, mekanının merkezinde, döşemede konumlanan izlerden, geçmişte var olan “Bima”nın günümüzde var olan “Bima”ın izdüşümünden farklı bir şema taşımadığı ve benzerlik gösterdiği, dairesel bir forma sahip bir platformun üzerinde yer aldığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda da, günümüzde mevcut olan “Bima”nın sinagogun özgün “Bima”sı olduğu, plan örgütlenmesinin değişikliğe uğradığı dönemde, merkezdeki konumundan, batı fasadına taşındığı çıkarsanabilir. Dört adet sütunun dokuz parçaya böldüğü tavanlar, geometrik desenlerle bezenmiştir. Merkezde konumlanan tavan parçası, çiçek motifleri ile bezenmiş, söz konusu dört mermer sütun birbirlerine, basık kemerlerle bağlanmışlar, bu anlamda, merkez gerek, tavan süslemesindeki farklılık, gerek, sütunlar ve gerekse sütunların birbirine kemerlerle bağlanması ile daha kuvvetli bir mimari ifadeyle vurgulanmıştır. Mermer sütunların yüzeylerinde, İbrani’ce kitabeler yer almaktadır. Yapının doğu duvarına açılan üç niş, “Aron Kodesh”lerin nişleri olarak tezyin edilmiş, ortada yer alan, “Aron Kodesh” diğerlerinden yükseltilerek farklılaştırılmış, üç basamakla ulaşılan bir platform “Aron Kodesh”in önüne eklenmiştir. “Aron Kodesh”-

lerin ahşap oymalı dolap kapakları, bordo ve yeşil renkli secco-delerle örtülmüş, mekanın içerisinde kullanılan, tavan bezemelerinin renkleri ile bütünlenmiştir. Oturma sıraları İzmir sinagogları içerisinde en değişik biçimlenişe sahip sırtlarında bezemelerin yer aldığı açık yeşil renkte ahşap sıralardır. (Bkz. Çizim 3).

O dönemde yapılmış bir başka sinagog yapısı ise **Sinyora Giveret'tir**. Bu sinagog; Portekiz'den önce Selanik'e daha sonrada İzmir'e göç eden, Donna Gracia Mendes tarafından 1510-1569 yılları arasında yaptırılmıştır. Donna Gracia Mendes'in dönemin önemli bayan liderlerinden olmasından ötürü sinagoga "bayan" anlamına gelen "Sinyora" adı verilmiştir. Sinyora Giveret Sinagogu; Anafartalar Caddesi ve 927 Sokağa cephe veren parselde Havra Sokağında konumlanmaktadır. İzmir Yahudilerinin yükseliş döneminde yapılan bir sinagog olmasından ötürü; sinagogların yoğun olarak inşa edildikleri bölgede, Algaze, Or-Hayim, Hevra sinagoglarıyla yüzey yüzeye yerleştikleri dokuda inşa edilmiştir. Aydınlanma dönemine kadar ilk yapıldığı dönemde inşa edildiği mekansal örgütlenme biçimlenişiyle kullanım gören sinagog, kentte 1841 yılında çıkan yangında zarar görmüş ve Yerusalmi ailesi tarafından tekrar inşa edilmiştir. Sinagogun yeniden inşası sırasında, mekansal örgütlenmesinde dönüşümler yaşanmıştır.³⁰⁴ Sinagog ilk yapılandığı dönem itibariyle merkezi planlı Sefarad sinagogu olarak teşkil edilmiştir. Donna Gracia Mendes'in bir Sefarad Yahudi'si olarak çevresinde topladığı cemaate itafen bir Sefarad Sinagogu olarak yaptırılmıştır. Yapı; sokaktan ve çevresinde konumlanan diğer sinagog yapılarından -Algaze,

³⁰⁴ Avrupa'dan gelen reform dalgalarına paralel olarak, o dönemde yeni inşa edilen sinagoglar bazilikal planlı olarak örgütlenmişler, Sinyora Sinagogunda olduğu gibi merkezi planlı bazı sinagogların ise mekansal organizasyonlarında değişiklikler yapılmış, merkezi planlı sinagoglar, bazilikal planlı sinagoglara dönüştürülmüşlerdir.

Hevra, Or-Hayim- yüksek avlu duvarları ile ayrılmış, içe dönük bir yaşam örgütlemiştir. Yapıya sokağa açılan çift kanatlı masif bir demir kapıdan dahil olunmaktadır. Söz konusu demir kapının bitişiğinde Or-Hayim Sinagogunun çift kanatlı demir kapısı yer almaktadır. Sinagogun avlusunun biçimi, Shalom, Algaze, yada Hevra sinagogunun avlusunun formu gibi aynı dönemde yapılmış diğer sinagoglardan farklılaşmaktadır. Avlu kapısından, sinagogun kuzey duvarı ve avlu duvarı arasından devam eden yarı açık koridor hissi uyandıran ve avlunun bir uzantısı olan geçite, oradan da dikdörtgen bir açıklığa ulaşılmaktadır. Avlu sinagogun üç cephesini çepeçevre çevrelemekte, avlunun güney kanadında ise “Ezrat Nashim”e ulaşılan merdivenler yer almaktadır. Yapıya, avlunun batı kanadından beş basamakla yükseltilmiş bir terastan ulaşılmaktadır. Sinagogun günümüzdeki plan şemasında avlu ve ana ibadet mekanını birbirinden ayıran “Midraş” bölümü bulunmazken, girişin hemen üzerinde “Ezrat Nashim” konumlanmaktadır. Yapının içerisinde altı sütun yer almakta, girişe yakın konumlanan iki sütun “Ezrat Nashim”i taşımakta, diğer dört sütun ise ana ibadet mekanını dokuza bölmektedir. Yapının iç mekan organizasyonu sırasında yapılan değişiklikler sırasında; “Midraş” kaldırılmış ve “Midraş” mekanı, ana ibadet mekanına dahil edilmiş ve sinagogun iç mekanı genişletilmiş olmalıdır. Bu anlamda yapının, özgün plan şeması düşünüldüğünde avludan direk “midraş”a dahil olunduğu, “Midraş” dan da merkezde konumlanan dört sütunun mekanı dokuza böldüğü iki kat yüksekliğinde bir ibadet hacmine ulaşıldığı saptanmaktadır. Söz konusu dört sütunun sınırladığı tavan parçası diğerlerinden farklılaştırılmış ve yeşil bronz renkli geometrik desenlerle bezenmiştir. Günümüzde mevcut olmayan “Bima”, söz konusu dört sütunun altında yer almıştır. “Bima”nın geometrisi ve biçimlenişi hakkında günümüze herhangi bir bulgu ulaşmamıştır. Mekanı dokuza bölen dört ahşap sütun birbirlerine iki yönden de kemerlerle bağlanmış, kemer-

lerin üzerleri bronz-yeşil renkli geometrik motiflerle bezenmiştir. Söz konusu bu dört sütunun birbirleri ile bağlanmış olması, yapının ilk inşa edildiği dönemde ana ibadet mekanının sadece iki kat yüksekliğindeki hacim olduğunu, girişteki “Ezrat Nashim”in altında kalan tek katlı mekanın “Midraş” olarak kullanıldığını desteklemektedir. Yapının üç “Aron Kodesh”i bulunmaktadır. “Aron Kodesh”lerin ahşap dolap kapaklarının üstünde yeşil renkli geometrik bezemeler plastır hissi uyandırırken, ahşap oymalı kapaklar, renkli seccadelerle kapatılmıştır. Mekanın içinde, gerek pencere boşluklarının etrafında kalan dolu duvar yüzeylerinde, gerek merkezde konumlanan dört sütun yüzeyinde, gerekse “Aron Kodesh”lerin etrafında, yeşil geometrik bezemeler, devam ettirilmiş, iç mekan söz konusu bezemelerle zenginleştirilmiştir. Aynı bezemeler; “Ezrat Nashim”in döşeme hizasından bir silme olarak başlayıp ana ibadet mekanını çepeçevre dönmektedir. Yapının içerisinde yine türdeş bezemeler tavan silmesi olarak ana ibadet mekanını çepeçevre tamamlamaktadır. Söz konusu bezemeler olası “Midraş” hacminde devam ettirilmemiştir. “Ezrat Nashim” bir galeri olarak ana ibadet mekanına baktırılmış, masif korkuluğun üzerinde ahşap kafeslerle mekandan ayrılmıştır. Bu masif korkuluğun üzerinde el yapması yağlıboya resimler mevcuttur. (Bkz. Çizim 4)

Sefarad Yahudilerinin İzmir’e ilk geldikleri tarih olan 16. yüzyılda, kente eklemlenen bir başka Sefarad sinagogu **Hevra** sinagogudur. 1838 ve 1870 yıllarında iki kere onarım geçirmiştir, 1838 yılında Hacez Kardeşler tarafından onarılan yapı, 1841 yılında kentte çıkan yangında hasar görmesinin üzerine, ancak 1870 yılında tekrar onarım geçirebilmiş bu süreçler arasında kullanılmamıştır. Sinagoga Hevra, ya da Talmud Tora adı verilmiştir. İlk yapılandığı yıllarda, Hevra sinagogu olarak adlandırılmış olan yapı; daha sonraki dönemde, Yahudilere ait bir okul olarak kullanıldığı yıllarda, Talmud Tora adını almıştır. Yapının ilk inşa edildiği dönemlerde, batısında üçgene yakın,

yamuk bir geometrisi olan avlusu mevcuttur. Avlu, diğer sinagoglarda olduğu gibi, yüksek duvarlarla, sokaktan kopartılmıştır. Avludan, “Midraş”a ulaşmakta, “Midraş”ın merkezinde, küçük bir “Bima” yer almaktadır. Ahşap oturma sıraları, “Bima”yı çevrelemekte, söz konusu bu mekanın içerisinde, üst katında yer alan “Ezrat Nashim”e ulaşan merdivenler yer almaktadır. Yapının batısında konumlandığı varsayılan avlusu, günümüzde mevcut olmayıp, bu parseller üzerinde, dükkanlar yer almaktadır. Böyle bir avlu mekanının varlığı, Midras duvarında yer alan kapı izlerinden (geçmişte var olan avluya açılan kapının izleri) ve yapı hakkında Yahudi cemaatinden alınan bilgilerden çıkarsanmıştır. Ana ibadet mekanına “Midraş”dan dahil olunmakta, mekanın merkezindeki dört ahşap sütun, mekanı dokuza bölmektedir. Söz konusu, sütunlar tarafından sınırlandırılan ve “Bima”nın üzerinde yer alan tavan parçası, bezemeleri açısından son derece yoğun ve renklidir. Mekanın merkezinde konumlandığı varsayılan “Bima” günümüzde mevcut olmayıp, yapı; geçmişte var olan “Bima”nın formu, biçimlenişi, bezeme özellikleri ve karakteri hakkında bulgu taşımamaktadır. Algaze, Bikur Holim Sinagoglarında olduğu gibi dik-dörtgen planlı ya da Shalom sinagogunda olduğu gibi, dairesel formda, kadırgayı andıran biçimde teşkil edilmiş bir dua kürsüsü mü mevcuttu sorusuna yanıt bulunamamıştır. Dua kürsüsü, daha sonraki dönemde, yer değiştirmiş, güney cephesine, oturma sıralarının arasına yerleştirilmiş, mekan bipolar olarak örgütlenmiştir ve günümüzde mekanın içerisinde var olan “Bima” Shalom sinagogunun “Bima”sı biçiminde kadırgayı andıran, dairesel formu bir kürsüdür. Mekan organizasyonundaki değişimin nedeni, yapının okul olarak kullanılmaya başlanması ile, merkezinin boşaltılması ihtiyacıdır. Yapının “Ezrat Nashim”i Bikur Holim sinagogunun “Ezrat Nashim” mekanı gibi, ana ibadet hacminden ahşap kafeslerle tamamen ayrılmıştır, mekana yukarıdan asılmakta ve dini ritüelleri, üst kottan iz-

letmektedir. Mekanda üç adet “Aron Kodesh” mevcuttur. “Aron Kodesh”lerin bezemeleri diğer sinagogların “Aron Kodesh”lerinin bezemelerinden farklılaştırılmıştır, ahşap dolaplar, ahşap sütunlarla sınırlandırılmış ve söz konusu ahşap sütunlara, boya ile mermer hissi verilmiştir. Merkezde konumlanan “Aron Kodesh”in üstünde teşkil edilen ahşap üçgen alınlık, dantel gibi işlenmiştir. Merkezde yer alan, niş, üç adet mermer basamağın ulaştığı mermer bir platformla farklılaştırılmıştır. (Bkz. Çizim 7).

17. yüzyılda Portekiz’den İzmir’e göç eden Sefarad Yahudileri tarafından merkezi planlı olarak inşa edilen ve geldikleri ülkenin ismini almış tipik bir örnek **Portugal** Sinagogudur. 1665-1710 seneleri arasında, Sabetay Sevi ve Müritleri tarafından kullanım görmüştür. Yapı, 1950’li yıllarda bir tekstil atölyesine dönüştürülmüştür. Günümüzde kullanılmamaktadır. Bu anlamda da sinagog binasının iç mekan tezyini tamamen değiştirilmiştir. Yapının tekstil atölyesine dönüştürülmeden önceki fotoğraflarından, yapıda üç adet “Aron Kodesh”in yer aldığı ve merkezde konumlanan “Aron Kodesh”in diğerlerinden üçgen alınlığı ve önüne eklenen basamaklarla ve platformla farklılaştığı saptanmaktadır.

Or-Hayim Sinagogu; 17. yüzyılda, Yahudilerin İzmir’e ilk göç ettikleri dönemde inşa edilmiş bir başka yapıdır. 1940 yılında çıkan bir yangında tamamen harap olmuş, yapının yalnızca beden duvarları ayakta kalmıştır. Bu anlamda, nasıl bir mekan organizasyonuna sahip olduğu hakkında çok az veri günümüze ulaşmıştır. Yapının adının İspanyol kökenli olması bu sinagogunda bir Sefarad sinagogu olduğunu göstermektedir. Yapı yüksek avlu duvarları ile sınırlanmıştır. (Bkz. Çizim 10). Yapılan sözlü tarih çalışmalarından yapının kente gelen ziyaretçilerin ibadet mekanı olarak kullanıldığı öğrenilmiştir.

Algaze Sinagogu, sinagogların yoğun olarak yer aldığı dokü içerisinde, 927 sokak üzerinde, 73 numarada konumlanmaktadır. Sinagog yapısını diğer sinagoglar çevrelemekte, kuzeyinde Shalom sinagogu, güneybatısında Sinyora Giveret sinagogu ve kuzey doğusunda ise Hevra sinagogu yer almaktadır. Yapı, 1724 yılında, İzmir'in önemli Yahudi ailelerinden biri olan Algazi ailesi tarafından yaptırılmıştır. Sinagogun bir diğer adı ise "Cal Da Ariva"dır. Sinagog tipik bir Sefarad sinagogu olarak inşa edilmiş, tarihsel süreç boyunca da mekansal kurgusuna bir değişiklik yapılmamış, yalnızca "Ezrat Nashim" bölümü kaldırılmıştır. Çift kanatlı kemerli masif demir kapıdan, yüksek taş duvarlarla dış mekandan gizlenen, yamuk geometrilili avluya dahil olunmaktadır. Avlunun zemini mermer kaplı olup, sinagog yapısına avludan sekiz basamakla ulaşılan mermer bir platformdan ulaşılmaktadır. Avluda, küçük bir çeşme mevcuttur. Sinagoga avludan ilk ulaşılan mekan günümüzde mevcut olmayan fakat yapıldığı tarihte muhtemelen var olan, küçük bir ibadet mekanıdır. Bu mekan, gerek bir "midraş" olarak kullanımı görebilirken, gerekse de cemaatin az olduğu günlerde, namazın kılındığı bir hacim olarak işlev görmüş olabilir. Bayanların ibadet mekanları olan "Ezrat Nashim", bu hacmin üzerinde yer almış, merdivenleri de muhtemelen yine bu mekanın içerisinde konumlanmıştır. Söylentiye göre, "Ezrat Nashim" mekanı dua sırasında genç bir Hahamın bir bayana göz kırpması üzerine, Hahambaşı tarafından yıktırılmıştır. Ana ibadet mekanı; iki kat yüksekliğinde olup, merkezde dört adet ahşap sütun mekanı dokuza bölmektedir. Yapının iç mekanı diğer sinagoglarla karşılaştırıldığında son derece sadedir. Bu anlamda da dört ahşap sütunun arasında kalan, "Bima"nın üzerinde yer alan merkezdeki tavan parçasında dahi abartılı bezemeler kullanılmamış, diğer sekiz tavan parçası ise, ahşap rabita ile bezemesiz, düz olarak bırakılmıştır. Merkezde konumlanan "Bima"da mekanın sadeliğine uyum göstermiş çok net yalın ve

dik hatlarla mekanın merkezindeki yerini almıştır. Ahşap oturma sıraları, merkezde konumlanan, “Bima”yı çevrelemektedir. Mekanda üç adet “Aron Kodesh” bulunmakta, söz konusu bu nişlerin merkezde konumlanana, diğerlerinden yüksek yapılandırılmış ve önüne getirilen üçgen alınlıklı sundurması ve sundurmanın platformuna çıkılan üç adet basamağı ile diğer nişlerden farklılaştırılmıştır. (Bkz. Çizim 11). Yapının bodrum katı mevcuttur. Bu mekan din adamlarının ibadet ettiği, kitaplarını sakladığı bir alan olarak kullanılmıştır.

Bikur Holim Sinagogu; Hollanda asıllı İzmir’li bir Yahudi olan Salomon de Ciaves tarafından 1724 yılında inşa ettirilmiştir. Bu anlamda Shalom, Algaze, Etz Hayim, Hevra, Kedose, Sinyora Giveret Sinagogları ile aynı doku içerisinde yer almamakta, onlardan ayrı olarak İkiçeşmelik Caddesi üzerinde konumlanmaktadır. İnşa edildiği tarihte yapının bitişiğinde bulunan ev ve dükkanlar, gelir getirmeleri için sinagoga bağlanmıştır. Yapı; 1772 yılında çıkan yangından zarar görmüş, sonraki dönemde Manuel de Ciaves tarafından tekrar inşa edilmiştir. Sinagog tipik bir Sefarad sinagogudur. Yapıya küçük bir avludan dahil olunmaktadır. Avludan dahil olunan mekan “Miraş”dır. “Midraş”a; avluda yer alan beş basamakla avludan yükseltilmiş olan, bir terastan ulaşılmakta, terasa açılan diğer kapı ise “Ezrat Nashim”e çıkan merdivenlerin holüne açılmaktadır. “Midraş”ın merkezinde, küçük bir “Bima” yer almakta, “Bima”yı oturma sıraları çevrelemektedir. Ana ibadet mekanına, “Midraş”dan ulaşılmakta, “Midraş”ın üst katında “Ezrat Nashim” yer almaktadır. Ana ibadet mekanı, tipik Sefarad sinagoglarının plan şeması ile inşa edilmiş olup, merkezde konumlanan dört sütunla, mekan dokuza bölünmüş, dört sütunun sınırlandırmış olduğu merkezdeki tavan parçası, bezemeleri ile diğerlerinden farklılaştırılmıştır. “Bima” dört sütunun arasında, sütunlarla bir bütün olarak tezyin edilmiştir. Bir grup oturma sırası, “Bima”ya bitişik konumda yerleştirilmiştir. Bu durum,

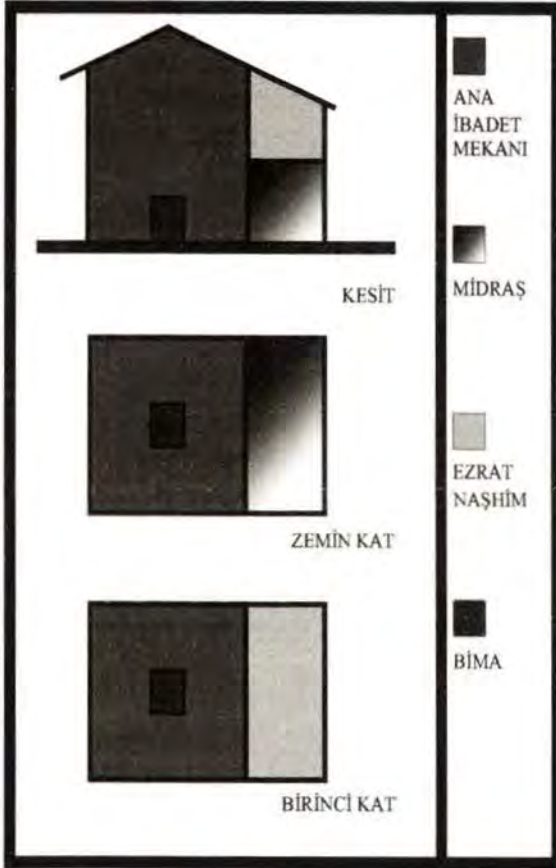
diğer sinagog yapılarında rastlanılmayan bir düzenlemedir. Sinagogun “Bima”sı; dokuz basamakla yükseltilmiş dantel gibi işlenmiş ve antik bir kadirgayı andıran, tavanı taşıyan dört sütunun altında yer alan ahşap bir platformun üzerinde konumlanmaktadır. “Bima” portatif değildir ve değişikliğe uğramamıştır. Tavanın ortasındaki dört sütunla ayrılan kare parça; bezemesi ile diğer parçalardan ayrılmaktadır. “Midraş”ın üzerinde konumlanan, “Ezrat Nashim”, mekanı ana ibadet hacmini, ahşap kafeslerin arkasından izlemektedir. İzmir sinagoglarının en gizli tutulmuş, “Ezrat Nashim”i Bikur Holim sinagogunda mevcuttur. Yapıda, İzmir’deki diğer sinagog yapılarında olduğu gibi, üç adet “Aron Kodesh” bulunmaktadır. Ortada konumlanan niş, diğerlerinden farklılaştırılmıştır. Bikur Holim Sinagogu; zengin ve renkli bezemeli bir iç mekana sahiptir. (Bkz. Çizim 12-13).

Osmanlı kentlerinde bulunan sinagogların bazılarının bodrum katlarında cemaate ait olan hapishaneler bulunmaktadır. Bikur Holim Sinagogun bodrum katının bu amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir.³⁰⁵

³⁰⁵ Bora, S., 1995, sh: 52.

Tablo: Yükseliş Döneminde İnşa Edilen Sinagog Yapılarının Mekan Organizasyonu Şeması

YÜKSELİŞ DÖNEMİ SİNAGOGLARI MEKAN ORGANİZASYONU ŞEMASI

Etz Hayim

16. yüzyıl

Shalom

16. yüzyıl

Sinyora

Giveret

16. yüzyıl

Hevra

17. yüzyıl

Portekiz

17. yüzyıl

Or-Hayim

17. yüzyıl

Algaze

1724

Bikur Holim

1724

Gerileme Döneminin Mimariye Yansımaları

17. yüzyılda, İzmir yaşantısında son derece etkin bir rol oynayan Yahudi cemaati, 1688 yılında Sabetay Sevi'nin kendisini Mesih ilan etmesine paralel yaşanan olaylar ile gerileme sürecine girmiştir.

Gerileme dönemi, Yükselme döneminden çok daha uzun sürmüştür, Yahudilerin oluşturduğu fiziki çevrede ve mimari biçimlenmelerde, Yükselme döneminde olduğu ölçüde yeni gelişmeler izlenmemiştir. Fakat nüfusun artması ile mahalle sayısı artmış, yeni sinagog yapılarına ihtiyaç duyulmuş olsa da ekonomik nedenlerden ötürü yeni sinagog yapıları inşa edilememiştir, bölgede uzun bir süre her şey sanki dondurulmuş gibi bırakılmıştır. Bu bağlamda da Gerileme Döneminde geçen sürecin mekana yansımaları, Yükselme döneminde olduğu kadar ya da Aydınlanma döneminde yaşanacağı gibi, gözle görülebilir nitelikte gerçekleşmemiştir.

Gerileme Döneminin Fiziksel Çevreye Etkileri

Thomas Graves'in bu dönem için geliştirmiş olduğu, kent planından da okunabileceği gibi, Yahudi yerleşim alanları, 17. yüzyılın sonu, 18. yüzyılın başlangıcında yükseliş döneminde olduğu gibi sadece iki mahallede sınırlı kalmamıştır, nüfusun artmasına paralel olarak Kadifekale eteklerine doğru mahalleler genişlemiştir. Kentin iç limanının dolmasına paralel olarak, ticaret merkezi ve liman, Yahudi cemaatinin yükseliş dönemindeki mahalle örüntüsünden uzaklaşmış, gerek Yahudi mahallesinin limanın tersi yönüne genişlemesi, gerekse limanın denize doğru dolarak uzaklaşması, yükseliş döneminde yaşanan ticaret merkezi ile iç içeliği yok etmiş, Yahudi mahalleleri ticaret merkezine yakınlıklarını yitirmişlerdir. Ticaret merkezinden uzak-

laşan Yahudi Cemaati, 18. yüzyıl boyunca, yükseliş döneminde olduğu kadar canlı, entelektüel ve üretken bir yaşantıyı sürdürmemiş, içe dönük yaşamlarını pekiştiren, içe dönük konutları ve dışa kapalı mahallelerinde, son derece sağlıklı koşullarda yaşamlarına devam etmişlerdir. Bu sağlıklı koşullarda; bir di-zi salgın hastalık problemini dizginlemiş ve çok sayıda Yahudi, salgın hastalıklardan hayatını kaybetmiştir.

Gerileme döneminde, Yahudi cemaatinin dışarıdan aldıkları göç minimum düzeye inmiştir. Az oranda göç almalarına rağmen artan nüfuslarına paralel olarak 17. yüzyılda yerleştikleri alanların dışına taşmışlardır. Daha önceki süreçte refah düzeyi yüksek olan bu mahallelerde, gerileme döneminde, halkın eğitim seviyesinin düşmesi, getirdikleri kültürlerini yitirmeleri, ticaretten kopmaları gibi nedenlerle, ekonomik düzeylerinde düşüşler yaşanmış, mahalle sokakları bakımsızlaşmış, buna paralel olarak da sağlık koşulları kötüleşmiştir. Sokaklar; uzun, dar ve yüksek masif avlu duvarlarından dolayı loş ve pistir. Konutlardaki ve avlulardaki durum ise sokaklardan farklı değildir. Büyük ailelerin bir arada yaşadıkları Kortijolar, zaman içerisinde fakir halkın toplu olarak yaşadıkları barınma mekanlarına dönüşmüştür. Zengin ailelerin oda olarak kullandıkları her birim, süreç içerisinde her ailenin kullandığı birer hane biçimini almıştır.

İzmir'e 1580 yılından itibaren göç eden Yahudi cemaatlerinin birbirleri ile entegrasyonu 1666 yılında kentte çıkan yangından sonra yaşanan süreçte gerçekleşmiştir. 1685 yılında ise, her cemaat belirli ölçülerde her sinagogu kullanır hale gelmiştir. Gerileme döneminde ise, sinagoglar, cemaatler bazında paylaşılmanın ötesinde, her cemaatin birbiri ile kaynaşmasından ötürü, iş kolu bazında ayrılmıştır.

Yükseliş döneminde, sinagog odaklı, hatta sinagog ağırlıklı bir mahalle dokusu örgütlemiş olan İzmir Yahudi Cemaati, içine girdiği karanlık dönemde yaşadığı ekonomik sıkıntılardan ötürü, mevcut sinagogların üzerine yeni sinagog yapıları inşa edememiş, hatta Osmanlı otoritelerine, sinagoglarının onarımı için gerekli vergiyi ödeyememelerinden dolayı yangınlardan hasar gören sinagogların onarılmasında dahi problemler yaşamıştır. Bunun en tipik örneği Sinyora Giveret sinagogunun onarımı sürecinde yaşanmış, 1841 yılında kentte çıkan yangından zarar gören sinagog ancak 1870 yılında onarılabilmektedir. Bunun ötesinde, Yahudi Mahallesi, Kadifekale eteklerine doğru genişleme kaydedince, Yahudi yerleşimi; tam net çizgilerle ayrılmasa da, dini yapıların yoğun olduğu bölge ve konutların yoğun olduğu bölge olarak iki farklı karakterde mahalle örüntüsüne sahip olmuştur. Günümüzde, İkiçeşmelik Caddesi, bu iki farklı karakterli bölgelerin ortasından geçmektedir. İkiçeşmelik Caddesi'nden limana doğru kalan bölge, yükseliş dönemine tarihlenen pek çok sinagogun yer aldığı bölgeye, İkiçeşmelik Caddesi'nin Kadifekale'ye doğru uzanan parçası ise, yeni sinagog yapılarının inşa edilememesinden ötürü konut yoğun bir yerleşim dokusu olarak günümüze kadar belirli ölçülerde korunarak gelmiştir.

Gerileme Döneminin Sinagog Mimarisine Etkileri

Gerileme döneminde; sinagog planlamasında, bir değişim yaşanmamış, tüm Yahudiler, “merkezi planlı” sinagoglarında ibadetlerini yerine getirmeye devam etmişlerdir. Gerileme döneminde yaşanan göçlerin çok kısıtlı olmasına rağmen devam etmesi, Livorno'dan küçük bir Yahudi cemaatini de İzmir'e kazandırmıştır. Bu cemaat Frankolardır. Frankolar; Avrupa'dan

yeni gelmelerinden ötürü, dindaşlarından gerek kültürel, gerek ekonomik açıdan çok ileri durumdadırlar. Bu anlamda da kendilerini her zaman Avrupalılarla bir görmüşler, dindaşlarını küçümseyip, Avrupalıların himayelerine girmek için çaba göstermişlerdir. Bunun yanında ticaretle uğraşmışlar, geçimlerini bu alanda çalışarak kazanmışlardır. Frankolar, günümüzde mevcut olmayan, hatta geçmişte konumlandığı yer hakkında bilgi bulunmayan, "Forasteros" sinagogunu inşa etmişler, kendi sinagoglarında, kendi cemaatleri özelinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Forasteros Sinagogu dışında, yeni sinagogların yapılanamaması, oluşan ihtiyaçların karşılanabilmesi için yeni bir örgütlenişi beraberinde getirmiştir. Yahudi cemaatinin zengin kişileri, ya da dindar kişileri bu soruna çözüm olarak, konutlarını sinagoga, ibadet mekanına dönüştürmüşler, bu bağlamda o dönemde çok sayıda **konut-ibadethaneler** ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda sıklıkla konutlardan ibadethaneye dönüştürülen bu yapılara, "**Oratuar**" denilmektedir. Aynı zamanda bu mekanlar, İzmir'deki hayatlarının bu evresini dine dayalı yaşayan Yahudi cemaatinin içinde yetişen pek çok sayıdaki din adamının, kendi ibadethaneleri olarak kurgulanmış, din adamları bu mekanlarda, birçok kitap yazmışlardır. Bu Oratuarlardan, isimleri günümüze taşınanları şöyledir:

- **Oratuar Haim Argi:** Eski Talmud Tora Okulunun içerisinde yer alan, Haim Argi'ye ait bir Oratuar.
- **Oratuar Mahmelet Kohanim:** David ve Solomon Kohen'e ait.
- **Oratuar Meseri:** Meseri ailesinin evinde yer almaktadır.
- **Oratuar Baruh Mibanim:** Mizrahi ailesinin Evi.

- **Oratuar Postijo Levi:** 1835 yılında Moiz Levi'nin konutunda örgütlenmiştir.
- **Oratuar Bet Hillel:** Haham Sülaelisi olan Palaçi'nin evinde 1840 yılında yapılanmıştır. Bu Oratuar günümüzde mevcut bir yapı olup, İzmir Yahudi cemaatinin tarihsel geçmişi için çok önem taşımaktadır. Bunun nedeni de Haim Palaci'nin çok önemli bir din adamı olmasıdır.³⁰⁶ Yapı, günümüzde 920 numaralı sokakta yer almaktadır. Palaci ailesi tarafından 1840 yılında sinagoga dönüştürülmüştür. Söz konusu yapı; bir evin parçası olarak yapılanmıştır. (Bkz. Çizim14).

Sürgünde olan Yahudi halkı için en önemli kurum, eğitim yapıları olmuştur. Özellikle gerileme döneminde en çok önem verilen olgu din eğitimi olduğundan bu anlamda en önemli kurum din eğitimi veren okullar olmuş ve bu kurumların sayıları çok artmıştır. Sinagogların giriş mekanlarında yer alan “Midraş” mekanları 6-12 yaş grubu erkek çocuklara hizmet veren eğitim kurumlarına dönüşmüştür. Bu okullarda, okuma yazma, Judeo-Espanyolca tercüme, günlük ve bayram duaları, toplama ve çıkarma işlemleri öğretilmiştir. 12 yaşının üzerinde olan erkek öğrenciler ise, Talmud'un bütün inceliklerinin tartışıldığı “yeşiva”lar da eğitim almışlardır. Gerileme döneminde İzmir’de Yeşiva Portugal, Yeşiva Moreno, Josef Kohen Hemsî, Rafael Amado, Haim Palambo, David ve Salomon Kohen,

³⁰⁶ Haim Palaci; 1788 yılında İzmir’de doğmuş, 1837 yılından 1855 yılına kadar geçen süreçte, İzmir, Tire, Manisa ve Bergama’da yüksek dini görevlerde bulunmuştur. 1855 yılında Haham başı seçilmiş ve 1865 yılında ise İzmir Hahambaşılığına yükselmiştir. Palaci, İzmir’de yirmi altısını yayınladığı yetmiş iki eser yazmıştır. Palaci; İzmir’de Alliance okullarının açılmasına ön ayak olmuş, modern eğitimi, Fransızca ve Türkçe öğrenimini şart koşarak büyük bir reform yapmıştır.

Moreno Levi, Masliah Levi, Rabbi Hayim, Pontromoli, Solomon Saul, Rabbi Eskenazi, okulları varlık göstermiştir.³⁰⁷

Gerileme döneminde sinagog mimarisinde bir dönüşüm yaşanmış, İtalya’da gelişen sinagoglardaki “Bipolar” planlama prensibi rüzgarı, İtalya ile ticaret yapan ve cemaatin elit kesimi olan Frankolar tarafından ihraç edilmiştir. Bu anlamda, “Aron Kodesh”lerin kible duvarında konumlandığı ve “Bima”nın ise kible duvarını karşılayan duvar yüzeyinde “Aron Kodesh”lerin karşısında teşkil edildiği planlama ile kentte varlık gösteren bazı sinagogların mekan kurgusu değiştirilmiştir. Shalom ve Hevra sinagogları, bu anlamda dönüştürülen sinagogların günümüze taşınan örnekleridir. Her iki sinagogun da, bu dönemde özgünlerinde merkeze konumlanan Bima’ları kible duvarının karşısına çekilmiştir.

Aydınlanma Döneminin Mimariye Yansımaları

Türkiye Yahudileri hiçbir dönemlerinde Avrupa ile olan bağlarını tamamen kopartmamışlardır. İspanya’dan gelmiş olan Sefaradlar getirdikleri kültürü tüketmiş olsalar da, İtalya’dan gelen İstanbul, Selanik ve İzmir gibi belli başlı merkezlere yerleştirilmiş olan Frankolar her zaman Avrupa ile olan ilişkilerini taze tutmuşlardır. Sayıca azınlık olan Frankolar; Türkiye Yahudilerinin batılılaşmasına yönelik girişimlerde öncülük yapmışlardır. Bu durum İzmir özelinde de bu şekilde gelişme göstermiştir.³⁰⁸ Tanzimatın ilanının devamında gelişen batılılaşma hareketleri ile Yahudiler Aydınlanma dönemine girmişlerdir.

³⁰⁷ Pardo, S., 1995, sh: 51.

³⁰⁸ Rodriue, A., 1995, sh: 42.

Bu tarihten sonra Yahudi nüfusunun eğitilmiş ve zengin azınlığı olarak Frankolar ve Yahudi Aydınları olarak adlandırılan Marsiller, Fransa'nın ve Avrupa kentlerindeki diğer cemaatlerin, maddi yardımları ile doğuda sefalet içinde yaşayan ve büyük bir çoğunluğunu Sefarad Yahudilerinin oluşturduğu toplumun, eğitilmesi, refaha çıkartılması ve özgürlüğüne kavuşturulması doğrultusunda örgütlenmişlerdir. Bu anlamda İzmir'de okullar kurulmaya başlanmıştır. İzmir Yahudi cemaati için 1860-69 yılları arası cemaat içi sürtüşmelerinden dolayı kargaşa ile geçmiştir. 1869 yılında cemaat yönetimine Abraham Palaçi'nin geçmesi ile bu kargaşalar engellenmeye başlanmıştır. 1864 yılında İzmir'de Isaac Altaras tarafından ilk Alliance Israélite Universelle okulunu kurulmuştur, fakat bu okulun ömrü pek uzun olmamış, kolera salgınının baş göstermesinden ötürü bir sene sonra kapatılmıştır. Zengin Frankolardan olan Alexander Sidi 1868 senesinde kapatılacak olan Fransızca ve Türkçe eğitim veren bir okulu 1866 yılında kurmuş, daha sonra 1873 yılında gösterişli bir törenle Alliance okulunu İzmir'de tekrar yapılandırmıştır. Bu şekilde bu tarihten sonra sayıları artan okullarda İzmirli Yahudi gençlerin eğitilerek, Avrupalı din-daşlarının seviyesine getirilmesi hedeflenmiştir.

Bu çabalara rağmen, İzmir'de Alliance hareketi belirli bir zümreye hitap etmiş, belirli bir kitleyi aydınlığa çıkarmış, fakir ve zengin halk arasında ki uçurumu daha da açmıştır. O dönemde ortaya çıkan siyonist hareketler, cahil ve fakir halkı etkisine almayı hedeflemiştir. Alliance tarafından yaratılan sosyal uçurumu kullanılarak Siyonist fikirler fakir halka empoze edilmeye çabalanmıştır.³⁰⁹ Bu batılılaşma hareketleri İzmir Yahudi nüfusunu; sömürenler, zenginler, asimile edenler, Avrupa-

³⁰⁹ Nahum, H., 1995, sh: 144.

lılaşımlı olanlar, Fransızca konuşanlar ve sömürülenler, yoksullar, İspanyolca konuşanlar, gelenekçiler, dine sadık kalanlar şeklinde ikiye bölmüştür. Bu söz konusu bölünme, kente ve aynı zamanda dinin yansıması olan dini yapılanmalara, fiziki çevreye, sivil mimariye yansımıştır.

Aydınlanma Döneminin Fiziki Çevreye Etkileri

Aydınlanma hareketlerinin başlamasına paralel olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra gözlemlenen tablo; Yahudi nüfusunun kent içinde artık tek bir noktada odaklanmayışıdır. Yahudi cemaatinin aydın kesimi kent içerisine, özellikle kentin periferine dağılım göstermişlerdir. Gelenekçiler ilk yerleşme alanları olan Kemeraltı, İkiçeşmelik ve civarını kapsayan bölgede İspanya’dan getirdikleri kültürlerinin yansıması olarak ürettikleri mahallelerinde yaşamlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu mahallelerde; İspanyol tipi konutlarda; bu konutlar çoğu zaman bir fıskiye ile bezenmiş merkezi bir avlu ve avluya açılan çepeçevre odalardan oluşmaktadır; kortijolarda yaşamışlar, merkezi planlı sinagoglarında ibadet etmişlerdir. Bu bölgede yaşayan kesim geleneksel yaşantıyı sürdürmüştür.

19. yüzyılın ortasında ve 20. yüzyılın başında varlıklı Yahudi aileler, yeni burjuvazi, aydın kesim ise, kentin periferine, şehrin çıkışına, ağırlıklı olarak Karantina, Karataş bölgesine taşınmışlar, bu bölgede batılı tarzı konutlardan oluşan mahalleler örgütlemişler ve yine batıda gelişen bazilikal planlı sinagoglar yapılandırmışlardır. Örgütledikleri batılı tarz yaşantılarını, batılı tarzı konutlarında ve batılı tarzı sinagoglarında sürdürmüşler, yeni yerleşim bölgesinde kendilerine özel okullar, eğlence yapıları yapılandırmışlardır. Bu aileler; Karataş, Karantina ve Göztepe’de doğrudan denize bakan, tek ya da iki katlı müstakil

konutlar inşa etmiştir. Bir İtalyan mimar tarafından bazilikal planlı olarak tasarlanan Beit İsrail Sinagogu da; batılı tarzda üretilen yeni yaşantı biçiminin ihtiyaç duyduğu batılı tarz sinagog olarak 1905 yılında, bu bölgede inşa edilmiştir. Aynı tarihlerde Kordelya'da da; bazilikal planlı bir sinagog (Kaal Kadoş) etrafında şekillenen mahallesi ile bir burjuvazi Yahudi cemaati örgütlenmiştir.

Geleneksel Yaşantının Süregeldiği Yerleşim Bölgesi

Geleneksel yaşantının sürdürüldüğü, İkiçeşmelik bölgesinde, İzmir Yahudileri kente ilk geldikleri dönemden başlayarak geliştirdikleri sekiz farklı mahallede yaşamlarını örgütlemişlerdir. Bu mahalleler:

- Havra Sokak
- Hahambaşı (Güzelyurt)
- Efrati (Güneş)
- Kestelli
- Hurşidiye (Yeni Mahalle)
- Çavez (Kurtuluş)
- Bene İsrail (İstiklal)
- Sonsina (Sakarya) mahalleleri olmuştur. (Bkz. Çizim 22).

Birçok Yahudi Mahallesi 1923 yılına kadar Yahudi isimleri ile adlandırılırken, bu tarihten sonra bir çoğunun ismi Türkçe-

leştirilmiştir. Bu bağlamda Hahambaşı Mahallesi-Güzelyurt, Sonsino-Sakarya, Bene İsrail-İstiklal, Efrati-Güneş olarak adlandırılmıştır ve günümüzde de bu yeni isimleri ile kullanılmaktadırlar.

Söz konusu bu sekiz mahalleyi; İkiçeşmelik Caddesi fiziksel olarak ayırmaktadır. Bu anlamda, İkiçeşmelik Caddesinin birbirlerinden ayırdığı mahalle dokuları, barındırdıkları işlevler açısından da farklılıklar göstermektedir. Fakat İkiçeşmelik Caddesinin varlığı, Yahudi Mahallelerinin örgütlenmesi döneminden çok sonra dokuya eklenmiş, mahallelerin biçimlenmesinde rol almamıştır. Havra Sokağı Mahallesi, Yahudilerin kente ilk yerleştikleri Yükseliş Döneminde yapılandırdıkları sinagogların yer aldığı bir bölge olarak, dini mimarinin yoğunlukla bulunduğu alandır. Havra Sokağı Mahallesinin hemen yanında yer alan Erfati Mahallesi, Yahudi halkın dükkanlarının konumlandığı bir bölgedir. İş mntıkasıdır. Kestelli Mahallesi, konut ve dükkanların karışık olarak konumlandığı bir mahalle örgütlenmesine sahiptir. İkiçeşmelik Caddesinin üst kısmında yer alan Mahallelerin hepsi, konut dokusunun yoğun olarak biçimlendiği, yer yer dükkanların, “yeşivaların” ve Aydınlanma döneminde açılan okulların konumlandığı mahallelerdir. Söz konusu okullardan en önemli ikisi, gerek modern eğitim veren Alliance, gerekse geleneksel eğitim veren Talmud Tora okulları; Hurşidiye Mahallesinde yer almaktadır.

Geleneksel yaşantının sürdürüldüğü bölgede, aydınlanma dönemine gelindiğinde düşük gelir grubunun ve orta gelir grubunun sürdürdüğü iki farklı yaşantı biçimlenmiştir. Söz konusu iki yaşantı biçiminin mekana yansımaları da bu anlamda birbirlerinden farklılaşmıştır. Geleneksel yaşantının sürdürüldüğü bölgenin Aydınlanma döneminde bir başka yüzü daha ortaya çıkmıştır. Bu yeni yüz geleneksel yaşantının sürdürüldüğü bölgeyi;

terk etmeyip, batılı tarz yaşantıyı bu bölgeye taşıyan Yahudilerin örgütledikleri yaşantıdır. Düşük gelirli halk; bir arada yaşadıkları, her ihtiyaçlarını ortak karşıladıkları, birçok aileyi bir arada barındırabilecek kortijolarda yaşantılarını sürdürürken, aynı zaman diliminde orta halli ve bir anlamda eğitim görmüş olan halk, Hurşidiye Mahallesinde yer alan Alliance okulunun çevresinde, tek ya da iki katlı dışa dönük müstakil, batılı tarz konutlarında yaşamlarına devam etmişler ve bazilikal plan şemasına dönüştürdükleri sinagoglarında ibadet etmişlerdir.

Aydınlanma döneminin sonlarında yaşamış olan bir hahamın³¹⁰ hayat öyküsü bu geleneksel mahallede süregelen düşük gelirli halkın, mahalle hayatı, ailevi içerisindeki yaşantısı hakkında fikirler vermektedir.

Söz konusu haham; *Bebeklik, Çocukluk ve gençlik yıllarında, geleneksel Yahudi mahallesinde bir kortijoda yaşam sürdürmüştür. 1949 yılında, nişanlanıp bu aile evinden ayrılmıştır. Kaldığı ailevi, İkiçeşmelik'te Hasat Kıraathanesinin yakınında yer alan Arazaki ailevidir. Arazaki aile evinde 18 aile yaşamaktadır. Bu yapıda iki tuvalet bir de ortak çamaşırhane mevcuttur. Komşular belli günler saptayıp grup grup bu çamaşırlıkta çamaşırlarını yıkamışlardır. Yaz geldiğinde havaların çok sıcak olmasından ötürü, hemen hemen herkes, etrafları bazen bir çadırla kapalı paravanların arasında avluda açıkta yatardı. Ortak şekillendirdikleri yaşantıdan ötürü, her ailevinde yaşayan özerk aileler, birbirlerine çok güvenir, adeta bir büyük ailenin parçasıymış gibi davranırlardı. Arazaki ailevi iki katlıydı. İkiçeşmelik Caddesinden bir girişi vardı. Bir diğer giriş ise üst katlara çıkan merdivenli giriş idi. Ön kapı hemen avluya açı-*

³¹⁰ Yapılan sözlü tarih çalışması kapsamında görüşülen kişi adının saklı tutulmasını talep ettiği için, metinde adı yer almamaktadır.

lırdı. Avlunun üç tarafı hanelerle çevrili idi. Avlunun ortasındaki çeşmeden Osmanağa suyu akardı. Bu su yazın soğuk, kışın sıcak akardı. Hanelerin yalnızca iki tanesinin özel mutfakı bulunmaktaydı. Diğer haneler, büyük bir salonu ortak mutfak olarak kullanırlardı. Ortak kullanımlarda zaman zaman tartışmalar olurdu. Herkes kendi kapısının önünü temizler, bu anlamda da ortak kullanılan avlu da temizlenmiş olurdu. Cumartesi günlerinin dua günü olmasından dolayı, bir gün öncesinden evin temizliği yapılır ve yıkanılırdı.

Bu anlatımdan, geleneksel mahallelerde yaşayan halkın geç dönemlerde bile olsa, dinle olan bağlarını koparmadıkları ve gelenek göreneklerine uygun yaşantılar sürdürdükleri sonucuna varılabilir. Bir arada sürdürülen yaşantı; bireylerin, Yahudi dinine, örf ve adetlerine bağlı kalmalarını sağlamış ve belki de baskı unsuru olmuştur.

Kiralarını ödemekte zorlanan Yahudilere; Musevi Cemaat evinin karşısında konumlanan fakirhane yardım etmekteydi. Bunun dışında, komşular fakir arkadaşlarına, yemek, giysi yardımında da bulunurlardı. Evin delikanlıları; aile evinde yaşayan genç kızları, diğer mahallenin erkeklerinden korurlardı. Akşamları denize bakan ortak salonda, toplanılırdı. Bu mekanın etrafı camlarla çevrili idi. Yaz geldiğinde ise, camlar açılır, yarı açık bir mekan elde edilirdi. Evlerde genellikle radyo dinlenmez, sokaklardaki kahvehanelerden yükselen müzik sesleri yeterli olurdu. Geceleri bazı kişiler içki içer, tef çalıp dans ederdi. Toplu olarak gezmeye de gidilirdi. Gezme genellikle Pınarbaşı'na marul bahçesine yapılırdı. Geceleri herkes kendi kapısını kilitlerdi, avlunun ortak kapısı da kilitlenir, kapının üzerinde ki büyük demir de kapanırdı. Hahamın babası din adamıydı. Kiralarını, Karşıyaka'da oturan ev sahiplerine verirlerdi. Aileevlerinde yaşayan kişiler gelir düzeyleri düşük

olan kişilerdi. Çoğu çırac ve işçiydi. Tuhafiyecilik, tenekecilik yaparlardı. Her aile evinin bir yöneticisi vardı. Yönetici kira vermezdi. Yönetici temizlik işlerine bakar, su kesilince açtırır, aile kavgalarında haklıyı, haksızı ayırırdı. Yöneticiyi ev sahibi seçerdi.

Kortijolar genellikle batılı tarzı yeni yaşantıyı sürdürmek için geleneksel konutlarını terk eden yüksek gelir seviyeli kesime aittir ve bu kişiler bıraktıkları konutlarını bölgede yaşayan düşük gelir seviyeli ailelere oda oda kiralamaktadırlar. Kortijo yaşantısı; yüksek avlu duvarlarının içine kapanmış, içe dönük bir mimariyi örgütlemiştir. Bu anlamda sokaklar; iki kat yüksekliğinde masif duvarların sınırlandığı, günlük yaşantının sokağa taşmadığı dar ve loş ortamlardır. Herkesin kendi evinden ve avlusundan sorumlu olduğu, bu örgütlenme biçiminde, sokak sağlıklı koşullardadır.

Mahalle örgütlenmesinde, büyük alanlar kaplayan, çok sayıda kişinin barındığı Kortijoların yanında, rekreatif mekanlar bağlamında, erkeklerin, gün boyunca, iş aralarına uğradıkları, kahvehaneler önemli bir yer tutmaktadır. Bunun dışında, ekmek fırınları, günlük ihtiyaçlar için kurgulanmış, bakkallar, her mahallenin vazgeçilmeyen unsurları olmuştur.

Marsillerin Örgütledikleri Mahalleler

19. yüzyılın sonlarında, merkezi iş mıntikasının Frenk Mahallesi ve çarşısına yayılım göstermesi, buradaki Rum konut mahallelerini, daha kuzeye itmiştir. Rumların yerleşim alanı, Basmahane ve Tabakhane'yi aşarak, Kervan Köprüsüne, Kemer'e kadar kaymış, Gaziler Mahallesi ve civarında konumlanmıştır. Bu bölgeler orta ve düşük seviyeli Rum ailelerin yaşadıkları mahalleler haline dönüşürken, Punta üst ve orta gelirli

Rumların yaşadıkları mahalle olarak iskan edilmiştir. Diğer yönden İzmir kentinde yaşayan Müslüman Mahallelerinde de değişim yaşanmış, merkezi iş mntıkasından dolayı itilen Müslüman mahallelerinin, alt gelir grupları İkiçeşmelik'ten yukarıya Eşrefpaşa'ya yayılım göstermiş, orta tabaka Namazgah, Tilkilik'in arkaları ve Mezarlıkbaşı bölgelerinde yaşamış, 1890'lı yıllarda da İkiçeşmelik ve Keçeciler'deki Yahudi mahalleleri Karataş'a taşmıştır.³¹¹ 19. yüzyılın ortasında ve 20. yüzyılın başında varlıklı Yahudi aileler, yeni burjuvazi, şehrin çıkışında, Çeşme yolu üzerinde kendilerine Batılı tarzı konutlardan oluşan mahalleler inşa etmişler ve yine batıda gelişen bazilikal planlı sinagoglar yapılandırmışlardır. Geçmişte Melantia olarak adlandırılan günümüz adıyla Karataş yerleşiminde 19. yüzyılın sonlarına doğru gelişen hat üzerinde genellikle Yahudiler yaşamışlardır. Karataş bölgesi 1865 yılında iskana açılmıştır. Sahil boyunca, Melantia bölgesinin devamında yer alan Callitea (Karantina) yerleşimi de, 19. yüzyılda bir Yahudi yerleşimi olarak gelişim göstermiştir. Her iki yerleşimde de 1891 yılında 500'er kişi yaşamaktadır.³¹²

Yeni yerleşim bölgesi olan Karataş ve Karantina'ya; cemaatin zengin ve aydın kesimi olan Marsiller yerleşmişlerdir. Kıyı şeridinde İtalya kökenli Frankolar yaşarlarken, daha arkalarda Sefarad Yahudilerinin zengin ve ileri gelen zümresi yaşamıştır. Söz konusu bu yeni batılı tarzı yaşantının sürdürüldüğü mahallelerdeki hayatı o dönemde yaşamış Livorno kökenli Mizrahi ailesinin yaşam hikayesi birebir ortaya koymaktadır. Livorno kökenli birçok Yahudi aile; yerleştikleri İzmir kentinde, öncelikle İkiçeşmelik civarında yaşamışlar daha sonra ki süreçte ise,

³¹¹ Kıray, M., 1972, sh: 52

³¹² Atay Çınar, 1978, sh: 60

Aydınlanma Dönemine gelindiğinde Karataş'a taşınmışlardır. Mizrahi ailesi de Livorno kökenli bir ailedir.

*Çocuklar babalarından "Mi senior", efendimiz diye söz ederler. Behor Mizrahi bu otoriteyi çoğunlukla itiraza yer bırakmayacak kadar kesin bir tarzda kullanır. İki büyük kızı, maestra'ya anaokula giderlerken, bir gün kızamık döktükleri için, öğretmen tarafından eve gönderilirler. Bunu hakaret sayarak öfkelenen Behor Mizrahi, kızlarını okuldan alır. Kızlar bir daha asla okula dönmeyeceklerdir. Birkaç yıl sonra genç kızlardan biri ağabeyi tarafından danslı bir partiye götürülür. Baba elinde bir sopa ile partiyi basar ve kızı eve götürür. Bu süreç 1850'li yıllarında batılılaşma fikirlerinin henüz filizlenmediği dönemde toplumda ki yaşantıyı anlatan bir sahnedir. Bir sonraki kuşakta durum değişir. Ebeveynler ve çocuklar arasında senli, benli konuşulur, kuşaklar arasındaki ilişkiler daha uyumlu bir hale gelir. Behor Mizrahi kumaş tüccarıdır. Kapalıçarşı'da bir dükkânı vardır. Sık sık Karşıyaka, Bornova ve Buca gibi semtlerde dolaşmaktadır.*³¹³

Yeni kuşak, Alliance okullarında eğitim almıştır ve bu bağlamda da Alliance okullarında alınan batılı tarz eğitimin ve bu eğitimin örgütlediği yaşantının bir önceki geleneksel yaşantıdan ne derece farklılaştığını; geleneksel yaşantı süren ki yine de toplumun üst seviyelerinde yaşayan baba Mizrahi'nin hayat hikayesi ile oğullarının hayat hikayeleri ortaya koymaktadır.

Evrensel Yahudi Birliği Okulu'ndan mezun olan ilk kuşak yetişkin yaşa ulaşır. Genç Yahudiler, Avrupa bankalarında ya da ticarethanelerinde çalışmaya başlarlar. Mizrahi ailesi bu burjuvaziye aittir. Bu yeni toplumsal sınıfın pek çok ailesi gibi, bu döneme doğru geleneksel Yahudi Mahallesini terk ederler.

³¹³ Nahum, H., 2000, Der. Dumont Paul-Georgon Francois, sh: 202

*Limana ve Kapalıçarşıya yakın Yahudi mahallesi çok kalabalıklaşmıştır. Sakinleri, odaların ortak salon işlevindeki avluya açıldığı, İspanyol tarzı evlerde otururlar. 16. yüzyılda geniş sayılan bu evler, nüfus artışı yüzünden kullanışsız hale gelmiştir. Çünkü çoğu kez çocukların hepsi de evlendikten sonra da burada oturmaya devam etmişlerdir.*³¹⁴

1900 yılına doğru, hali vakti yerinde Yahudi aileleri, İzmir'in Çeşme yolu üzerindeki, Karataş ya da Karantina gibi batılılaşmış dış mahallelere taşınmaya başlamışlar, iki katlı deniz kıyısında ahşap balkonlu konutlar inşa ettirmişlerdir. (Bkz. Çizim 23-24). Buna rağmen Yahudilerin durumu, aynı dönemde ikinci konutlarını Buca'da yaptıran Rum ailelerinden ya da Foça'da güzel malikanelere sahip Ermeni ailelerinden farklıdır. Küçük bir azınlık olarak kalan en iyi durumdaki Yahudi aileleri, oturdukları evlerin sahibidirler; ikinci evleri yoktur ve bir ya da iki hizmetçiye sahiptirler. Mizrahi ailesinin de durumu böyledir.

*Behor Mizrahi; eve geç döner, boş zamanlarında dostlarıyla tavla oynar ya da körfezde kayık gezintileri yapar. Akşam serinliğinde, deniz kenarındaki küçük kahvehanelerden birine gidip, güneşin batışını seyrederken rakı içer. Reyna Mizrahi'nin tüm zamanını ev işleri alır. Kendisine büyük kızları yardım eder. Reyna bazen kaplıca için, İzmir'e 60 km uzaklıktaki Ilıca'ya gider.*³¹⁵ Genç insanlar, hareketli bir toplumsal yaşam sürdürmeye başlarlar. Bu dönemde İzmir'de sayısız kulüp ve hayır derneği kurulmaya başlar. Kısa bir süre sonra, Fransa Büyük Doğu ve Bene Berinth locaları kurulur. Mizrahi'nin artık birer yetişkin olan oğulları da İzmir burjuvazisine mensup

³¹⁴ a.g.e. sh: 202

³¹⁵ a.g.e. sh: 203

akranları gibi, söz konusu derneklere üyedirler. Bu toplumda, kadınlarla erkeklerin son derece ayrı bir yaşam tarzları olduğunu fark edebiliriz. Kadınların hayatını ev işleri kaplar; erkekler ise meslek ve dernek işleri ile ilgilenirler. Kızlar, tüccarlarla ya da "aydınlarla" yani ortaöğrenimlerini tamamlayan, Türkçe ve kuşkusuz Fransızca konuşan ve yazan gençlerle evlenirler. Oğullarından biri hahambaşının kızıyla evlenir; bu kişi daha sonra, İstanbul İdari Teşkilatlanma Nizamnamesi 1911'de resmen kabul edilince cemaatin ruhani başkanı olur. Mizrahi ailesinin günlük dili Judeo-İspanyolca'dır.³¹⁶ Behor Mizrahi, maestra'ya devam etmiş, altı-dokuz yaş arasında da, miyadını çoktan doldurmuş İbranice eğitim veren bir hevraya devam etmiştir. Yeşiva eğitimi almamıştır. Mizrahi ailesinin oğulları, Alliance okulundan mezun olan ilk kuşağın arasında yer alırlar. Fransızca'yı çok rahat konuşurlar ve yazarlar. Hatta Fransızca iletişim dilleri haline gelir, aralarında Fransızca konuşulur ve yazılır. Kuşkusuz sadece İspanyolca bilen ana babaları ve kız kardeşleri ile İspanyolca konuşurlar.³¹⁷ Evin hanımının Şabbat mumlarını yaktığı ve aile reisinin şarap duası ettiği Cuma akşamı töreni her hafta yapılmaz. Erkekler masonların "Grand Orient kolunun Homeros locasında" bir ziyafete katıldıklarında, yiyecek yasaklarını bir tarafa bırakırlar ve jambon, kızarmış domuz eti yemekten çekinmezler.³¹⁸

Bu anlamda, yüzyılın dönemecinde, batılı eğitim almış elit grup ve diğer kesim arasında oluşan belirgin farklılıklar Mizrahi ailesinin Karataş'ta geçen batılı tarzı yeni hayat biçimi ve geleneksel yaşantının sürdürüldüğü mahallede yaşamış olan hahamdan edinilen kortijo yaşantısının aktarımı ile netlik ka-

³¹⁶ a.g.e. sh: 204

³¹⁷ a.g.e. sh: 206

³¹⁸ a.g.e. sh: 207

zanmaktadır. Yeni örgütlenen burjuvazi zümrede dine itaat, daha esnek bir hale gelmiştir. Burjuva sınıfına aidiyet kendisini, konuşulan dil, dine itaat hususları gibi konularda gösterirken, aynı zamanda giyim tarzıyla da ortaya çıkarmıştır.

Yeni yerleşim bölgesi olan Karataş, burjuvazinin gerek konutları, gerek dini yapıları ve gerekse diğer sivil mimari yapılar ile temsil edildiği, dışa vurulduğu bir merkez olmuştur. Mahalle dokusundan, tekil konut örneklerine kadar tüm ortaya çıkarılan mimari kimlik, batılı tarz yaşantının, aydınlanmanın izlerini taşımıştır. Alliance okullarının açılmasından sonra hızla gelişen bu bölge de iki yeni sinagog binası, bir çok tekil konut yapısı, kortijolar, okul yapıları, sosyal kulüp binaları inşa edilmiştir. Bu yeni yerleşim bölgesinde yapılan gerek konut, gerek kortijo, gerekse sinagog olsun, tüm yapıların ortak özellikleri; geleneksel mahallelerinde yer alan yapılarda bulunan içe dönük yaşantının vurgulandığı karakterin izlerini taşımayan olmalarıdır. Tüm yapılar, sokağa açılan, dışa dönük, kimliklerini ifade edebilen bir biçimlenişte kurgulanmışlardır.

Geleneksel yaşantının süregeldiği mahalle dokusunda yer alan Kortijo yapıları, dışa kapalı-içe dönük örgütlenmiş mahalle örüntüsünde, dış mekandan tecritlenmiş, tekrar kendi içinde de dışa kapalı bir yaşantı biçimlendirmiştir. Kortijo yapılarının dışa cephe verme ihtiyacı duymadıkları hatta çoğu zaman Kortijoların beden duvarlarının sokaktan dükkân blokları ile ayrıldığı ve giriş kapılarının dahi sokaktan gizlendiği örneklerle rastlanmaktadır. Karataş bölgesinde ise durum daha farklı gelişim göstermiştir. Aydınlanma döneminde inşa edilen Kortijo yapıları, sokağa cephe veren, bir ucu sokağa, diğer ucu ise denize açılan, bloklar olarak organize edilmişlerdir. Sinagog yapılarında da aynı fark çok net olarak gözlemlenebilmektedir. Geleneksel mahallelerde, Yahudilerin İzmir'e ilk geldikleri ta-

rihlerde inşa edilmiş olan sinagog yapıları, sokaktan yüksek, masif avlu duvarları ile tecrit edilmişler, sokaktan bir yarı kamusal alan olan avluya, avludan da ibadet mekanına ulaşılmıştır. çoğu kez sinagogların bir ön giriş mekanı olarak teşkil edilen “Midraş” kutsal ibadet mekanını en özel konuma yerleştirmiş, ulaşım sırasında en arka plana itmiş, gizlemiştir. Aydınlanma döneminde yeni örgütlenen mahallelerde inşa edilen sinagoglar gerek merkezi planlı olsunlar, gerekse bazilikal planlı olarak teşkil edilmiş olsunlar, *içe dönüklük* niteliklerini *dışa vurum* olarak dönüştürmüşlerdir. Tüm örneklerde, Karataş’ta Kordelia’da ya da Bornova’da yeni inşa edilen sinagoglarda, sokaktan, sokak ile görsel bağlantıyı kesmeyen bahçe duvarları ile ayrılmış, rahatlıkla algılanabilen bir karakterde inşa edilen bu yapılarda, ön giriş mekanı kavramı kalkmış, iç mekan giriş kapıları açıldığında sokaktan algılanabilir niteliğe bürünmüştür. Hatta o döneme kadar kent silüetinde temsil edilmeyen sinagog yapıları, merkeziliyetçiliğin mimari ifadesi olan kubbenin kullanımı ile kentin silüetinde de kimliğini ifade etmiştir.

Karataş bölgesinde Yahudi kimliğinin, varlığının ortaya çıkarılmasında bir adım daha ileri gidilerek, kentin silüetine, günümüz kent silüetinde dahi önemli bir yer tutan, 1907 yılında inşa edilen Asansör kulesi eklemlenmiştir. O dönemin Yahudi cemaatinin ileri gelen kişilerinden olan Nesim Levi Bayraklı, Aşağı Karataş ve Yukarı Karataş ulaşımını kolaylaştırmak adına, Asansör Çıkmazı Sokağına 40 metre yüksekliğinde bir Asansör Kulesi yaptırmıştır. O dönemde, asansörün alt katı kumarhane, orta katı fotoğrafhane, üst katı ise sinema olarak kullanılmaktadır. Bu yapı aynı zamanda Avrupalı eğlenceler düzenlenen bir mekan olarak da kullanım görmüştür. Juseppo ve Regina adında bir Yahudi karı koca tarafından çalıştırılmıştır.

Karataş, bir yamaç yerleşmesidir. Bu anlamda, kıyı şeridinin hemen arkasından, eskiden kömür madeni olarak kullanılan kayalıklar başlamaktadır. Bundan ötürüde yerleşim; kayalıkların altı olan kıyı şeridi yani aşağı Karataş ki o dönemde bu bölgeye Turgut Reis adı verilmektedir, kayalıkların üzerinde yer alan mahalle olan yukarı Karataş ki bu bölgeye de Kılıç Reis adı verilmektedir, olarak iki parçalı biçimlenişle örgütlenmiştir. Yeni gelişen bir doku olmasından ötürü, sokaklar birbirini dik kesen biçimde düzenlenmiş, arazinin düzenli parsellere bölündüğü bir yapı oluşturulmuştur.

Yukarı Karataş'da Sefarad Yahudileri, merkezi planlı inşa ettikleri Roş Aar sinagogunun etrafında yaşamışlardır. Aşağı Karataş'da ise, Frankolar bazilikal planlı inşa ettikleri sinagoglarının çevresinde yaşamlarını örgütlemişlerdir. Fakat bunun yanında, her iki mahalle arasında bu şekilde kesin ayırım söz konusu olmamıştır. Kıyı kesiminde yer alan konutlar, deniz kıyısına cephe vermekte ve her konutun denize uzanan kendine özgün iskelesi hususi deniz hamamlarına ulaşmaktadır.

19. yüzyılda Yahudi mahallelerinin görüldüğü bir başka yerleşim yeri ise, Pınarbaşı'dır. Pınarbaşı'da Rum yoğun bir nüfus yaşamış olsa da bu bölgede, 100 Yahudi ailesi varlık göstermiştir. Banliyö olarak gelişen ve genellikle yabancıların iskan ettiği bir yerleşme olan Bornova'da da Algranti sinagogunun varlığı, bu yerleşim merkezinde de bir Yahudi azınlığının yaşadığını göstermektedir. Aynı şekilde 1865 yılında kalabalıklaşmaya başlayan bir banliyö yerleşmesi olan Kordelia'da mevcut olan tek katlı sinagog yapısı Kaal Kadoş da bu yerleşim alanında Yahudi cemaatinin varlığını ifade etmektedir.

Aydınlanma Döneminin Konut Mimarisine Etkileri

Aydınlanma dönemine gelindiğinde Yahudi Cemaatinin; *yüksek gelir seviyeliler*, modern eğitim normlarında eğitim almış olanlar ve *düşük gelir seviyeliler*, geleneksel din eğitimi almış olanlar biçiminde ikiye bölünmeleri, konut mimarisine de yansımıştır. Bu andan itibaren Yahudiler, *kente ilk geldikleri tarihte inşa ettikleri plan kurgusundaki kortijolarında ve batılı tarz plan kurgusuna sahip iki katlı müstakil konutlarda yaşayan* aileler olarak da ikiye ayrılmışlardır. Geleneksel din eğitimi alan, halkın düşük gelir seviyeli grubu olan gelenekçiler; kente ilk yerleştikleri bölgeler olan Kemeraltı, İkiçeşmelik ve civarındaki mahallelerinde yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Bu mahallelerde, İspanyol tipi konutlarda, kortijolarda yaşamlarını sürdürmüşler, gerileme döneminde, kortijoların, birçok fakir aile tarafından kullanılmaya başlanması, bu dönemde de devam etmiş, hatta Aydınlanma döneminde bu durum artış göstermiştir. Batılı tarzı mekan kurgusuna sahip tek ya da iki katlı tekil konutlar, Karataş bölgesine yeni ve modern bir yaşam örgütlemek adına taşınan Yahudilerin ve geleneksel dokuda yaşamayı tercih eden marsillerin yaşam kabukları olarak ortaya çıkmıştır.

Geleneksel Yaşantının Süregeldiği Yerleşim Bölgesinde Konut Örgütlenmesi

Kortijolar

Geleneksel dokuda, yer alan kortijo olarak adlandırılan ve birden fazla ailenin barınma ihtiyacını karşılayan yaşama üniteleri, aydınlanma döneminde fakir halkın çoğu zaman kira karşılığı kullandığı toplu yaşam birimleri olarak işlevlendirilmişlerdir. O döneme kadar özellikle ilk yapılandıkları tarihlerde sa-

dece bir aileye ait olan ve içerisinde çok sayıda oda hacmi barındıran söz konusu büyük konutlar, zengin ailelerin Karataş gibi aydınlanma fikrinin bir uzantısının mahalle örgütlenmesine yansıdığı, yeni yaşam bölgelerine taşınmaları ile ya da bazı ailelerin, geleneksel doku içerisinde kendilerine inşa ettikleri tekil konutlarına geçerek, yıllardır yaşadıkları “kortijo”larını boşaltmaları ile ekonomik açıdan düşük gelir seviyeli halka bırakılmıştır.

Kortijolarda, birden fazla ailenin bir arada yaşaması, bu ailelere ekonomik faydalar sağlamıştır, ortak mekanlar olarak kullandıkları mutfak alanında pişen yemekleri paylaşmışlar, bir arada yaşadıklarından dolayı, dini ritüellerini kolaylıkla gerçekleştirebilmişlerdir. Kortijolarda yaşam, dayanışmayı ve bir aradalığı ön görmektedir. Yapıların mimari biçimlenişi olan, ortak bir avlu çevresinde yerleşen yaşam üniteleri, aile evi sakinlerinin zorunlu olarak birlikte bir hayat oluşturmalarına yol açmıştır. Pişirme hacimlerinin ortak olması, yemek yeme ve pişirme eylemlerinin de ortak bir platform içinde gerçekleşmesini sağlamıştır. Bu durum, aileevinde yaşayan her bireyin imkanı olsa da olmasa da aynı oranda beslenebilmesini sağlamıştır. Bunun dışında çocukların bakımı, bireylerin birbirinden borç para almaları, kıyafetlerin bireyler arasında değiş tokuş edilmesi, yaşantıların paylaşılmasına, herkesin büyük bir çatı altında toplanmasına ve güvende yaşamasına yol açmıştır.

Kortijolar, Yahudilerin sosyal ve ekonomik yaşamlarını ifade eden yapılar olarak, 18. ve 19. yüzyıllarda İzmir'de yaşayan Yahudilerin yaşam biçimleri hakkında önemli bulgular içermektedir. O dönemde sayıları oldukça fazladır. 1967 yılında yapılan belirlemelere göre, Karataş, Tepecik, İkiçeşmelik, Keçeciler ve Tilkilik semtlerinde 220 kortijo tespit edilmiştir. Yahudi cemaati, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan bir

azınlık sınıfı olarak ekonomik açıdan çok düşük gelir seviyesine sahip çoğunluktan oluşmaktadır. Bu fakir cemaatin geçimleri-ne, eğitilmiş, birkaç lisan bilen ve Türk halk ile Yabancı tüccar-lar arasında tercümanlık ve simsarlık yapan Yahudi kesim yar-dım etmektedir. Fakat bunların sayıları cemaate oranlandığı zaman çok azdır. Söz konusu kortijolar, bu sınıfa aittir ve fakir halka kiralanmaktadır. İsrail Devletinin kurulması ile bu toplu yaşam ünitelerinde yaşayan fakir halk yeni iş imkanları bulmak ümidi ile teker teker kenti terk etmişlerdir. Bu anlamda belirli bir dönemin yaşam biçiminin yansıması olan bu tarihi ve kültü-rel birikimde sahipsiz kalmıştır.

Tablo: 1890 - 1908 Yıllarında İzmir Kortijoları

Konum	Adı	Sahiplik Durumu
Irgatpazarı	Halebli	-
Irgatpazarı	Algranti	Algranti ailesi
Irgatpazarı	Yasri and Bohor Alfazi	Yasri and Bohor Alfazi
Irgatpazarı	Avram Elbağlı	Avram Elbağlı
Irgatpazarı	Şimuel Klomiri	Şimuel Klomiri
Keçeciler içi	Cevahircizade Hacı Mehmet Efendi	Cevahircizade Hacı Mehmet Efendi
Ermeni Murahasalığı	Şahin Hanı Karşısı	Çolak Mustafa Efendi
Havra Sokağı	Bezzazzade Hacı Osman Efendi	Bezzazzade İzzetli Hacı Osman Efendi
Halifa Sokağı (Sadullah Efendi Sokağı civarı.)	Mehmet Efendi	Mehmet Efendi
Tilkilik	Yahudihane	-
Mezarlıkbaşı		-
Havyar Hamamı		Nesim Levi

1982 yılında Doç. Dr. Esin Aydar başkanlığında yapılan bir çalışma sonucunda bu bölgede sadece 76 aile evinin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışma kapsamında yapılan arazi kullanımı çalışmalarında söz konusu 76 konutun 27 tanesinin özgün ailevi olduğu, geriye kalan yapıların, 11 adedinin bekar evi, 5 adedinin aile evine dönüşmüş konak olduğu, 33'ünün yine sonradan aile evine dönüşmüş olan halk tipi konutlar olduğu tespit edilmiştir.³¹⁹ Günümüzde artan arazi değerleri sonucu, söz konusu "kortijoların" büyük bir kısmı yıkılıp, yerlerine çok katlı binalar yapılmıştır. Araştırma kapsamında yapılan arazi çalışmalarında, geleneksel yaşantının sürdürüldüğü Kemeraltı bölgesinde on altı adet kortijo yapısının varlığı tespit edilmiştir.³²⁰ (Bkz. Çizim 25-26).

2000-2003 yılları arasında yapılan arazi çalışmalarında, korunmuş Kortijo dokusuna, Çavez Mahallesinde, Hurşidiye Mahallesinde, Anafartalar Caddesi civarında sıklıkla rastlanmaktadır. Yapılan sözlü tarih çalışmalarından, böyle bir dokunun Sonsino Mahallesinde de var olduğu öğrenilmiş, fakat bu böl-

³¹⁹ Aydar Esin, 1976, sh: 4

³²⁰ Bu yapılar günümüzde doğudan göç eden ve kentte inşaat işçiliği gibi iş kollarında çalışan insanlar tarafından ya da kentin en önemli sorunlarından biri olan, sokak çocuklarının, kimsesizlerin barınakları olarak kullanım görmekte olup, bu bölgede herhangi bir yaşantı sürdürülmemektedir. Aile evleri, harap durumda olmalarından ötürü, çok cüzi miktarlara, göçle İzmir'e gelen ve kentte inşaat işçiliği, çöpçülük gibi işlerle paralar kazanan vatandaşlara satılmaktadır. Hurşidiye ve Çavez Mahalleri, böyle bir sahne sergilerken, Bene İsrail ve Sonsino Mahallelerinde, Kürt nüfus yoğun olarak yaşamaktadır. Bene İsrail ve Sonsino Mahallelerine girilmiş, ortamın sağlıksız koşullarından ötürü diğer mahallelerde yapıldığı gibi detaylı bir arazi çalışması gerçekleştirilememiş fakat yapılan analizlerde saptanan sonuçları etkileyecek verilerin olmadığı aksine varılan sonuçları destekler nitelikte verilerin bulunduğu tespit edilmiştir.

genin güvenli olmayan koşullarından dolayı incelemeye alınmamıştır. Bu anlamda, çalışma kapsamında tespit edilen ve çoğunluğunun Çavez ve Hurşidiye Mahallelerinde konumlandığı, bir tanesinin Bene İsrail ve diğerinin ise Sonsino Mahallesinde yer aldığı onbeş adet Kortijo yapısı tespit edilmiştir.

Çavez, Hurşidiye, Bene-İsrail ve Sonsino mahallelerinde tespit edilen ve günümüze kadar varlıklarını sürdürmüş bu yapı tiplerinin birkaç istisna yapı dışında ortak özellikleri içe dönük örgütlenmiş olmalarından ötürü sokak yüzeyi boyunca algılanmıyor olmaları ve birçok aileyi bir arada barındıran nitelikte büyük ölçekli yapılar olmalarıdır. Bunun yanında plan tipolojileri farklılık gösterebilmektedir. Aktarıldığı üzere plan şemaları, çoğunlukla bir avlunun etrafında türeyen konut birimleri olarak teşkil edilebilirken, bu avlunun boyutları, konut birimlerinin nitelikleri değişim gösterilmektedir. Avlu mekanı; zaman zaman KortijoA ve KortijoB'de gözlemleneceği üzere kareye yakın geometride örgütlenebilirken, bazen eninin boyuna olan oranının değişkenlik göstermesi ile KortijoD'de olduğu gibi bir sokak mekanına dönüşebilmekte ya da KortijoI'da olduğu gibi avlu yerini sokak ağma bırakabilmektedir. Avluda gerçekleştirilen aktivitelerde avlunun formuna ve büyüklüğüne göre değişkenlik göstermektedir. Aynı şekilde konut birimleri, oda hacimlerinin avlu etrafında dizilmesi ile örgütlenirken; tek ya da iki katlı müstakil küçük konutların yanyana bir avlu-sokak mekanı etrafında sıralanması ile de oluşabilmektedir. Bu biçimlenmeler nasıl olurlarsa olsunlar; kortijo yapısı içerisinde işleyiş, önce sokaktan avluya, daha sonra da avludan konutlara ulaşılan mekansal bir hiyerarşiyi öngörmüş, konut birimlerinin mahremiyeti en önemli unsur olmuştur.

Arazi çalışmaları sürecinde tespit edilen Kortijo yapılarının özgün isimlerine ulaşılmamış olup, bu yapılar KortijoA'dan

Kortijo O ya kadar harflerle ifade edilmiştir. Anafartalar Caddesine açılan ve günümüze kadar korunarak gelmiş olan üç Kortijo yapısından A ve B ile ifade edilmiş olanları, merkezi avlulu, ve söz konusu bu avlunun etrafını sınırlandıran iki katlı, konut ünitelerinin bir araya gelmesinden oluşmuşlardır. Bu konut ünitelerinin alt katları genellikle müstemilat olarak, üst katları ise yaşama hacimleri olarak kullanılmış, üst katlara ortak bir merdivenden ulaşılmış, üst katlarda, yaşama ünitelerinin önlerinde yer alan ortak balkondan avluda yaşanan ortak yaşama dahil olunmuştur. Kortijo C ise; lineer formlu bir avluya sahiptir. Bu örnekte, avlu mekanı; kareye yakın dörtgen avlulu plan şemalarında olduğu gibi, ortak toplanma alanı ya da ortak kullanım alanı olarak hizmet etmemekte, tekil olarak yanyana gelmiş birbirlerinden bağımsız örgütlenmiş konut birimlerine dağılımı sağlayan dış dünyaya kapalı bir iç sokak niteliğinde çalışmaktadır.

Çavez Mahallesinde yer alan Haritada A ile işaretlenmiş olan Kortijo yapısına Anafartalar Caddesinden, dar bir sokaktan ulaşılmakta, bu dar sokak da; ortasında bir ağaç olan zeminin taş kaplı olduğu bir avluya açılmaktadır. Avluyu konut blokları çevrelemekte, zemin kat bir portik ile geri çekilmiş, avluya açılan birçok odadan oluşmaktadır. Zemin katta yer alan avluya açılan ortak bir merdivenle üst katlara dağılmaktadır. Yapının içe dönük kurgusu ile sokaktan algılanması son derece zordur. Avluyu saran dört kanadın yalnızca bir tarafı üç katlı olarak inşa edilmiş, diğer kanatları iki katlıdır. Yapı günümüzde, İzmir kentine Doğu Anadolu Bölgesinden göç etmiş, kentte inşaat işçiliği yapan bekar erkeklere, oda oda kiralanmaktadır.

Çavez Mahallesinde yer alan bir diğer Kortijo yapısı ise; haritada B ile işaretlenmiş olan yaklaşık 1830'lu yıllara tarihlenen yapıdır. Söz konusu bu kortijo yapısı; Anafartalar Caddesi-

sine direk açılan, dışarıdan kolaylıkla algılanan, hatta vurgulu bir giriş cephesine sahiptir. Merkezi bir avlunun etrafını saran iki katlı konut bloklarından oluşmaktadır. Avlunun merkezinde bir ağaç ve fıskiye havuz yer almaktadır. Yaşam ünitesi; yan yana gelmiş tek hacimli konutlardan oluşmaktadır. Alt katta yer alan konutlar avludan, üst katın avluya açılan ortak balkonun yarattığı yarı açık mekanın yerden bir basamakla yükseltilmesiyle, kopartılmış ve aidiyet kazandırılmıştır.

Kortijo C; merkezde yer alan ortak lineer sokaktan dağılılan birbirlerinden bağımsız çalışan iki katlı konutların oluşturduğu küçük bir yaşama ünitesidir. Her konut birimi müstakildir. Islak hacim ve mutfak birimleri her konut da yer almaktadır. Ortak avlu kullanımı bulunmamaktadır. Avlu ya da bu örnekte olduğu gibi iç-sokak yalnızca, tekil konut birimlerinin dış ortamdan izole edilmiş dağılım holü olarak çalışmaktadır.

Çavez mahallesinde yer alan bir başka Kortijo yapısı da haritada D ile işaretlenmiştir. Anafartalar caddesini dik kesen 940 numaralı sokaktan yapıya dahil olunmaktadır. İki katlı konutların yan yana inşa edildiği bir arada yaşam ünitesi, dar bir sokak niteliğinde olan avluyu iki yüzeyinden sınırlamaktadır. Sokak cephesinden de bu biçimleniş okunmakta, yapı sokağa; iki katlı yaşam ünitesi fasadı, hemen yanında yer alan avluya açılan demir kapı ve devamında konumlanan diğer iki katlı yaşam ünitesi fasadı biçiminde yansımaktadır. KortijoD diğer yapılara göre daha sınırlı sayıda ailenin barındığı küçük bir kompleks niteliğinde inşa edilmiş, her konut iki katlı olarak bağımsız bir biçimde kompleks içinde yer almış, üst katlara çıkan merdivenler, her konutun kendi içinde bireysel olarak çözülmüştür. Günümüzde kullanılmayan bu yapı, sokak çocuklarının geceleri barındıkları bir mekandır. Anafartalar Caddesini dik kesen 943 Sokakta yer alan bir başka yapı da KortijoE'dir. Çavez Mahal-

lesinde yer alan bu yapı, merkezi bir avlu etrafını saran iki katlı konut bloklarından oluşmaktadır.

Anafartalar Caddesi boyunca yer alan bir başka Kortijo yapısı ise; kemerli bir kapıdan avlusuna dahil olunan Aileevi; Kortijo E'dir. (Bkz. Çizim 26).Yapı; merkezde yer alan bir hollün etrafında konumlanan konut bloklarından oluşmaktadır. Günümüzde, caddeye bakan yüzeydeki konut birimleri dükkana dönüştürülmüşler, avlu ve avlunun çevresinde yer alan diğer konutlar ise depo olarak kullanılmaktadır. Kortijo F de yine girişini Anafartalar Caddesinden almaktadır. (Bkz. Çizim 26). Merkezde konumlanan lineer bir sokaktan dağılılan konut birimlerinin oluşturduğu plan şemasını taşıyan bir yapıdır. Kompleks içerisindeki konutlar iki katlı olup bağımsız çalışmaktadır.

Bölgede tespit edilen bir başka konut bloğu ise haritada M ile işaretlenmiştir. (Bkz. Çizim 28). Hurşidiye Mahallesinde, konumlanan söz konusu konut kompleksine, Anafartalar Caddesinden ve 1304 Sokaktan dahil olunmakta, kortijo içerisinde yer alan hiçbir konut birimi, bu sokaklara cephe vermemektedir. Hatta, giriş kapıları da son derece basit ve gösterişsiz olan kortijonun sokaktan geçen birine, bu kapılardan içeri süzülünce böyle bir yapı bloğu ile karşılaşılacağı hissi uyandırılmamaktadır. Yapının giriş kapılarından biri Anafartalar Caddesi üzerinde yer almaktadır ve kortijonun girişi olan dar kapı, sokak boyunca yürürken hissedilmeyecek kadar ifadesizidir. Kapılardan, iki tarafı taş duvarlarla çevrili dar bir yola çıkılır, bu dar yolların devamında, yapı kompleksi ile karşılaşmaktadır. Söz konusu birlikte yaşam ünitesi bu bölgede tespit edilen örnekler arasında en fazla sayıda konutu barındıran büyük bir kompleksdir. Söz konusu ailevinde, her çekirdek aile, tek katlı, bodrumu olan birbirleri ile bitişik nizamda inşa edilmiş kırk dokuz ko-

nutta yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Söz konusu kortijo, diğer kortijolardan plan örgütlenmesi açısından farklılık göstermektedir. Dışarıdan fark edilmeyen, tamamen içe dönük ve gizli olan bu yapı içe dönük küçük bir kasabayı andırmaktadır. Kortijo içerisinde konutlara ulaşımı sağlayan bir sokak ağı mevcuttur. Bu sokak 1304 Sdkağa açılan kapıdan başlayıp, konutları çepeçevre dolaşıp, Anafartalar Caddesine ulaşmaktadır. Tekil konut birimlerinin girişleri; sokaktan beş basamak yükseltilmiş ve kopartılmış teraslardan yapılmakta, her terasa iki konutun giriş kapısı açılmaktadır. Konutların içlerinde mutfak nişleri tek hacimli bir mekandan oluşmakta, alt katlarda yer almaktadır.

Kortijo I; plan şeması olarak diğer yapılardan farklılık göstermektedir. (Bkz. Çizim 27). Yapı temelde Kortijo ana fikrini taşımakla beraber, tüm bireysel yaşam ünitelerine dağılılan, ortak mekan, bir avlu biçiminde, yarı açık bir mekan niteliğinde örgütlenmemiştir. Merkezde yer alan ve tüm yaşama ünitelerinin açıldığı geniş dağılım mekanı, kapalı bir ortak iç mekan niteliğinde yapılanmıştır.

Haritada J ile gösterilen Kortijo, Bene İsrail Mahallesinde yer alan, yaklaşık 40 ailenin barındığı merkezi şemalı iki katlı bir yapıdır günümüzde giriş cephesinin beden duvarı ayakta kalmış, yapının diğer bölümleri yıkılmış arazisi ise otopark olarak kullanılmaktadır. (Bkz. Çizim 27). Sonsino Mahallesinde yer alan, bir kortijo yapısıda harita da K ile gösterilmiştir. Merkezi avlulu plan şemasına sahip olan bu yapı, günümüzde kullanılmamaktadır. KortijoL Anafartalar Caddesi'ni dik kesen sokaklardan biri olan 1306 no'lu sokakta yer almaktadır. Kortijonun girişi sokaktan fark edilmemektedir. Sokak üzerinde iki katlı, üst katın merkezinde cumba bulunan tekil bir konutun, giriş kapısının yanında yer alan sokakla aynı kotta bulunan

sanki tekil konutun bahçesine ulaşan bir servis kapısı izlenimi veren kapıdan kortijonun avlusuna ulaşan bir koridora dahil olunmaktadır. Avlunun etrafını tek katlı tek hacimli, her birinde bağımsız bir ailenin yaşadığı yaklaşık on metrekairelik, yan yana gelmiş yaşam üniteleri sınırlanmakta, ıslak mekan ve mutfak hacmi avluda ortak bir noktada yer almaktadır.

KortijoN'de KortijoM gibi Hurşidiye Mahallesinde yer almakta Anafartalar Caddesi'nin bir paralel sokağı olan 1308 Sokaktan girişini almaktadır. (Bkz. Çizim 28). Talmud Tora Okulunun çaprazında konumlanmaktadır. Sokaktan girişinin algısı, tekil bir yapıya ait bir giriş kapısı ifadesindedir. Yapı; iki katlı olup, L formunda konut bloğu merkezde yer alan küçük bir avluyu çevrelemekte, her bir yaşam ünitesine, avlunun çevresinde oluşturulmuş koridorlardan dağılmaktadır.

Geleneksel dokuda sürdürülmüş olan yaşantıdan günümüze bu onbeş kortijo yapısından başka, ünlü Mesih Sabetay Servi'nin evi de taşınmıştır. Bene İsrail Mahallesinde yer almaktadır. Yapı iki katlıdır. Yapıyı John Freely şöyle anlatmaktadır. "Jacob'la birlikte bir avlunun ötesindeki labirenti andıran parke taşlı dar sokaklardan geçtik ve yıkılmasına ramak kalmış gibi görünen eski bir taş binanın önünde durduk. Jacob Sabetay Servi'nin bu evde doğduğunu söyledi. Jacob'un peşinden her adımımızda sarsılan ahşap merdiveni çıkarak evin en üst katına ulaştık, burada harap bir duvarın içindeki oyuğun önünde diz çökmüş, Ladino dilinde dua eden insanlara rastladık. Bu insanlar dönmelerdi ve müritlerine dua ediyorlardı". John Freely'nin bu şekilde tariflediği konut yapısından günümüze kalan sadece bir beden duvarıdır. Onun dışında yapıya ait diğer yapı taşları yok olmuştur.

Tekil Konut Örnekleri

Eski mahallelerinde yaşamayı tercih eden, ya da yeni yerleşim alanlarına gidip yeni konutlar örgütleyecek güce sahip olmayan orta gelir seviyeli tabaka ise, kendilerine, geleneksel konutlarının var olduğu mahallelerinde, sokaktan direk yapıya girilen, iki katlı, dışa dönük, bahçeli konutlar örgütlemişler, terk ettikleri kortijo yapılarını ise, fakir halka oda oda ya da birim birim kiralamışlardır. Bu dönemden itibaren de “kortijolara” içerisinde birden çok aileyi barındıran bir kompleks niteliğine büründüğü için, “Aile evi” denilmeye başlanmıştır. Çalışma kapsamında, Hurşidiye, Çavez ve Sonsino Mahallelerinde 51 adet tekil konut örneği tespit edilmiştir. Söz konusu bu konutlardan 23 tanesi terk edilmiş, kullanılmamakta, 28 tanesi ise, tekstil iş koluna hizmet eden dükkanlar olarak kullanım görmektedir. Günümüzde terk edilen 23 boş konutun 10 tanesi özgünlüğünü korumaktadır.

Tablo: Tekil Yapıların Durumunu Gösteren Tablo

Tekil konut örnekleri			
Kullanım amacı	Adet	Yapısal durumu	
Boş	23	13 bozulmuş	10 özgün
Dükkan	28	25 bozulmuş	3 özgün
Toplam	51		

Söz konusu konutlar, iki ya da tek katlı, kortijolardaki içe kapalı yaşantının aksine sokaktan algılanabilen, girişini direk sokaktan alan dışa açık yapılar biçiminde örgütlenmişlerdir. Konutların arka yüzünde, genellikle zemin kattan ulaşılan bir bahçe yer almakta, bahçenin sokaktan algısı, yapının arkasına

gizlenmesi ile önlenmektedir. Konutta yaşayan evin hanımının hayatı, bu bahçede veya bahçeye açılan mutfakta geçmektedir. Bu anlamda da aslında, konutta sürdürülen günlük hayat gizlenmiştir. Yapının alt katları, oturma mutfak gibi yaşama mekanları olarak kullanılırken, üst katlarda yatak odaları yerleştirilmiştir.

Tekil konutlar, cephe özellikleri ile İzmir'de inşa edilen Rum konutlarının üslubu ile organize edilmiştir. Yapı sokaktan birkaç basamakla yerden kaldırılmış ve giriş içe çekilerek, sokaktan kopartılmıştır. Yapının yerden kaldırılması ile elde edilen boşlukta bir bodrum katı teşkil edilmiştir. Pencere ve kapılar cephede sövelerle vurgulanmıştır, iki katın arasında döşeme hizasından iki katı birbirinden ayıran silme elemanı geçmektedir. Aynı silme, yapının bitiş kotunda da mevcuttur. Zaman zaman yapının iki kenarında, plastırlar yer alır. Kapı ve pencereler, ferforje parmaklıklarla bezenmiştir. Yapının ikinci katında dışa çıkmalar yapılabilmekte, söz konusu bu çıkma, cumba olarak, hemen giriş kapısının üzerinde, girişi vurgulayarak yer almaktadır. Ahşap cumba yerel bezeme unsurları ile süslenmiştir.

Çavez Mahallesi 1306 nolu sokağın köşesinde yer alan iki katlı boş konut, doktor Alberto Yerusalmi'ye ait bir yapıdır. Bu yapının alt katını Alberto Yerusalmi, hastalarını muayene ettiği bir mekan olarak kullanırken, üst katında ikamet etmiştir. Aynı sokağın devamında, günümüze kadar taşınabilmiş, tekil Yahudi konutu örneklerine rastlanmaktadır. Alberto Yerusalmi'nin konutunun iki parsel yanında konumlanan iki katlı tekil konut; Molinas ailesine ait bir yapıdır. Bu konutun karşısında günümüzde beş katlı iş hanının yer aldığı parselde, o dönemde Molinas ailesine ait bir kortijo yapısı bulunmaktadır. Molinas ailesi tek katlı bahçeli müstakil konutlarını yaptırıp, daha önce

yaşadıkları söz konusu aile evini terk etmiş ve burayı dindaşlarına kiralamışlardır.

Molinas Evi tek katlı bir tekil yapı örneği olup, bir holden dağılınan üç oda hacminden oluşmaktadır. Sokağa cephe veren girişe yakın oda hacmi, yaşama mekanı olarak kullanım görmüş, söz konusu bu yaşama mekanından ışık alan ve bu mekana bağlanan küçük oda hacmi evin çocuklarının yatak odası olarak işlevlenmiş, arkada oluşturulan küçük bahçeye bakan diğer oda ise, konutun ebeveynleri tarafından yatak odası olarak kullanılmıştır. Arka bahçeye açılan bir diğer mekan ise mutfak hacmidir. Bahçeye mutfaktan ulaşılır, mutfak mekanında, mutfağın üzerinde yer alan terasa ulaşan merdivenler konumlanır.

Yapılan mikro tarih çalışmasından çıkartılan bir başka yaşantı ise Toronto Alberti ve Mizrahi ailelerine aittir. 1308 Sokakta, Talmud Tora Okulunun hemen yanında yer alan parselde konumlanan iki özgün konut, Toronto ve Alberti kardeşlere ait tekil konut örneklerindendir. Sahipleri 1948 yılında başlayan göç hareketi ile İsrail'e yerleşmişler, konutlarını terk etmişlerdir. 1308 Sokağın devamında, Talmud Tora Okulunun hemen karşısında, yer alan parselde, iki katlı konutlarında Mizrahi Ailesi yaşamaktadır. Yakın zamana kadar, ayakta duran bu konut, otopark mafyasının, boş arazi bulma çabaları ile, yakılmıştır.

Batılı Tarz Yaşantının Süregeldiği Mahallelerde Konut Örgütlenmesi

Söz konusu yeni yerleşim alanlarında iki tip konut örgütlenmesi teşkil edilmiştir. Bu konut tipleri geleneksel yaşantının süregeldiği mahallelerde örgütlenen konut mimarisi gibi Kortijolar ve tekil yapı örnekleridir. Söz konusu yeni yerleşimde örgütlenen tekil yapı örnekleri, Yahudi Cemaatinin Burjuva

sınıfına ait örnekler olmalarından dolayı geleneksel yaşantının sürdürüldüğü bölgede örgütlenen tekil yapı örnekleri ile karşılaştırıldığında ölçek olarak daha büyük ve gösterişli üretilmişlerdir.

Yeni yerleşim alanları olan Karataş ve Karantina bölgelelerinde örgütlenen yaşam biçimi, geleneksel hayatları ile örtüşmeyen bir biçimleniş ortaya çıkartmıştır. Bu bölgede Yahudiler, dışa dönük, sokak hayatıyla birebir ilişkili, özerk, iki katlı, dışa şeffaf çıkmaları bulunan konutlarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Fakat bunun yanında, gelenekleri olan bir arada yaşama kültürünü, ortak bir mekanda, ortak aktiviteler yapma alışkanlıklarını yitirmemişler, daha önceki süreçte, kotijoların avlularında örgütlenen bu yaşantı, sokağa taşmış, sokak iki tarafı konutlarla sınırlandırılmış, yarı açık bir avlu görevini görmüştür. Ayrıca, şekillendirdikleri yerleşim alanlarında, özerk olarak çoğunlukla Yahudilerin yaşaması, sokakların etrafları konutlarla çevrili olan ince uzun avlular olma özelliğini de arttırmıştır.

Kortijo yapıları da geleneksel yaşantının sürdürüldüğü dokuda örgütleniş biçiminden farklılaşmış, dışa dönük yine gelir seviyesi yüksek büyük ailelere hizmet eden, sokağa ve önünde yer alan denize açılan plan şeması ile kurgulanmıştır.

Kortijolar

Karataş bölgesinde 1976 yılına kadar mevcut olan Kortijo yapılarının sayısı dördttür. Bu dört yapıdan bugüne aktarılan, Karataş Lisesi'nin karşısında yer alan Madam Levi'ye ait olan, kortijonun tek kanadı olmuştur. (Bkz. Çizim 29).

1976 yılında kentte varlık gösteren kortijo yapılarından ilki; yerli Yahudiler tarafından "Han de les Cavras" olarak adlandırılan yapıdır. Haritada A ile gösterilmektedir. Bu yapı günü-

müzde İzmir Kız Lisesi'nin karşısında polis karakolunun konumlandığı yerde yapılanmıştır. Bu yapı, ortasından dar bir sokak geçen ve bu dar sokağın iki yanını sınırlandıran iki katlı bloklardan oluşmaktadır. Bloklar yan yana sıralanmış odalardan meydana gelirken, bu odalar aradaki sokağa açılmaktadır. Aradaki sokak, denizle sonlanmaktadır. İkinci kortijo, "Urgancıoğlu Aile Evi" haritada B ile gösterilmiştir. Yapının girişi Mithatpaşa Caddesindendir. İki katlı olan bu yapının giriş cephesi, geleneksel Rum Konutu karakterinde olup, ikinci katta bir cumbası, ve cumbanın altında bezemeli demir giriş kapısı yer almaktadır. Yapının merkezi bir avlusu mevcuttur, üst katta bu merkezi avluyu çepeçevre saran bir galerisi bulunmakta, üst katta yan yana teşkil olmuş odalar bu galeriye açılmaktadır. Yapının kuzey doğu köşesinde ortak faaliyetler olan, tuvaletler, yemek pişirme nişi, banyolar, vs. yer almaktadır.

Karataş'ın üçüncü Kortijosu, Urgancıoğlu Kortijosunun kuzeyinde yer almakta, bu kortijodan bir sokakla ayrılmaktadır. Haritada C ile gösterilmektedir. Yapının plansal örgütlenmesi Han de les Cavras Kortijosunda olduğu gibi, sıralı iki konut bloğunu birbirinden hem ayıran, hem de birleştiren bir dar sokak etrafında yerleşmesinden oluşmuştur. Yine ilk örnekte olduğu gibi, bu dar sokak da denizle sonlanmaktadır. Bu kortijoda yaşayan aileler, geçimlerini mum imalatıyla sağlarmaktaydılar. Bir dördüncü kortijo ise Karataş Lisesi'nin karşı köşesinde konumlanmakta olan ve günümüzde yeni bir fonksiyonla farklılaştırılan yapıdır. Haritada D ile gösterilmektedir. Söz konusu yapı günümüze taşınmış tek Karataş Kortijo örneğidir. Mithatpaşa Caddesinin yapımı sırasında, avlusu ve avlusunu sınırlandıran konut bloğu kolu yıkılmıştır. Mevcut olan yapı, özgün Kortijonun sadece bir koludur. Madam Levi'ye ait bu konut 40 kadar aileyi barındırabilmektedir. Günümüzde

mevcut olan kolda yer alan odalar dükkan olarak kullanım görmektedir.

Tekil Yapı Örnekleri

Karataş yerleşmesinde, Frankoların ve burjuvazi Sefaradların inşa ettikleri konutlar, geleneksel yaşantının süregeldiği eski dokuda inşa edilen tekil konutların yanında, daha gösterişli yapılardır. Genellikle iki kat + bodrumdan oluşan bu yapılar, arkalarında yer alan geniş bahçeleri, ya da konut deniz kıyısında, kıyı şeridinde yer alıyorsa, denize ulaşan iskelelerinin ucunda yer alan özel deniz banyoları ile, burjuvazinin, batılı tarz yaşantının mekana yansımaları biçiminde ifade bulmuştur. Yapılar, “Levanten konutu” üslubunda inşa edilmiştir. Batılı tarz yaşantının o döneme kadar İzmir kentinde temsilcisi olan Levantenlerin örgütledikleri konut yaşantısı ve kurgusu, aynen kullanılmış, mekansal örgütlenme, mekanların dışı vurumu olan cephe karakterleri, birebir uygulanmıştır.

Bu bağlamda Levanten konutu cephe karakteri ve planlama prensipleri ile inşa edilen Yahudi Burjuvaziye ait söz konusu konutlara sokaktan, içeri çekilmiş ve yerden basamaklarla yükseltilmiş etrafı plastırlarla vurgulanmış, ferforje parmaklıklı çift kanatlı bir kapıdan dahil olunmaktadır. Kapının devamında, zemin katta yer alan oturma mekanının dışı açıldığı, etrafı sövelerle vurgulanmış, ferforje parmaklıklı, demir panjurlu iki pencere yer almaktadır. İki kat hizasını bir kat bördürü-silmesi ayırmakta, aynı silme, yapının bitiminde, cephe ile çatıyı ayıran bir çizgi olarak tekrar kullanılmaktadır. Yapının her iki kenarını zaman zaman köşe kesme taşlar ya da alçı plastırlar bezemektedir. Üst katta, yer alan sokağa bakan odanın, dışarıya uzantısı üç gözlü ahşap bir cumba olarak cephenin merkezinde

yer almakta, merkezi cumbayı, sövelerle vurgulanmış iki pencere sınırlamaktadır. Tek katlı olarak inşa edilmiş örneklerde, ise, iki katlı örneklerin alt kat cephe düzenleri uygulanmıştır. Zemin kotundan basamaklarla yükseltilen ve geriye çekilen iki kanatlı bir kapının yanında yer alan söveli iki pencere açıklığı ile cephenin bitiş hizasında yer alan silme, karakteristik bir cephe ifadesi olmuştur. Sokaktan zemini mermer kaplı bir hole dahil olunmaktadır. Söz konusu bu holden alt katta yer alan oturma mekanından, üst kata çıkan merdivene, müstemilat bölümüne ve bahçeye dağılmaktadır. Üst katta ise iki oda yer almakta, her ikisi de sokağa açılmakta, büyük olan odanın, bir uzantısı yarı açık bir oturma hacmi olarak da sokağa taşmaktadır.

Aydınlanma Döneminde Ortaya Çıkan Sosyal Kulüpler

Aydınlanma döneminde, Aliance Okullarının açılmasının ardından, bu kurumlarda eğitim almış olan genç nesil, kent içerisinde yeni yerleşme merkezleri olan Karataş bölgesinde, batılı tarz yaşantının gerekleri olan toplanma, bir araya gelme, tartışmalar yapma, yemekler düzenleme gibi sosyalizasyon ihtiyacına cevap verecek sosyal kulüpler örgütlemişler, cemiyet evleri açmışlardır. Bu yeni yapı türü 1890 yılından itibaren, yani Aliance okulunun ilk mezunlarını vermeye başlamasından itibaren yapılanmıştır. 1950 yılında, İzmir kentinde çok az sayıda Yahudi nüfusun kalması ile tümü kapanmıştır. Söz konusu bu sosyal kulüpler şöyledir:

- “İsrail Gençliği” Cemiyeti: 1884 yılında modern okullardan mezun olan gençler tarafından kurulan bu kurum, 1892 yılına kadar üç kere kapanıp açılmıştır.
- “İsraelitlerin Gelişmesi için Çalışan Dostluk” Cemiyetleri: 1890 yılında Alliance okulunun mezunları tarafından yapı-

landırılmış, içinde bir okuma kulübü de var olan bir kurumdur.

- “Union İsraelite”: 1890 yılında kurulmuştur. Kurumun bir okuma salonu da bulunmaktadır.
- “Doroşe Lahonever”: 1890'da İbrani edebiyatı ve lisanının propagandası için kurulmuştur. Yahudilik üzerine konferanslar veren bu kurum, bir çok kere kapanmış, en son olarak “Bene Berith” ilkokulu olarak hizmet vermiştir.
- “Cercle Israelite”: 1890-1905 yılları arasında, aydın genç tabakasının bir araya geldikleri yapı olarak hizmet vermiştir.
- “Alliance Mezunları” Cemiyeti: 1896 yılında kurulan bu kurum, 1910 yılında “el gujon” gazetesini Ladino ve Fransızca dillerinde çıkartmışlardır. Bu kurum Kurtuluş Savaşı döneminde kapatılmıştır.

Aydınlanma Döneminin Eğitim Yapıları

Aydınlanma dönemine gelindiğinde gerek kentsel örüntüde yaşanan dönüşümler, gerekse sivil mimaride ya da dini mimaride yaşanan değişimler, aydınlanma döneminin oluşumunu hızlandıran belki de oluşturan, eğitim biçiminde yaşanan farklılaşmalardan kaynaklanmıştır. Geleneksel eğitim biçimi olan dini eğitimin dönemin şartlarını karşılamıyor olması ve modern Avrupa kentlerinin düzeyine ulaşılmasında yarar sağlamayacağına farkına varılması, Avrupa tarzı modern eğitimin verildiği yeni kurumların örgütlenmesine neden olmuş, bu yeni örgütleniş biçimi ile yetişen yeni neslin şekillendirdikleri yeni, batılı yaşam modeli, fiziki çevrede, sivil mimari yapılarda ve dini

anıtlarda söz konusu yeni yaşantının yansımaları ile şekil değiştirmiştir.

Aydınlanma döneminde en çok önem verilen konu, eğitimsiz ve ekonomik açıdan düşük gelir seviyeli halkın eğitimi olmuştur, bu anlamda da kentte birçok eğitim yapısı örgütlenmiştir. Kentte Alliance okullarının açılmasından önce yapılan en büyük okul “Talmud Tora” olmuştur. Daha sonraki süreçte; 1873 yılında Alliance okulu faaliyete girmiş, 1882 yılında Alliance okulunun devamı olarak bir kız okulu açılmış, kentte 1887-1888 yılları arasında yaşanan kriz olaylarının etkisi ile Alliance okullarına rakip olan “Keter Tora” okulu örgütlenmiştir. Bu anlamda iki farklı eğitim sisteminin bu dönem sürecinde verilmiş örnekleri şöyledir. (Bkz. Çizim30).

Talmud Tora Okulu: 1847 yılında, Abraham Enrikes, beş odalı bir okul inşa etmiştir. 1868 yılında ise Rafael Hemsî'nin genişlettiği okul, 1871 yılında yer değiştirerek İnkılap sokağındaki yerinde hizmete açılmıştır. Rapaport adında bir haham Rusya'dan göç ettikten sonraki süreçte İzmir'e yerleşmesi ile Talmud Tora'da çalışmaya başlamıştır. Talmud'u modern bir şekilde tercüme eden, Rapaport 1890 yılına kadar Talmud Tora'nın yöneticiliğini yapmıştır. Okul 1921 yılında 12 sınıfı ve 15 hocası ile eğitim vermeye devam etmiştir. 1930'lu yıllarda, okulda eğitim alan öğrencilerin sayısı 400 civarındadır. Yapı, 1906 yılında, Edmond de Rothschild ve İzmir Yahudi cemaatinin yardımıyla Keçeciler'de (Hurşidiye) 1308 Sokağa taşınmıştır. 1976 yılında tamamen yanan yapının günümüzde, yalnızca bahçe duvarları mevcut olup, yapının arazisi otopark olarak kullanılmaktadır.

Alliance Israelite Universalle: 1864 yılında İzmir'de Jak Mizrahi'nin yönetiminde var olan küçük bir okul, Alexander

Sidi'nin yardımları ile 1873 yılında Alliance okuluna dönüştürülmüştür. Alliance okullarında, batılı tarz eğitim verilmiş, öğrencilere Fransızca öğretilmiş, o güne kadar sadece din eğitimi alan gençlerin aydınlanmasına yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Bu bağlamda da 1879 yılına gelindiğinde, Avrupa'dan gelen öğretmenler tarafından Alliance okullarında eğitilen gençler ile diğer okullarda eğitim alan öğrenciler arasında büyük seviye farkı oluşmuştur. Eğitimin önce aileden alındığı ve çocuğu da annenin eğittiği fikirlerini destekleyen Alliance Komite üyeleri, erkek çocukların eğitimini önemseyen kadar kız çocuklarında eğitimini önemsemiş ve Alliance erkek okulunun açılmasından yaklaşık beş sene sonra, Alliance kız okulunu örgütlemiştir. Söz konusu eğitim yapısı, Talmud Tora gibi Hurşidiye Mahallesinde konumlanmıştır. Yapı; günümüzde de yine bir eğitim kurumu olarak kullanıldığı için özgün plan şeması ve cephe karakteri ile sürdürülmektedir.

Keter Tora İlkokulu: 1888 yılında, Alliance okulunun müdürü Pariente'nin, okulda İbrani'ce dersler veren bir hahamı işten çıkarmasıyla başlayan olaylar sonucunda, cemaat yönetimi tarafından, Alliance okuluna rakip bir eğitim kurumu olarak teşkil edilmiştir. Okulda İbrani'ce ve Türkçe eğitim verilmiş ve okul 1892 yılında maddi yetersizliklerden ötürü kapatılmıştır.

Ribbi Nissim Daniel İlkokulu: 1898 yılında Karataş'ta açılmış, Türkçe, Fransızca eğitim verilen bir kurum olarak dört sene eğitim vermiş, 1902 yılında ekonomik nedenlerden ötürü kapanmıştır.

Yükseliş İlkokulu: Daniel Gaon tarafından, 1902 yılında Karataş'ta açılan bu eğitim kurumu, Türkçe, Fransızca ve İbrani'ce eğitim vermiştir. Kurum 1906 yılında da kapatılmıştır.

Midraş İvrit Lisesi: 1922 yılında, Beit İsrail sinagogunun karşısında açılmış lise eğitimi veren bir kurumdur. Yunan işgali sırasında lise kısmı olanaksızlıklardan ötürü kapanmıştır. Yapı Bene Berit adı altında ilkokul olarak eğitim vermeye devam etmiştir.

Söz konusu bu okulların dışında, Yahudi ilkokullarını bitiren öğrenciler, bir Türk Lisesi olan “İdadiye”ye devam edebilmektedirler. Bu okullarda yürütülen din derslerine katılmayan Yahudi öğrenciler, laik bir eğitim almaktaydılar. Bazı Yahudi gençler, temel din eğitimlerini aldıktan sonraki süreçte, lisan öğrenmek amaçlı, Avrupalıların kurmuş oldukları eğitim kurumlarına devam etmişlerdir. Tüm bu okulların dışında, geleneksel din eğitimi vermeye devam eden “Yeşivalar” da, yeni dönemde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Aydınlanma döneminde varlık gösteren beş yeşiva yapısı bulunmaktadır ve bu yapılar: Beit İsrail, Hahamhane, La Yeşiva, La Yeşiva Eskenazi, La Yeşiva De le Sinagog Beit-İsrail olmuştur.

- **Hahamhane:** Kemeraltı bölgesinde Erfati Mahallesinde 920 ve 922 numaralı sokakların kesiştiği köşe parselde yer almaktadır. Günümüze kadar özgün halde taşınan tek mevcut “Yeşiva” yapısıdır. 19. yüzyılda inşa edilmiş olan bu yapı, tarihsel süreç boyunca, yakın tarihimize kadar, çok önemli dini kitapların yazıldığı ve saklandığı bir kurum olarak, Yahudi gençlerine din eğitimi vermiştir. Yapı büyük bir bahçenin içerisinde yer almakta ve bahçenin duvarları yapıyı dış mekandan gizlemektedir. Yapı, bahçeden yedi basamakla yükseltilmiştir. Bodrum ve zemin kattan oluşmaktadır. Yapının etrafında, Yahudi cemaatine ait dükkanlar bulunmaktadır. Kiraya verilen bu dükkanlarla, yapı arasında bağlantıyı sağlayan bir kapı mevcuttur. Bu kapı günümüzde kapatılmıştır. Karniyarik plan şemasına sahip

olan binada, ana hole dört oda açılmaktadır. Tarihsel süreç boyunca yapının içerisinde saklanan önemli İbrani'ce kitaplar, ki bunların pek çoğu Ladino dilinde yazılmıştır, 1999 yılında, ortamın sağlıksızlaşmasından dolayı, Karataş Hastanesinde oluşturulan bir depoya kaldırılmıştır. (Bkz. Çizim 15).

- **La Yeşiva:** 1950 yılına kadar eğitim vermeye devam etmiş bir kurumdur. Abraham Papuşado idaresinde yapılanmıştır. 1700 kitaplık bir kütüphanesi mevcuttur.
- **La Yeşiva Eskenazi:** David ve Josef Eskapa'nın evinde açılmış bir eğitim kurumu olup, 1950 yılına kadar eğitim vermeye devam etmiştir. 1000 adet kıymetli İbrani'ce Kitaba sahiptir.
- **La Yeşiva De le Sinagog de Bet-Israel:** "Midraş La Rabbinim" olarak da adlandırılan bu yapı, 1945 yılında açılmış, 1950 yılında ise kapatılmıştır. 500 kadar İbranice kitap içermektedir. Söz konusu bu yeşiva'da Gabriel Boton pek çok kişiyi haham olarak yetiştirmiştir.

Aydınlanma Döneminin Sinagog Mimarisine Etkileri

Aydınlanma Dönemine kadar geçen süreçte; merkezi plan şemalı sinagoglar inşa edilirken, Aydınlanma döneminde Avrupa'dan taşınan bu batılılaşma fikri, fiziki çevreyi, sivil mimariyi etkileyip dönüştürdüğü gibi sinagog mimarisinde de dönüşümlere neden olmuştur. 1860 yılında Hahambaşı Haim Palaçi'nin ölümünden sonra yerine oğlu getirilinceye kadar geçen süreçte, cemaat başıboş kalmış ve cemaat içi kargaşalar oluşmuştur. Sabetay Sevi olayından sonra kendine gelemeyen cemaat, böyle bir boşluk daha yaşayınca, Aydın kesimin oluş-

turduğu azınlık Frankolar, cemaat içinde yükselmeye hatta cemaatten kopmaya çalışmışlardır. Yine aynı dönemde İzmir Yahudilerinin aydınlanmaları, batılılaşmaları yolunda Alliance faaliyetleri yürütölmeye başlanmıştır. Avrupa'da yaşanan reform hareketleri sonucunda, sinagog mimarisinde yaşanan dönüşümler de batılı tarz yaşantının simgeleendiğı sivil mimaride olduğı gibi kente taşınmıştır. O dönemden sonra aydın kesim tarafından inşa edilen sinagoglar farklılaşmış, merkezi planlı olmak yerine, bazilikal planlı inşa edilmeye başlanmıştır. Yahudiler bu tip sinagogları inşa ederlerken, Solomon'un tapınak planlamasının şemasında olduğunu ve böylelikle özlcrine geri döndüklerini söylemiş olsalar da, gelişen bu tarz aslında kiliselerin iç mekan örgütlenmesine öykünmektedir ve belki de bir Hristiyan dayatması olarak da yorumlanabilmektedir. Avrupa ile ilişkileri devam eden aydın kesim, marsiller, geleneksel dini inanış ve eğitim anlayışını değıştiren cemaatlerin sinagoglarının bazilikal tarzda inşa edilmesini empoze etmişlerdir. Bu bağlamda da batılı tarz yaşantının süregeldiğı yeni yerleşim alanlarında -Karataş, Kordelya ve Bornova'da- bu dönemde örgütlenen sinagog yapıları, batılı üslupta, bazilikal planlı olarak inşa edilmiştir. Karataş'da mevcut olan Beit İsrail, Alaybey'de konumlanan Kaal Kadoş ve günümüzde varlığını devam ettirmeyen fakat Aydınlanma döneminde Bornova'ya taşınan cemaat tarafından inşa edilen Algranti sinagogları, söz konusu batılılaşma hareketlerinin İzmir sinagog mimarisinde temsil edildiğı örnekler olmuşlardır. Bu yapılanmanın dışında, yine marsiller tarafından Karataş'da inşa edilen fakat merkezi planlı olmasına rağmen, modernleşmenin izlerini taşıyan dışa dönük bir Sefarad sinagogu olarak İzmir'de tek örnek olan Roş Aar sinagogu, farklı bir temsiliyettir.

Aydınlanma döneminde yaşanan dönüşümler; fiziki çevre ve sivil mimarlık örneklerinde olduğu kadar sinagog yapılarında da üretilmiştir. Batılılaşmanın etkisi, 1870 yılından sonraki süreçte yapılan yeni yerleşim yerlerinin sinagoglarında, sinagogların mekansal örgütlenmelerine yansımıştır. Aydınlanma döneminde inşa edilen sinagogların mekansal kurgularında bu anlamda değişimler yaşanmıştır. Aydınlanma döneminde, kendilerine batılı yaşama biçimini benimseyen burjuvazinin sinagog yapılarının temsili; Karataş, Karantina, Kordelia ve Bornova yerleşimlerinde üretilen yeni sinagog yapılarında aranmıştır. Bu yeni sinagog planlaması, 16. yüzyıldan başlayarak o döneme kadar üretilmiş merkezi şemalı sinagoglara farklı bir katman olarak eklenmiş ve kent o güne kadar varlığını devam ettiren geçmişin temsili olan merkezi planlı ve batılılaşmanın temsili olan bazilikal planlı sinagog yapıları ile bezenmiştir. Söz konusu gelişimlere paralel olarak süreç içerisinde bazilikal planlı sinagogların üretilmesinin devamında bir üçüncü tipoloji daha üretilmiştir, bu yeni tipoloji ise, her iki tipin arakesiti olan ve geleneksel şemalı sinagogların dönüştürülmesi ile meydana getirilen sinagog yapıları olmuştur. Bu tip sinagoglar çalışma kapsamında etkileşim sinagogları olarak nitelendirilmiştir. Aydınlanma döneminde geleneksel yaşantının sürdürüldüğü mahallelerde geleneksel yaşantı biçimine paralel yaşayan ekonomik düzeyi düşük aileler merkezi planlı sinagoglarının etrafında kurguladıkları yaşantılarına devam ederlerken; bu bölgede batılı tarz yaşantıyı sürdüren kesim ise batılılaşmanın dini yapılarında da temsil ettirmişler ve kabuk olarak değiştirememiş olsalar da merkezi planlı sinagoglarının plan şeması bazilikal planlı sinagoglara dönüştürmüşler ve *etkileşim sinagoglarını* üretmişlerdir.

Merkezi Planlı Sinagog Yapıları

“Bima”nın merkezde konumlandığı örnekler olup, Yahudilerin İzmir’e ilk geldikleri tarihten itibaren inşa ettikleri sinagog tipidir. Aydınlanma döneminde merkezi planlı içe dönük planlama yeniden yorumlanmış, bir grup Sefarad marsilleri, yeni yerleştikleri Karataş bölgesinde, dışa dönük, merkezi planlı **Roş Aar** sinagogunu inşa etmişlerdir. (Bkz. Çizim 16).

Roşaar Sinagogu; Yukarı Karataş’da 281. Sokak’da konumlanmaktadır. 20. yüzyılın başlarında inşa edilmiştir.³²¹ Sefarad Yahudilerinin varlıklı ailelerinin Karataş’da örgütledikleri yeni mahallelerine hizmet veren merkezi planlı bir sinagog yapısıdır. 281. Sokaktan üç basamak yükseltilmiş olan giriş kapısından Sinagogun bahçesine ulaşılmaktadır. Giriş kapısının aksında bahçeden on iki basamakla ulaşılan bir terastan ana mekana girilmektedir. Hevra, Bikur Holim Sinagoglarında olduğu gibi ana mekana açılan bir giriş mekanı bulunmamaktadır. Sinagogun “Ezrat Nashim” bölümü de günümüzde bulunmamakta, geçmişte bulunduğu dair izler de içermemektedir. Mekanın merkezinde bulunan “Bima”yı oturma sıraları çevrelemektedir. Günümüzde kullanılmayan bu sinagogun “Bima”sı; altı basamakla yükseltilmiş ahşap işçiliği ile dikkat çeken sekizgen bir platformun üzerinde yer almaktadır. “Aron Kodesh”leri üç tane olup “hekal” duvarına yerleştirilmişlerdir ve dolaplara yerden üç basamakla yükseltilmiş bir platformdan ulaşılmaktadır. Yapı iç mekan bezemeleri açısından “Bima”nın platformu dışında son derece sadedir.

³²¹ Pardo, S., 1992, s: 176

Bazilikal Planlı Sinagog Yapıları

Bazilikal planlı sinagoglar İzmir'e 20. yüzyılda yapılanmaya başlanmıştır. Bu plan şemasında ana mekana bir giriş mekanından dahil olunmaktadır, fakat bu mekan merkezi planlı sinagoglarda olduğu gibi küçük bir dua mekanı ya da midraş niteliğinde örgütlenmemektedir. Bayanlar "Ezrat Nashim"e bu hole açılan merdivenlerle çıkmaktadır. Ana ibadet mekanının merkezinde, merkezi plan şemalı Sefarad sinagoglarında olduğu gibi, "Bima" yer almamaktadır, ibadet mekanı; lineer oturma sıraları ile bir kilisenin mekansal organizasyonu biçiminde düzenlenmiştir. "Bima" doğu duvarında konumlanmakta ve "Aron Kodesh"ler ile bir arada teşkil edilmektedir. Oturma sıraları ard arda dizilerek daha fazla kişinin oturmasına olanak verecek biçimlenişte örgütlenmiştir. "Ezrat Nashim" mekana U formulu bir galeri olarak takılmaktadır. Yapıların cepheleri, sokakla sinagog arasında yer alan alçak bahçe duvarları ile kimliklerini açıldıkları sokağa yansıtarak dışa dönük bir biçimlenişle ifade etmektedir.

Kaal Kadoş Sinagogu, Yahudi Cemaatinin Kemeraltı yerleşimi dışına yayılmaları sürecinde Kordelia'ya (Karşıyaka'ya) yerleşen cemaatin ibadet mekanı olarak Alaybey bölgesinde inşa edilmiştir. (Bkz. Çizim 17). 20. yüzyılda Yahudilerin Kemeraltı dışında yerleşmeler kurmaları ile Alaybey'de yaptırılmış olan bu sinagog Sefarad sinagoglarından olmadığı için Karataş'daki Beit İsrail sinagogu gibi İtalyan etkisi ile bazilikal planlı inşa edilmiştir. "Biması" çift olup; "hekal" duvarında "Aron Kodesh"lerle bütünleşerek yerden iki basamak yükseltilmiş bir platformun üzerinde yer almaktadır. Sinagogun iç mekanı bir bütün olarak düşünülmüştür ve mekan merkezi plan şemalı sinagoglarda olduğu gibi dokuz parçaya bölünmez. Tavan süslemesiz ve düz olan ahşap rabbitalarla kaplanmıştır. Ya-

pının iç mekanı son derece sade, bezemesiz ve Sefarad sinagoglarında olmadığı kadar ışıklıdır. Yapı bir avlunun içinde yer almaktadır. Sinagogun avlu duvarları Kemeraltı'nda bulunan sinagoglarda olduğu gibi masif ve yüksek inşa edilmeyip bahçe duvarı niteliğinde göz hizasının altından geçen masif taş duvarlardır. Bu anlamda da yapı sokaktan algılanmaktadır.

Bazilikal plan şeması ile inşa edilmiş en tipik sinagog yapı-sı **Beit İsrail** Sinagogudur. (Bkz. Çizim 18). II. Abdülhamit'in 1905 yılında, İzmir Valisi eski Sadrazam Kamil Paşa'ya hitaben yazmış olduğu ferman uyarınca, Karataş semtinde oturan Yahudilerin, dini ibadetlerini yapabilmeleri için inşa edilen sinagogdur. Yapının 1904 yılında inşaat izni alınmış ve 1905 yılında yapımına başlanan Karataş Beit İsrail Sinagogu 1907 yılında hizmet vermeye başlamıştır.³²²

Bazilikal planlı inşa edilen sinagoglar içerisinde İzmir kentinde ilk örnektir. İzmir'in en büyük sinagogu olan Beit İsrail günümüzde de yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Sinagogun ana mekanına bir giriş holünden girilmektedir. Sinagog iki kat yüksekliğinde, merkezinde yer alan kubbesiyle total bir iç mekana sahiptir. Mithatpaşa Caddesine bakan cephesinden içeri girilen sinagogun, giriş cephesi simetriktir. Yapıya, ikisi sivri kemer olan beş kemerle vurgulanmış beş kapıdan dahil olunur. Yanlarda bulunan sivri kemerli iki kapı "Ezrat Nashim"e ulaşan merdivenlere açılırken, diğer üç kapı ana mekana dağılılan hole açılmaktadır. Girişin üzerindeki üçgen alınlıkta Şimal yıldızı motifi yer almaktadır. Cephe neo-klasik üslupla inşa edilmiştir. Yapı tamamı ile sokağa açılarak, dışarıdan algılanabilmekte, sokaktan önünde demir parmaklıkları olan küçük bir bahçe ile ayrılmaktadır. Sinagogun iki "Bima"sı bulunmaktadır.

³²² S. Bora, 1993, s: 48, Pardo, S., 1992, s: 175

Bazilikal plan şemasına sahip olan sinagogun “Bima”sı; “Bima”yı taşıyan platformu ve “Aron Kodesh” ile bir bütün olarak doğuya bakan duvar fasadında yarı açık bir mekan şeklinde zeminden beş mermer basamakla yükseltilerek teşkil edilmiştir. Bazilikal planlı olmasından dolayı mekanı bölen ve çatının yükseltilerek farklılaşmasını sağlayan dört sütun mekanda mevcut değildir. Fakat sinagogun ana ibadet mekanında bulunan kubbe merkeziliği vurgulamaktadır. Söz konusu kubbe, yukarıdan ışık almayı sağlamaktadır ve bezemeleri açısından son derece zengindir. Kubbenin duvar yüzeyleri geometrik formların ortalarında ve köşelerinde yer alan bronz çiçek motifleri ile süslenmiştir. Oturma sıraları “Bima”ya bakacak şekilde lineer olarak sıralanmışlar, “Ezrat Nashim” bu total mekana galeri olarak takılmıştır. “Hekal” duvarındaki alçı plastırlı kemerli büyük pencere ve pencerenin her iki yanındaki kompozit sütun başlıklı alçı plastırlar; altlarında bulunan yarı açık “Bima” platformunu vurgulamaktadır. Oturma sıralarının kumaşlarının ve zemindeki halıların kırmızı renkleri, iç mekana zenginlik katmaktadır. “Bima”nın ahşap işçiliği, kubbenin bezemeleri, “Aron Kodesh”lerin yazıtları, “Aron Kodesh”lerin ve “Bima”ları örten seccadelerin renkleri, galeriyi taşıyan sütunların bezemeleri, mekana açılan kemerli kapıların vitray işlemleri, iç mekana zenginlik veren diğer öğelerdir. Yapı; 1908 yılında yapıldığı haliyle günümüze özgünlüğünü koruyarak taşınmıştır.

Etkileşim Sinagogları

Geleneksel yaşantının sürdürüldüğü İkiçeşmelik ve çevresinde, o dönemde yaşanan yangın gibi doğal afetlerden zarar gören sinagogların yeniden inşası veya restorasyonu sürecinde,

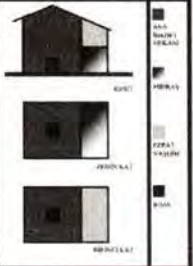
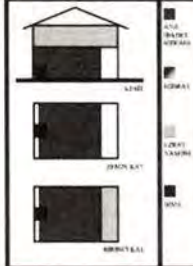
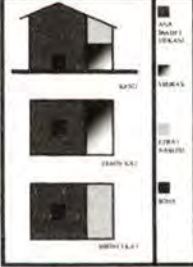
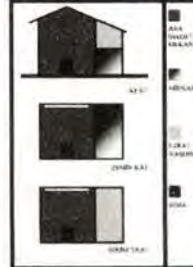
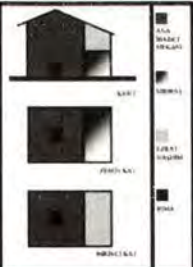
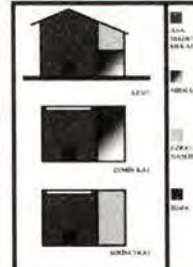
merkezi planlı yapılanmış olan Sefarad sinagoglarının bazıları-
nın ki bu sinagoglar; Sinyora Giveret ve Etz Hayim sinagogla-
rıdır, plan şemaları bazilikal plan şemasına dönüştürülmüştür.
Merkezde konumlanan “Bima” doğu duvarına, “Aron
Kodesh”lerin arasına kaldırılmış, merkezi “Bima”nın kaldırıl-
masından boşalan alana ise oturma sıraları yerleştirilmiş, bu sı-
rada, mevcutta var olan ve mekanı çevreleyen oturma sıraları,
olduğu biçimlenişte bırakılmıştır. Mekanı dokuz parçaya bölen
sütunlar ve farklılaştırılan tavan bezemeleri mevcuttur. “Ezrat
Nashim” yine yapının orijinal yeri olan giriş mekanının üzerin-
de konumlanmış, ana ibadet mekanına açılmıştır. Yapının ka-
buğunda hiçbir değişiklik yapılmadığı gibi, dış mekanında da
herhangi bir değişim yaşanmamıştır. Yapı; yine yüksek avlu
duvarlarının içinde gizlenmiş olarak kimliğini sokaktan sakla-
maktadır.

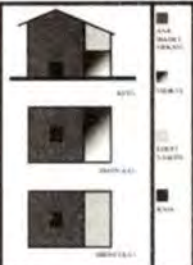
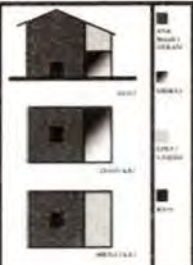
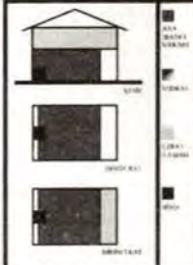
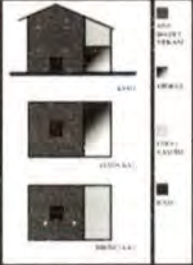
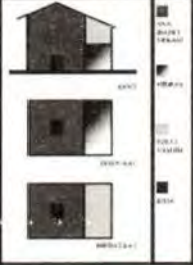
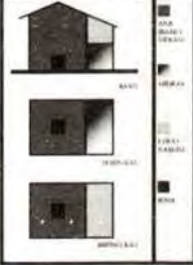
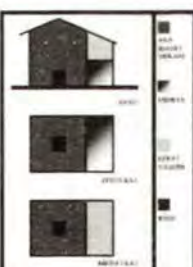
16. yüzyılda Dona Garcia Mendes tarafından yapılanmış
olan Sinyora Giveret sinagogu, 1841 yılında yangın geçirmiş
ve daha sonra Yerusalmi ailesi tarafından restore edilirken,
merkezi plan şeması, bazilikal plan şemasına dönüştürülmüş,
merkezde yer alan “Bima” doğu duvarına “Aron Kodesh”lerin
önüne taşınmış, “Bima”nın kaldırılması sonrası boşalan merke-
ze, lineer oturma sıraları yerleştirilmiş, “Bima”yı tanımlayan
ve mekanı dokuz parçaya bölen dört sütun ise yerinde bırakıl-
mıştır. 17. yüzyılda merkezi planlı olarak inşa edilen Etz Hayim
Sinagogu da 1870 yılında geçirmiş olduğu yangından sonra plan
şeması bazilikal tipe dönüştürülerek restore edilmiştir.

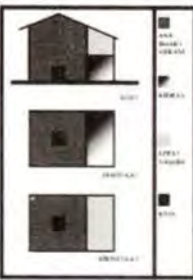
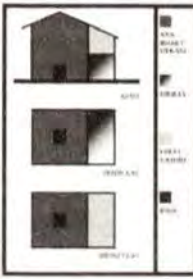
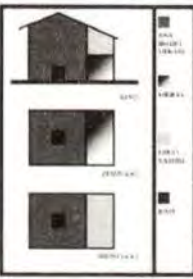
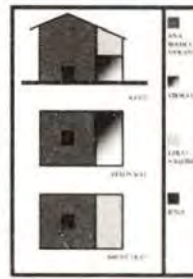
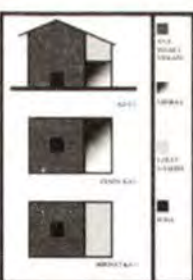
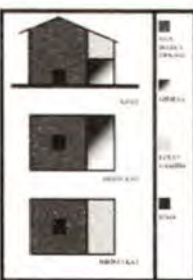
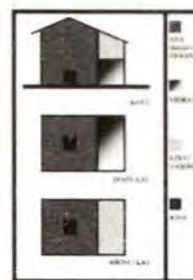
Sinagog yapılarının dışında, Aydınlanma döneminde, gerek
yeni yerleşim alanında, gerekse geleneksel dokuda, birçok kü-
çük ibadet merkezi olarak “Oratuar”lar inşa edilmeye devam
etmiş, o döneme kadar mevcut olan Oratuar yapılarına;

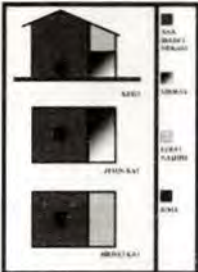
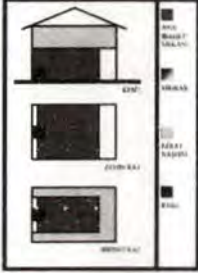
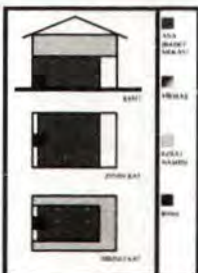
- **Oratuar Meseri:** Meseri ailesinin evinde yer almaktadır.
- **Oratuar Şaul:** Salomon Şaul ailesinin evinde yer almaktadır.
- **Oratuar Baruh Mibanim:** Mizrahi ailesinin evinde yer almaktadır.
- **Oratuar Levi:** Bornova'da Haim Levi'nin evinde yer almaktadır.
- **Oratuar Postijo Levi:** 1835 yılında yapılmıştır ve Moiz Levi'nin ailesinin evinde yer almaktadır.
- **Oratuar Pintas Ribi:** Karşıyaka'da Ribi ailesinin evinde yer almaktadır.
- **Oratuar Bet Aron:** Haham Moiz Mizrahi tarafından Karataş'da inşa edilmiştir. Daha sonra Karantina'ya Abraham Kohen'in evine taşınmıştır.
- **Oratuar Bet Ester:** 1904 yılında Nesim Levi Bayraklı'nın kızı Ester için Karataş yerleşmesinin üst kotlarında yaptırmış olduğu bir yapıdır.
- **Oratuar Malbil Ha Rumim**
- **Oratuar Keneset Yona:** Yona Kramer, Eskenaz Yahudileri için yaptırılmıştır.
- **Oratuar Talmud Tora Hadaş:** Hurşidiye Mahallesinde konumlanan yeni Talmud Tora okulunun içinde inşa edilmiştir.
- **Oratuar Mezake Et Ha-rabim:** Keçecilerde yer almaktadır.
- **Oratuar Bunar Başı,** eklemellenmiştir.

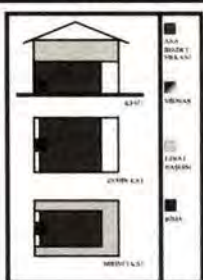
Aydınlanma Dönemine gelindiğinde kentte konut sinagoglar-Oratuarlar ile birlikte yaklaşık 40'a yakın ibadet yapısı mevcuttur. O döneme kadar mevcut olan sinagog yapılarına Aydınlanma döneminde, Karataş'ta inşa edilen Beit İsrail, Roş Aar, Karşıyaka'da inşa edilen Kaal Kadoş, Bornova'da inşa edilen Algranti sinagogları eklenmiştir. Yapılandıkları tarihlerde merkezi planlı olarak inşa edilen sinagoglardan Etz Hayim, Sinyora Giveret, sinagoglarında, Aydınlanma döneminde yaşanan batılılaşma hareketlerinin yansımasıyla, plan şemalarında dönüşümler oluşmuştur. Shalom ve Hevra sinagoglarının iç mekanları bipolar olarak yeniden düzenlenmiştir. Söz konusu bu sinagog yapılarının tarihsel süreçte yaşadıkları dönüşümleri aşağıdaki tablo şematize etmektedir.

SİNAGOG	YÜKSELİŞ DÖNEMİ	GERİLEME DÖNEMİ	AYDINLANMA DÖNEMİ
ETZ HAYİM	Merkezi Plan Şemalı	Merkezi Plan Şemalı	Etkileşim Plan Şemalı
			
	Merkezi Plan Şemalı	Bipolar Plan Şemalı	Bipolar Plan Şemalı
			
SHALOM	Merkezi Plan Şemalı	Bipolar Plan Şemalı	Bipolar Plan Şemalı
			
	Merkezi Plan Şemalı	Bipolar Plan Şemalı	Bipolar Plan Şemalı
			
HEVRA	Merkezi Plan Şemalı	Bipolar Plan Şemalı	Bipolar Plan Şemalı
	Merkezi Plan Şemalı	Bipolar Plan Şemalı	Bipolar Plan Şemalı

SİNYORA GİVERET	Merkezi Plan Şemalı BAĞ. BULVARI (17.00.00) KİT. (1.00.00) GİVERET (1.00.00) SİNYORA (1.00.00)	Merkezi Plan Şemalı BAĞ. BULVARI (17.00.00) KİT. (1.00.00) GİVERET (1.00.00) SİNYORA (1.00.00)	Etkileşim Plan Şemalı BAĞ. BULVARI (17.00.00) KİT. (1.00.00) GİVERET (1.00.00) SİNYORA (1.00.00)
OR-HAYİM	Merkezi Plan Şemalı BAĞ. BULVARI (17.00.00) KİT. (1.00.00) OR-HAYİM (1.00.00) SİNYORA (1.00.00)	Merkezi Plan Şemalı BAĞ. BULVARI (17.00.00) KİT. (1.00.00) OR-HAYİM (1.00.00) SİNYORA (1.00.00)	Merkezi Plan Şemalı BAĞ. BULVARI (17.00.00) KİT. (1.00.00) OR-HAYİM (1.00.00) SİNYORA (1.00.00)
PORTEKİZ	Merkezi Plan Şemalı BAĞ. BULVARI (17.00.00) KİT. (1.00.00) PORTEKİZ (1.00.00) SİNYORA (1.00.00)	Merkezi Plan Şemalı BAĞ. BULVARI (17.00.00) KİT. (1.00.00) PORTEKİZ (1.00.00) SİNYORA (1.00.00)	Merkezi Plan Şemalı BAĞ. BULVARI (17.00.00) KİT. (1.00.00) PORTEKİZ (1.00.00) SİNYORA (1.00.00)

BİKUR HOLİM	Merkezi Plan Şemalı 	Merkezi Plan Şemalı 	Merkezi Plan Şemalı
ALGAZE	Merkezi Plan Şemalı 	Merkezi Plan Şemalı 	Merkezi Plan Şemalı
BEİT HİLLEL	Merkezi Plan Şemalı 	Merkezi Plan Şemalı 	Merkezi Plan Şemalı

ROŞ AAR	-	-	Merkezi Plan Şemalı
BEİT İSRÂİL	-	-	Bazilikal Plan Şemalı
KAAL KADOŞ	-	-	Bazilikal Plan Şemalı

ALGRANTI			Bazilikal Plan Şemalı
----------	--	--	--

Tablo: Aydınlanma Döneminde Sinagog Yapılarının Plan Şemalarını Gösteren Tablo

BÖLÜM 4

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu’nun nüfusu, etnik açıdan çok çeşitli grupların bir araya gelmesinden oluşmuştur. Bu mozaik; Müslümanlar, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar ve ticareti tekelinde tutan Yabancı uyruklu Hristiyanlardır. Her etnik grup da kendi içinde mezheplere ayrılmaktadır. Bu anlamda, Osmanlı İmparatorluğu Yahudileri arasında, İzmir kenti, Sefarad Yahudilerinin nüfus bakımından yoğun olarak yaşadıkları bir Osmanlı kentidir ve ayrıca Sefarad mimarisinin tarihsel süreçte yaşadığı dönüşümlerin okunduğu mekanları barındıran ender özgün kentlerden biri olmasından ötürü de önem taşımaktadır.

Yahudi Cemaatinin Yükseliş Dönemi; cemaatin İzmir’e ilk geldikleri dönem olan 16. yüzyıldan başlamış, Sabetay Sevi Olayı’nın patlak verdiği döneme ve İzmir yangınına kadar geçen süreci kapsamıştır. Bu dönemde, Yahudiler yeni gelişmekte olan İzmir kentinde refah içerisinde yaşamışlar, beraberlerinde getirdikleri birikimleri ile kentin ticaret hayatında önemli rol oynamışlar, kentin ticaret aksına yakın yerde konumlandıkları mahallelerinde, sinagogları çevresinde yüksek düzeyde bir yaşam örgütlemişlerdir. Cemaat birbirini tanımayan birçok küçük gruptan oluşmuş ve her alt gruba hizmet eden sinagoglar, mahallede ayrı ayrı yapılanmıştır. O dönemde sekiz sinagog yapısı inşa edilmiş, Yahudi mahallesi sinagog yoğun bir doku içermiştir. Sinagog yapıları, cemaatin çocuk ve gençlerinin eğitim ihtiyacını karşılayacak “Midraş” adı verilen eğitim birimini de içinde barındırmıştır. Yahudiler İspanya’dan beraberlerinde getirdikleri toplu yaşantıya olanak veren, merkezin-

de bir havuz ya da fiskiyenin yer aldığı ortak avlu mekanının etrafında şekillenmiş konut birimlerinden oluşan “Kortijo” adı verilen içe kapalı yaşama biçimini örgütlemişlerdir. Toplum, Portekiz’den göç eden Maranolardan, Selanikli Yahudilerden, İzmir’in periferinde konumlanan Manisa, Akhisar, Tire gibi yerleşim alanlarından göç eden cemaatlerden ve Ege Adalarından gelen Yahudilerden oluşmaktadır. Bu dönem, söz konusu bu farklı cemaatlerin birbirleri ile entegrasyonu sorunları ile geçen bir süreç olmuş, mimari anlamda İzmir kenti söz konusu bu birbirinden farklı cemaatlerin bireysel örgütledikleri sinagog yapıları ile renklenmiş, yeni bir konut tipi olarak Kortijo yapıları kente eklenmiştir. Yahudiler, hiçbir zaman bu dönemde olduğu kadar ticaretle birebir ilgilenmemiş -ki daha sonraki süreçte ticaret olgusu Avrupalı tüccarların eline geçtiği dönemde, Yahudiler sadece Avrupalı tüccarlarla, yerli halk arasında arabuluculuk yapacaklardır- ve ticaret aksına bu denli yakın konumlanan mahallelerde yaşamlarını sürdürmemişlerdir. Sinagog yapıları, İspanya’dan getirdikleri kültürlerinin yansıması olarak merkezi planlı inşa edilmiştir, yüksek avlu duvarlarının arkasında sokaktan gizlenmiş ve iç mekanları dış mekanının sade ve yalın ifadesinin aksine son derece bezemeli ve hareketli yapılanmıştır.

Yükseliş Döneminde refah içerisinde yaşayan toplumu, Sabetay Sevi’nin yaymış olduğu mesihlik hikayeleri derinden etkilemiş, hatta Sabetay Sevi’ye inananlar ve inanmayanlar şeklinde de ikiye bölmüştür. Sabetay Sevi’nin Yahudilik dinini farklı yorumlaması, İzmir hahamlarını endişeye düşürmüş, Sabetay Sevi’nin İzmir’i terk edip Selanik kentine yerleşmesi ile, toplumu kargaşadan kurtarıp tekrar eski konumuna getirmek adına hahamların giriştikleri eğitim programı, ve yoğun din eğitimi, bir nesil sonra doğan gençlerin bildikleri yabancı dilleri öğrenme olasılıklarını ellerinden almış, bu olay, geçimlerini sağlamak için kullandıkları yabancı dil ile ticaret sektö-

ründe arabuluculuk yapan Yahudilerin işlerini kaybetmelerine, ticaret hayatından çekilmelerine neden olmuş, Yahudi toplumu içine kapanmış, yaşanan doğal felaketler ve salgın hastalıkların da katkıları ile halk, ekonomik açıdan zayıflamıştır. Artık cemaat yeni bir sürece girmiştir ve bu süreç “Gerileme Dönemi”dir. Bu dönemde, nüfusun artış göstermesi, Yahudi Mahallesinin Kadifekale eteklerine doğru genişlemesine yol açmış, ticaret olgusunun Avrupalı tüccarların eline geçmesi, ticaret aksının da yer değiştirmesi ile sonuçlanmış ve böylece Yahudi Mahallesi ticaret aksından kopmuştur. Halkın ekonomik gücünü kaybetmesi, yeni örgütlenen mahallelerde yeni sinagog yapılarının inşa edilememesi sonucunu doğurmuş, bunun yerine cemaatin ileri gelen mensuplarının konutlarının bir bölümü sinagoga dönüştürülerek, yeni gelişen toplumun ibadet etme ihtiyacını karşılamışlardır. Bu dönemde, sinagog yapıları; yükseliş döneminde örgütlendikleri biçimiyle korunmuşlardır. Yükseliş döneminde küçük alt cemaatlerden oluşan toplum, birbirlerine entegre olmuş, bu bağlamda da eğitim yapıları da bir çatı altında toplanmış ve tek bir mekana indirgenmiş, Hevra sinagogu, cemaatin gençlerine eğitim veren yapıya dönüştürülmüştür. Tüm sinagog yapılarının giriş mekanlarında oluşturulmuş “Midraş”lar ise cemaatin küçük topluluklar halinde namaz kıldıkları mekanlara dönüşmüştür. Yeni örgütlenen mahallelerde kortijo yapıları yapılanmaya devam etmiş, hayat kortijoların avlularında içe dönük örgütlenmiş, sokaklar kortijoların avlularına dağılılan ara mekanlar niteliğine dönüşmüştür. Halkın ekonomik açıdan zayıflaması ve içine kapanması, yaşanan mekanların sağlıksızlaşmasına neden olmuştur.

Osmanlıların kesin yenilgisi ve Avrupa’nın askeri üstünlüğünün kabulü anlamına gelen Karlofça Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu’nun gerilemeye başladığı dönüm noktası olarak belirlemektedir. 18. yüzyıl ise Avrupai yaşam öğelerinin Osmanlı toplumunda belirdiği çağ olarak gelişir. Tüm bu değişimi

toplum ve yönetim bütünlüğü içinde birleştirmeyi amaçlayan reform çalışmaları ise ancak III. Selim'in tahta çıkmasından sonra başlamıştır. Yahudi halkın bu hareketlerden etkilenmesi, diğer etnik gruplarla eş zamanlı gelişmemiş, Fransız İhtilali'nden sonra, özgürlüklerini kazanan Fransız Yahudilerinin Dünyanın her tarafına dağılmış olan dindaşlarını özgürleştirme ve aydınlaştırma politikasının yankılarının Osmanlı İmparatorluğu'na ulaşması 19. yüzyılın ikinci yarısını bulmuştur. Bunun nedeni de Yahudilerin Gerileme döneminde süregeldikleri içe kapanık hayatlarının bir yansımasıdır. Dış ortamda yaşanan yeniliklere, gelişimlere kendilerini o derece kapatan İzmir Yahudi Cemaati, ancak Fransız Yahudilerinin, kentte geliştirmeye çalıştıkları Alliance Okullarının kurulmasıyla batılı düşüncüyü bünyelerine kabul etmişler, bu da 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerçekleşmiş bir gelişme olmuştur. Aslında söz konusu bu batılılaşma hareketleri, ticaret yapmak adına İtalya'dan kente gelip yerleşen ve hiçbir zaman Avrupalı dindaşları ile bağlarını koparmamış olan Frankoların yardımları ve katkıları ile yayılım göstermiştir. İspanya'dan gelmiş olan Sefaradlar getirdikleri kültürü tüketmiş olsalar da, daha sonraki süreçte yaşanan yeni göç dalgaları ile İtalya'dan gelen İstanbul, Selanik ve İzmir gibi belli başlı merkezlere yerleştirilmiş olan Frankolar her zaman Avrupa ile olan ilişkilerini taze tutmuşlardır. Sayıca azınlık olan Frankolar; Türkiye Yahudilerinin batılılaşmasına yönelik girişimlerde öncülük etmişler, bu durum İzmir özelinde de farklılaşmamıştır. Bu tarihten sonra Yahudi nüfusunun eğitimli ve zengin azınlığı olarak Frankolar yaşamlarını; Fransa'nın ve diğer Avrupa'da ki cemaatlerin maddi yardımları ile doğuda sefalet içinde yaşayan ve büyük bir çoğunluğunu Sefarad Yahudilerinin oluşturduğu toplumun, eğitilmesi ve refaha çıkartılması amaçlı çalışmalar yaparak sürdürmüşlerdir. Bu anlamda İzmir'de okullar kurulmaya başlanmıştır. İzmir Yahudi cemaati için 1864 yılında İzmir'de Isaac Altaras tara-

findan ilk Alliance okulu kurulmuştur, Alexander Sidi 1868 senesinde kapatılacak olan, Fransızca ve Türkçe eğitim veren bir okulu 1866 yılında kurmuş, daha sonra 1873 yılında gösterişli bir törenle Alliance okulunu İzmir'de tekrar yapılandırmıştır. Bu şekilde bu tarihlerden sonra sayıları artan okullarda İzmirli Yahudi gençler eğitilerek, Avrupalı dindaşlarının seviyesine getirilmeye çalışılmıştır. Bu çabalara rağmen İzmir'de Alliance hareketi belirli bir zümreye hitap eden, belirli bir kitleyi aydınlığa çıkaran bir gelişim olmuş, fakir ve zengin halk arasında ki uçurumu daha da açmıştır. O dönemlerde ortaya çıkan Siyonist hareket, cahil ve fakir halkı etkisine almaya ve Alliance tarafından yaratılan sosyal uçurumu kullanarak Siyonist fikirleri fakir halka empoze etmeye çalışmıştır. Bu batılaşma hareketleri İzmir Yahudi nüfusunu; geleneksel yaşantıyı sürdürenler ve batılı tarz yaşantıyı sürdürenler olarak ikiye bölmüştür. Bu bölünme Yahudi Mahallelerine ve aynı zamanda dinin yansıması olan dini yapılara ve sivil mimari ürünlere de yansımıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra gözlemlenen tablo; Yahudi nüfusunun, kent içinde artık tek bir noktada odaklanmayışıdır.

Gelenekçiler ilk yerleşme alanları olan Kemeraltı, İkiçeşmelik ve civarlarındaki mahallelerinde yaşamlarına devam etmişler, buralarda İspanya'dan getirdikleri kültürlerinin yansıması olan mahallelerde yaşamlarını sefalet içinde sürdürmüşlerdir. Bu mahallelerde yaşayan halkın büyük bir çoğunluğu fakirdir. Söz konusu bu fakir halk; İspanyol tipi konutlarda, kortijolarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu konutlarda her oda birimi bir aileye ait yaşama ünitesi olarak kullanım görmüş, fakir halka kiralanmıştır. Her Kortijoda yapının büyüklüğüne göre, ortalama 40-50 aile yaşamıştır. Geleneksel yerleşim bölgesinde yaşamlarına devam eden ikinci grup ise, bölgede yaşayan zenginlerdir, bu kesim, yeni yerleşim bölgesine göç etmeyi tercih etmeyip, kendilerine batılı üslupta iki veya tek

katlı bahçeli konutlar inşa etmişler ve yaşamlarını geleneksel mahallelerinde sürdürmüşlerdir.

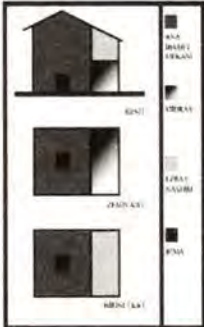
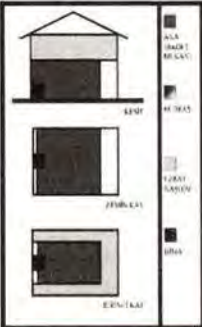
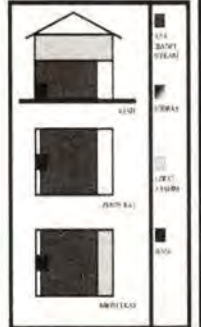
Varlıklı Yahudi aileler, yeni burjuvazi; 19. yüzyılın ortasında ve 20. yüzyılın başında, şehrin çıkışında, Çeşme yolu üzerinde kendilerine Batılı üslupta konutlardan oluşan mahalleler inşa etmişler ve bu mahallelerde yine batıda gelişen, bazilikal planlı sinagoglar yapılandırmışlardır. Bu aileler; Karataş, Karantina ve Göztepe’de doğrudan denize bakan, tek ya da iki katlı konutlar inşa etmişler ve 1905 yılında, bir İtalyan mimar tarafından bazilikal planlı olarak tasarlanan Beit İsrail Sinagogunun inşa edilmesiyle, büyük bir cemaat bu bölgede yaşamaya başlamıştır. Aynı tarihlerde Kordelya’da da; bazilikal planlı bir sinagog (Kaal Kadoş) etrafında şekillenen mahallesi ile bir burjuvazi Yahudi cemaati örgütlenmiştir.

Dönüşümler mahalle örgütlenmesinde, konut mimarisinde ve en belirgin olarak da sinagog mimarisinde yaşanmıştır. Yahudiler, İzmir kentine ilk göç ettikleri tarihte, “Yükseliş Dönemi”inde merkezi planlı, yüksek ve masif avlu duvarlarının arkasında gizlenmiş, içe dönük, giriş mekanlarında “Midraş”ın konumlandığı sinagoglar inşa etmişler, her sinagog yapısı farklı bölgeden, kentten, yöreden gelen ve dini ritüellerinde birbirlerinden farklılaşan cemaatlere hizmet etmiştir. Gerileme dönemine girildiğinde söz konusu bu sinagog yapıları; artık farklı cemaatlere hizmet eden yapılar olmaktan çıkmışlar, toplumda oluşan sınıf farklılıklarına göre paylaşılmışlardır. Yahudilerin gün geçtikçe daha fazla ekonomik sıkıntı içine girmelerinden ötürüde, yeni sinagog yapıları inşa edilememiş, onun yerine cemaatin zengin ailelerinin konutlarının bir kısmında oluşturdukları konut-ibadethaneler Oratuarlar, üretilmiştir. Yahudi cemaatinin batılılaşma sürecinde, Avrupa’dan gelen yeni sinagog mimarisi dalgaları, İzmir Yahudi Cemaatini de etkilemiştir. Avrupa’da özgürlükleri tanınan Yahudiler, kendilerini toplumda ifade edebilme, kimliklerini ortaya koyabilme yolunu,

kentte simgesel nitelikli yapılar yapma biçiminde bulmuşlar, dışarıdan herkes tarafından algılanabilecek, Yahudi kimliğinin kolaylıkla temsil edilebileceği unsur olarak mimariyi seçmişler, bu anlamda da sinagog yapılarının mimarisinde değişim yaratmışlardır. Sinagoglar bu tarihten sonra, kilisevari, saklandığı avlu duvarlarının arkasından sıyrılan, yüksek iç hacimli, kent silüetine katkı koyan biçimlenişlerle, dönemin mimari üslubuna uygun şekilde inşa edilmeye başlanmışlardır. İç mekan tezyinlerinin değişimi ve *merkezi plan şemasının, bazilikal plan şemasına dönüştürülmesi*, gerek Solomon’un ilk tapınağının plan şemasının bazilikal planlı olması, gerekse merkezi plan şemalı sinagogların az sayıda cemaati barındırması gerekçeleri ile gerçekleştirilmiş olabilirse de, bu yeni üslubun Avrupa’da gelişim göstermesine, Hristiyan baskın nüfusun hegemonyası ya da içinde yaşanan topluma uyma kaygısı neden olmuş ve bu düşünce biçimi plan şemasındaki bu radikal değişimi yaratmıştır. Bu radikal değişim, İzmir kentine Alliance okullarının açılması ve batılı düşüncenin girmesi ile benimsenmiş, batılaşmanın mekana yansımaları, temsili olmuştur. İzmir’de 1870 yılından sonra gelişen Yahudi Burjuvazisi, inandıkları batılaşma fikrini, gerek yaşadıkları mahallelerini değiştirerek, gerek konutlarını farklılaştırarak ve gerekse de bu toplumsal dönüşümü sinagog mimarisine de entegre ederek radikal farklılıklar yaşamışlardır. Bu tarihten sonra, yeni örgütlenen kentin periferinde yer alan batılı tarz mahallelerinde, *Neo-klasik üslupta bazilikal planlı* sinagoglar inşa etmişlerdir. Bu gelişmelere bir tek Karataş bölgesinde yapılanan Roş Aar Sinagogu uyum göstermese de söz konusu bu sinagog merkezi planlı olarak inşa edilmiş olsa da yine, dışa açık, sokaktan algılanabilir nitelikte şeffaf yapılanmıştır. İzmir Kenti’nde bu toplumsal dönüşümün mekana yansımaları sürecinde karşılaşılan bir diğer tablo ise, yeneden inşa edilemeyen ve Yahudilerin İzmir’e ilk geldikleri “Yükseliş Döneminde” yapılandırılmış geleneksel yaşam böl-

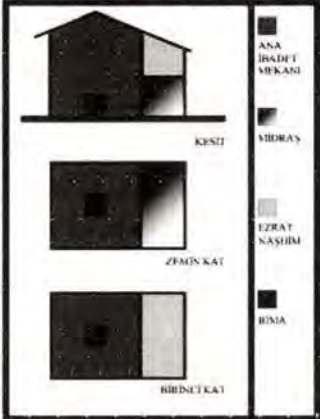
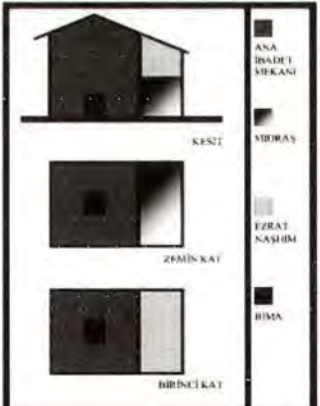
gesinde konumlanan bazı sinagogların kabuğunun olduğu gibi korunarak mekansal örüntüsünün değışime uğramasıdır. Bunlar “*Etkileşim Sinagogları*”dır.

Tablo: İzmir Kentinde Örgütlenen Sinagog Mimarisinin Şematik Anlatımı

MERKEZİ PLANLI SİNAGOG ŞEMASI	BAZİLİKAL PLANLI SİNAGOG ŞEMASI	ETKİLEŞİM SİNAGOG ŞEMASI
		

Bima	<i>Merkezde</i>	<i>Hekal Duvarında</i>	<i>Hekal Duvarında</i>
Aron Kodesh	<i>Hekal Duvarında</i>	<i>Hekal Duvarında</i>	<i>Hekal Duvarında</i>
Ezrat Nashim	<i>Midrash'ın üst katında</i>	<i>Galeri olarak ana mekana asılmış</i>	<i>Midrash'ın üst katında</i>
Oturma Sıraları	<i>Bima'nın Etrafında</i>	<i>Lineer</i>	<i>Lineer</i>
Avlu	<i>var</i>	<i>yok</i>	<i>var</i>
Avlu Duvarları	<i>yüksek</i>	<i>yok</i>	<i>yüksek</i>
Midrash	<i>Var (Girişte)</i>	<i>yok</i>	<i>Var (Girişte)</i>
Dört Sütun	<i>Mevcut Merkezde</i>	<i>yok</i>	<i>Mevcut Merkezde</i>
Mimari Üslup		<i>Neo-klasik</i>	

Tablo: İzmir Yahudi Cemaatinin Tarihsel Süreç Boyunca Geçirdiği Toplumsal Dönüşümün Sinagog Mimarisine Yansıması

Geleneksel yaşam bölgesi	Yeni Yerleşim Bölgesi
MerkeziPlan Şemalı 	(Bu dönemde böyle bir yerleşim alanı mevcut değildir.)
MerkeziPlan Şemalı 	Konut Sinagoglar (Bu dönemde böyle bir yerleşim alanı mevcut değildir.)

YÜKSELİŞ DÖNEMİ

GERİLEME DÖNEMİ

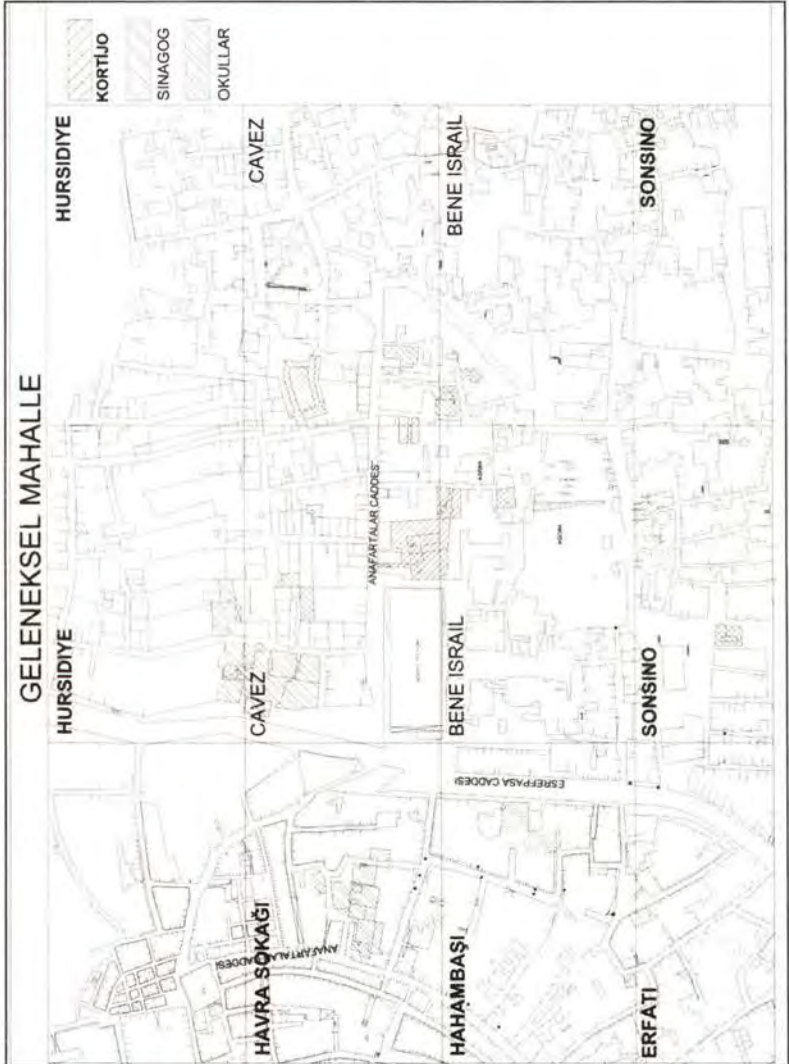
AYDINLANMA DÖNEMİ	Etkileşim Plan Şemalı	Merkezi Plan Şemalı	Bazilikal Plan Şemalı	Merkezi Plan Şemalı

14.-16. yüzyıllar arasında hızlı gelişme gösteren başkent dışındaki Osmanlı yerleşmeleri, 17. yy'dan 19.yy'a girdiklerinde, kentlerdeki nüfus artışı eski yerleşim alanı sınırları içinde kalan konut dokusunun sıkışmana neden olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında sosyo-ekonomik yapıdaki gelişmeler bölge merkezi niteliğinde kentlerin mekansal yapılarında belirgin değişimler yaratmıştır. Değişimin ana etmenlerinden biri, tarımsal ürünlerin Avrupa'da gelişen endüstrinin talebini karşılamak amacıyla dış ticarete kaymasıdır. Demiryolu bu gelişmeyi hızlandırır. Geleneksel esnaf çarşılarından ayrı olarak ticaret burjuvazisiyle devlet görevlerinden oluşan üst sosyal kesime hizmet sunan ikinci bir merkez ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında yönetsel yapıda girilen yenilik hareketleri sonucunda eyaletlere yerleşen asker ve sivil bürokratlar dış ticareti ellerinde tutan Rum ve Ermeni azınlıklarla birlikte üst sosyal kesimi oluşturmuşlardır. Esnaf ve zanaatkarlar kesimine göçmen grupları da katılmış ve kentlerde iki ayrı kesim doğmuştur. Bu kesimlerin varlığı kentlerde kent dokusunda belirgin farklılaşma yaratmıştır. Üst sosyal kesimin yerleştiği yeni mahalleler Avrupa kentlerinin bir örneği olarak birbirini dik kesen geniş so-

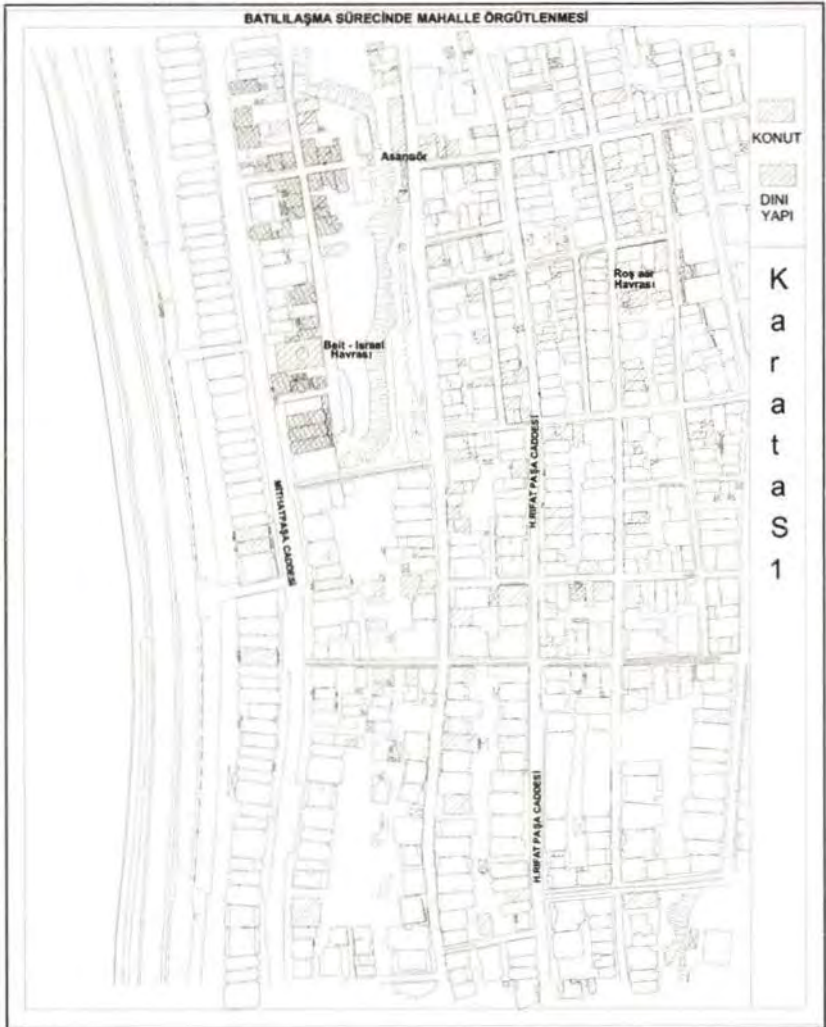
kaklar “dama tahtası-ızgara” düzeninde gelişme göstermiştir. İkinci kesimin yaşadığı mahalleler geleneksel dokuyu korurlar. Yaşanan söz konusu bu toplumsal dönüşüm, Yahudi toplumunun da İzmir kentinde iki farklı mahalle örüntüsü geliştirmelerine neden olmuştur. Yeni yaşam biçiminin örgütlediği mahalle dokusu, birbirini dik kesen sokakların oluşturduğu gridal bir doku yaratmış, tüm konutlar, sıra sıra bu örgütleniş biçiminin içinde dizilmişlerdir. Geleneksel yerleşim mahalleleri, bu dönemde, geçmişten kalan bir miras olarak eklemlenmiş, organik sokak dokusu, düzensiz parseller, sağlıklı sokak koşulları, ortaya çıkan görüntü olmuştur.

Tablo: İzmir Yahudi Cemaatinin Tarihsel Süreç Boyunca Geçirdiği Toplumsal Dönüşümün Mahalle Örgütlenmesine Yansıması

Geleneksel Mahalle Dokusu

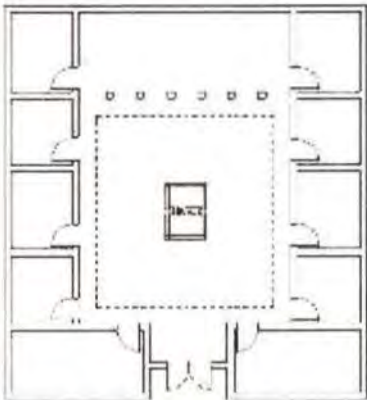
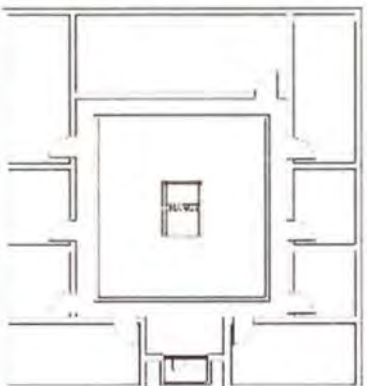

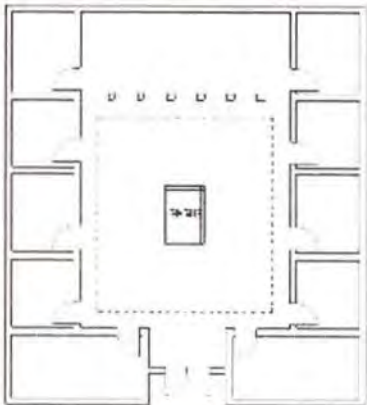
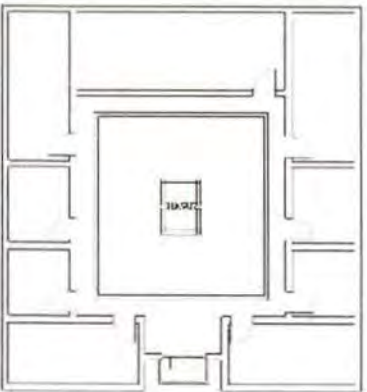
Batılılaşma Etkisi İle Örgütlenmiş Mahalle Dokusu

Toplumsal dönüşümün yansımalarının okunduğu bir diğer fiziki yapılanma ise; konut mimarisi olmuştur. Söz konusu bu değişim ikinci kırılma noktasında, Yahudilerin Batılılaşmaya başladıkları dönemde gerçekleşmiştir. Batılılaşmanın, batılı düşüncenin temsili, batılı tarz yaşantının örgütlenmesini ve batılı tarz yaşantının da batılı tarz konutlarda geçmesini öngörmüştür. Bu bağlamda, içine kapanık yaşamın örgütlendiği merkezi bir avlunun etrafında şekillenen konut birimlerinde sürdürülen yaşantı, değişim göstermiş, o dönemin burjuvazisi, dışa dönük, kentle entegre olmuş, bireysel kullanılan iki ya da tek katlı batinın temsil edildiği konutlar yapılandırmıştır. O döneme kadar yaşantının geçtiği Kortijolar; fakir halkın bir arada düşük ücretlere kiraladıkları barınma ünitelerine dönüşmüşler, daha önceki süreçte refah içerisinde sürdürülen yaşantının ürettiği bu mekanlar, batılılaşma hareketlerinin cemaat arasında derin uçurum oluşturmasıyla sefaletin kol gezdiği sağlıksız çok sayıda kişinin bir arada barındığı mekanlara dönüşmüştür.

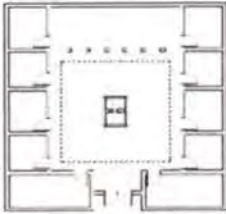
Tablo: İzmir Yahudi Cemaatinin Tarihsel Süreç Boyunca Geçirdiği Toplumsal Dönüşümün Konut Mimarisine Yansıması

	Geleneksel yaşam bölgesi	Yeni Yerleşim Bölgesi
YÜKSELİŞ DÖNEMİ	İspanya'dan gelen kültürün şekillendirdiği konut mimarisi <i>"Kortijolar"</i>	
	 Zemin Kat Şeması 1. Kat Şeması	

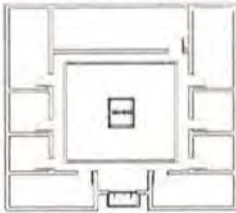
	Geleneksel yaşam bölgesi	Yeni Yerleşim Bölgesi
GERİLEME DÖNEMİ	İspanya'dan gelen kültürün şekillendirdiği konut mimarisi <i>"Kortijolar"</i>	
	 Zemin Kat Şeması 1. Kat Şeması	

Kortijolar

*Çok sayıda ailenin
yaşamlarını örgütledikleri*

Zemin Kat Şeması

1. Kat Şeması

Tekil Konutlar

Zemin Kat Şeması

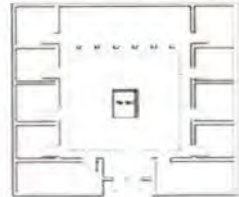
1. Kat Şeması

Tekil Konutlar

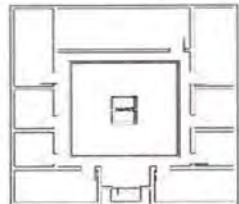
Zemin Kat Şeması

1. Kat Şeması

Kortijolar

Zemin Kat Şeması

1. Kat Şeması

Batılılaşma hareketlerinin mimariye ve kentsel planlamaya katkıları-kazandırdıkları değiştirdikleri, batılılaşma sürecinden geçen her Osmanlı kenti içinde kentin İmparatorluk sınırları içerisindeki önemine göre boyutu farklılaşarak aynı doğrultuda gelişmiştir. Etkileri, kentlerde yeni örgütlenen mahallelere geniş bulvarların açılması, organik sokak dokusunun yok edilerek, yerine birbirini dik kesen sokak örüntüsünün gridal şemanın oturtulması, kentin silüetine simgesel sivil mimari örneklerin eklenmesi şeklinde olmuştur. 1870'li yılların devamında, kentin periferinde yer alan batılı tarz mahalleler ve bu mahallelerde yer alan mimari ürünler de bu anlamda, batılılaşmanın izlerini taşıyan bir önceki çağdan farklılaşan, simgesel, o bölgede yaşayan grubun kimliğinin okutulduğu, temsil edildiği yapılar olarak karşımıza çıkmıştır. Bu anlamda, kentte yeni yeni ifade olunan Yahudi kimliği de bu hareketlere paralel oluşumlar içerisine girmiş, dış mekandan algılanabilen, dini yapılar ve konutlar inşa etmenin yanında, kente simgesel eleman olarak da katkıda bulunacak ve kentin silüetini değiştirecek, Reisdere ve Turgutreis olarak adlandırılan, farklı iki kotta yer alan parçalanmış mahallelerini birleştiren, bir asansör kulesinin eklenmesiyle, kentte batılılaşmanın temsil edildiği yapılara Yahudi kimliğinin de ortaya konulduğu bir yeni yapı, ilave edilmiştir. Asansör Kulesi; iki farklı kotta gelişmiş Yahudi Mahallelerini birbirine bağlayan batılı tarzda inşa edilmiş bir yapıdır. Karataş bölgesine bu anlamda eklenen simgesel nitelikli bir başka batılı tarz yapı ise Yahudi Hastanesi yapısıdır. Neo-klasik tarzda inşa edilen bu yapı kamusal anlamda o dönemde üretilmiş ender yapılardan birisidir.

Bu aktarılan tablo; 1948 yılında İsrail Devletinin kurulması ve geleneksel yaşantının örgütlendiği Kemeraltı bölgesinde hayatlarını kortijolarda sürdüren fakir halkın, İsrail'e göç etmesi ile yok olmuştur. 1948 yılında on sekiz yaşında gençlerden oluşan yüzlerce Yahudi İsrail'e göç etmek için yola çıkmışlardır.

Göç etmek isteyenlerin sayısı iki bini geçmiştir. Bu kitlesel göçü, cemaatin ileri gelenleri ve zengin kesimi önemsememiş, hatta göç edenleri işi gücü olamayan, fakir, cemaate yardımı dokunmayan, hatta cemaatin sırtına yük olan kişiler olarak nitelendirmişlerdir. Göçmenler; özellikle Keçeciler semtinde oturan kişilerdendir. İzmir cemaatinin üçte ikisinden fazlasını oluşturan on bin civarında Yahudi, dokuz ay içerisinde İzmir'i terk etmiş, Sinagog ve yeşiva yapılarının büyük bir bölümü boş kalmıştır. Göç edenler arasında, dilenciler, hizmetçiler, seyyar satıcılar, hamallar yer almaktadır. 1950 yılına gelindiğinde ise, artık İsrail'e göç edecek yolcu bulmak da güçlük çekilmektedir, neredeyse tüm fakir halk, İsrail'e göçmüştür. Sami Kohen'e göre; *göç edenlerin %10'unu genç idealistler, diğer bir kesimini fakirler, başka bir kesimini ise Varlık vergisi toplanmasından öncesinde varlıklı tüccarlar olup verginin uygulanmasından sonra varını yoğunu satıp küçük birer memur olarak hayatlarına devam etmek zorunda kalan, bunu da gururuna yediremeyen esnaf oluşturunuyordu.*

1948-1950 yılları arasında oluşan bu yeni göç dalgasının sonucunda, Yahudi nüfusunun büyük bir çoğunluğu, gelenekçilerin yaşadığı mahalleleri terk ederek İsrail'e göç etmişler ve yaklaşık üç yüzyıl hayatlarını sürdürdükleri bu bölgeyi boşaltmışlardır. Kortijolar, boş kalmış, sinagoglar cemaatsiz bırakılmış, hayat çekilip alınmıştır. Gelişen kentin Yahudi cemaatinden boşalan bu bölgesi, gelişim aksı içerisinde, iş hanlarının kurulacağı rant getiren önemli bir ticari çekirdeği oluşturmuştur. Bu anlamda da, 1950 yılından sonra birçok yapı yıkılıp yerine çok katlı iş hanları yapılmış, var olan tarihsel izler bir bir yok edilmeye başlanmıştır. Varlıklarını devam ettiren konutlar ise, yine 1950'li yılların göç politikası ile köylerden büyük kentlere iş bulma umuduyla göç eden vatandaşların ucuza kiraladıkları konutlara dönüştürülmüştür. Özellikle, Kortijoların yan yana gelmiş birçok tekil yaşama ünitesinden oluşma-

sından ötürü, bu yapılar; tıpkı fakir Yahudi halkın bir arada yaşadıkları ortak mekanlar gibi, o tarihten sonra köyden kente göç eden halkın bir arada ucuza barındıkları konut stoğu haline dönüşmüştür. Kentin bu kesiminde İsrail'e göç etmeyip de yaşamayı sürdüren Yahudi halk ise, bu tarihten sonra yalnız kaldıkları bu bölgeyi terk ederek, dindaşlarının yanına Karataş bölgesine taşınmışlar, bu yerleşim alanında yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Bu tarihsel süreci takip edip günümüze gelindiğinde, Hurşidiye ve Çavez mahallelerinde günümüze aktarılan tarihi ve kültürel miras olan Yahudi Cemaatinden kalan Kortijo yapılarının kullanılmamakta oldukları, ya da kentin en önemli sorunu olan evsiz kişilerin geceledikleri yaşamayan bir bölge haline dönüştüğü saptanmıştır. Söz konusu bu mahallelerde yer alan tekil konut örnekleri, işyerleri ya da işyerlerine ait depolar olarak kullanılırken, bölgede geçmişte var olan okullar, yeşivalar yok olmuş, sadece Alliance okulu, günümüzde Piri Reis Koleji olarak kullanımını sürdürmektedir. Hamambaşı, Erfati, Havra Sokağı Mahallelerinde, var olan konut dokusu tamamiyle yok olmuş, konutların yerine çarşı aksının genişlemesi ile bu bölgelere dükkanlar yapılanmıştır. Fakat bu üç mahallede, yer alan sekiz sinagog yapısı, bir yeşiva yapısı günümüze taşınmıştır. Sonsino ve Bene İsrail Mahalleleri ise, günümüzde, Türkiye'nin doğu bölgesinden göç etmiş, vatandaşlar tarafından kullanılan mahallelere dönüşmüştür. Söz konusu mahalleye dışarıdan çok fazla müdahale edilemediği için, içinde barındırdığı tarihsel izler, çok katlı yapılarla değiştirilmemiş, sadece işlev değiştirerek yeniden kullanım görmeye devam etmiştir.

Sinagog yapıları değerlendirildiğinde, İzmir kentinde Karşıyaka'da Kaal Kadoş, Karataş'ta Bert İsrail ve Roş Aar, Kemeraltında Etz Hayim, Hevra, Or-Hayim, Sinyora Giveret, Algazi, Shalom, Bikur Holim, Portekiz sinagogları, Beit Hillel (Haim Palaci'nin sinagogu) Oratuarı ve Hahamhane yeşivası

aktarılan bu derin tarihsel geçmişin günümüze taşınmış izleri olarak mevcudiyetlerini sürdürmektedirler. Bu tabloya 50'li yılların devamında Musevi Cemaatinin Alsancak semtine taşınmaları ile inşa ettirilen Saar Aşamayim sinagogu eklemlenmiştir. Günümüzde ibadet edilen sinagoglar Saar Aşamayim ve Beit İsrail sinagogları olup, hafta içleri öğlen namazları Sinyora Giveret ve Bikur Holim sinagoglarında dönüşümlü olarak kılınmaktadır. Shalom, Algazi ve Roş Aar sinagogları ise sadece bayramlarda açılmaktadır. Etz Hayim sinagogu içerdiği strüktürel deformasyonlardan ötürü kapalıdır. Hevra ve Or-Hayim sinagogları yıkıntı halindedir. Portekiz sinagogunun ana beden duvarları mevcuttur, fakat iç mekanında özgününe yönelik hiçbir eleman barındırmamaktadır. Beit Hillel Oratuarı İzmir Büyükşehir Belediyesi tarafından Haim Palacı'nın müzesi olarak özgün haline dönüştürülmek amaçlı projelendirilmiştir. Hahamhane yapısı da benzer bir biçimde yine sefarad kültürünün tanıtılması amaçlı, çok amaçlı kullanım öngören bir kurguyla Konak Belediyesi tarafından projelendirilmiştir. Kaal Kadoş sinagogu özgün mekan kurgusu ve iç mekan tezyinatı korunarak konservatuvar işlevi ile dönüştürülmüştür.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Ahmad, F. (2002). Jews, Turks, Otomans, A Shared History, 15th Through the 20th Century, Avigdor, L. Eds. *The Special Relationship: The Commuittee of Union and Progress and the Ottoman Jewish Political Elite*, Syracuse University Press, New York

Aksoy, Y. (1986). *Bir Kent - Bir İnsan*, İstanbul

Allan, W. J. (1989). *A Short Account of early Muslim Architecture*. Scholar

Press, Great Britain

Altabe, D. F. (1966). *Studies on Turkish-Jewish History: Political and Social Relations, Literature and Linguistics*. Sepher Herman Press, New York.

Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. (İ. Savaşır). Verso Londra, Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, Meis Yayınları, İstanbul (1995).

Anastassiadou, M., (1997). *Tanzimat Çağında bir Osmanlı Şehri Selanik (1930-1912)*. (İ. Ergüden), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Akın, V. (1998). *Osmanlı Padişahları ve Musevi Tebaları*, İstanbul.

Armağan, A. M. (1983). *Belgelerle Beylikler Döneminde Tire*, Uğur Ofset Matbaa, İzmir.

Atay, Ç. (1978). *Tarih İçinde İzmir*, İzmir.

Attias C. J.& Benbassa, E. (2002). *Paylaşılamayan Kutsal Topraklar ve İsrail*. (N. Önel). İletişim Yayıncılık, İstanbul.

Avner, L. (1996). *Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler*. İletişim Yayınevi, İstanbul

Bağış, A. İ. (1983). *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslümler, Kapitülasyonlar (1750-1839)*. Turhan Kitabevi, Ankara.

Bağış A. İ. (1985). *Osmanlı Ekonomisinde Ticaret Sektörünün Görünümü Yabancı Tüccar ve Gayrimüslüm Tebaanın İzmir Ticaretindeki Yeri ve Önemi*. 1885-1995 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir, İzmir Ticaret Odası Sempozyumu, 21-23 Kasım, 1985, İzmir.

Bali, R. (2003). *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946-1949)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Barokas, Y. (1987). *Türkiye 'de Yahudi Toplumlari*, İsrail.

Barnai J. (1982). *The Settlement oh the Jewish Community in İzmir in the Ottoman Period*. Pa'amin 12.

Barnai, J. (1989). *Sephardi Jews in the Ottoman Empire*, Barnai, J. Eds. *On the History of the Jews in the Ottoman Empire*. Jerusalem.

Barnai, J. (1992). *The Jews of the Ottoman Empire* Levy A. (1992), *Organization and Leadership in the Jewish Community of İzmir in the 17th Century.*, Washington, Darwin Press.

Barnai, J. (2002). *Jews, Turks, Otomans, A Shared History, 15th Through the 20th Century*, Levy A. Eds. (2002). *The Development of the Community Organizational Structure: The Case İzmir*. Syracuse University Press, New York.

Barnett, R. D. (1971). *The Serphardi Heritage Essays on the Historical and Cultural Contribution of the Jews of Spain and Portugal*. Vallentine Mitchell, Londra.

Barnett, R. D. & Schwab, W.M. (1989), *The Sephardi Heritage: The Western Sephardim*, Gibraltar Books, Grendon Northants.

Baron, S. W. (1983). *A Social and The Religious History of the Jews*, New York: Colombia Univercity Press.

Bashan, E. (1988). *Contacts Between Jews in Symrna and the Levant Company of London in the 17th and 18th Centuries*. Transactions of the Jewish Historical Society of England, London.

Başaran, M. (2000). *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türe*. Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir.

Baykara T. (1974), *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir,

Benbassa, E. (1990). *Yirmici Yüzyıl Başında Osmanlı İmparatorluğu ve Siyonizm*. Tarih ve Toplum Dergisi, cilt 14, Sayı 82.

Benbassa, E. & Rodrigue, A. (1989). *Ondokuzuncu Yüzyıl sonunda Türkiye'deki Yahudi Esnafı*. Tarih ve Toplum Dergisi, cilt 11, Sayı 66.

Benbessa, E.& Rodrigue, A. (2001). *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Benbessa, E.& Rodrigue A. (2000). *Sephardı Jewry A History of the Judeo-Spanish Community, 14th-20th Centuries*. University of California Press, Berkeley.

Bora, S. (1995). *İzmir Yahudileri Tarihi 1908-1923*. Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş. İstanbul.

- Bernstein, R. J. (1996). *Hannah Arendt and the Jewish Question*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Beyru, R. (1973). *18. ve 19. yüzyıllarda İzmir*. İzmir.
- Beyru, R. (2000). *19. yüzyılda İzmir'de Yaşam*. İletişim Kitabevi, İstanbul.
- Bickerman, A. (1998). *Studies in Jewish and Christian History*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Bowman, S. B. (1985). *The Jews of Byzantium 1204-1453*. Alabama, University of Alabama Press.
- Cohen, A. (1984). *Jewish Life Under İslam-Jerusalem in the 16th Century*. Cambridge M.A.
- Deringil, S. (2002). *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi 1876-1909*. (G. Çağalı Güven,), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Dumont, P. & Georgeon, F. Eds.(1999), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, II. Baskı.
- Eldem, E. & Goffmann, D. & Masters, B. (2000). *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir, İstanbul*. (S. Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Elie, K. (1992). *Spain and the Jews. The Sephardic Experience 1492 and After*. Londra, Thames and Hudson.
- Emecen, F. M. (1989). *16. Asırda Manisa Kazası*. T.T.K. Yayınları, Ankara.
- Epstein, M. A. (1980). *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in The Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Freiburg: Klaus Schwarz.

Epstein, M. A. (1982). *Leadership of the Ottoman Jews in the 15th and 16th Centuries*. Freiburg: Klaus Schwarz.

Eroğlu, A. H. (2000). *Osmanlı Devletinde Yahudiler 19. yüzyılın Sonuna Kadar*. Alperen Yayınları, Ankara.

Esther, J. (1990). *Sephardi Jews in the Ottoman Empire, Aspects of Material Culture*. The Israel Museum, Kudüs, Jerusalem Publishing House.

Eygi, Ş. M. (2000). *Yahudi Türkler yani Sabetaycılar*. Ge-yik Yayınları, İstanbul.

Frangakis-Syrett, E. (1986). *The Commerce of İzmir in the 18th Century /1695-1820*, Doktora Tezi, London University.

Frankl, L. A. (1859). *The Jews in the East*. (P. Beaton), Londra.

Freely, J. (2001). *Kayıp Mesih Sabetay Sevi'nin izini Sü-rerken*. (A. Tekçe Çetin), Remzi Kitabevi, İstanbul.

Fritch, T. (1972). *Tarih Boyunca Yahudi Meselesi*. (M. Abdurrahman), Akçağ Kitabevi, Ankara.

Galanta, A. (1953). *Fatih Sultan Mehmet Zamanında İstanbul Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul.

Galante, A. (1947). *Türkler ve Yahudiler-Tarihi Siyasi Tet-kik*. Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul.

Galante, A. (1953). *Türk Harsı ve Türk Yahudisi*. Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul.

Gerber, J. (1994). *The Jews of Spain A History of the Sephardic Experience*. Free Press, New York.

Goffman, D. (1995). *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*. (A. Anadol & N. Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Goffman, D. (2001). *Osmanlı İmparatorluğunda İngilizler (1642-1660)*. (A. Başçı Sander), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Goffman, D. (2002). Jews, Turks, Ottomans, A Shared History, 15th Through the 20th Century. Levy A. Eds. (2002). *Jews in Early Modern Ottoman Commerce*. Syracuse University Press, New York.

Groepler, E. (1999). *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*. (K. Süheyla), Belge Uluslararası Yayıncılık, İstanbul.

Gruber, D. S. (1999). *Synagogues*. Metro Books, New York.

Gürel, S. (1984). *Cumhuriyet Döneminde Manisa*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir.

Gövsä, A. İ. (2000). *Sabetay Sevi İzmir'li Meşhur Sahte Mesih Hakkında Bir Araştırma*. Milenyum Yayınları, İstanbul.

Hacker, J. R. (1982). *Ottoman Policy Toward the Jews and Jewish Attitudes Toward the Ottomans During the 15th Century*. Christians and Jews in the Ottoman Empire New York: Holmes and Meier.

Hacker, J. R. (1986). *The Impact of the Sürgün Systems on Jewish Society in the Ottoman Empire in the 15th and 17th Centuries*. 4th International Congress for the Economic and Social History of Turkey (1071-1922), München 4-8 Ağustos.

Hanıoğlu, Ş. (1992). The Jews of the Ottoman Empire Levy A. (1992) Eds. *Jews in the Young Turk Movement to the 1908 Revolution*. Washington, Darwin Press.

İnalcık, H. (1954). *Ottoman Methods of Conquest*. Studia Islamica 2.

İnalcık H. (1960), "Bursa and the Commerce of The Levant" Journal of the Economic and Social History of the Orient 3

İnalcık, Halil, (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. (H. Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul.

İnalcık, H. (2002). Jews, Turks, Otomans, A Shared History, 15th Through the 20th Century. Levy A. Eds. (2002). *Foundations of Ottoman Commerce* Syracuse University Press, New York.

Irwin, R. (1997). *İslamic Art*. Laurence King Publishing, London.

Jarrasse, D. (2001). *Synagogues-Architecture and Jewish Identity*. Adam Biro Press, England.

Johnson, P. (2000). *Yahudi Tarihi* (O. Filiz), Pozitif Yayınları, İstanbul.

Juhász, E. (1989). *Synagogues Sephardi Jews in the Ottoman Empire*. Jerusalem.

Karpat, H. K. (1992). Jews, Turks, Otomans, A Shared History, 15th Through the 20th Century. Levy A. Eds. (19922). *Jewish Population Movements in the Ottoman Empire*. Washington, Darwin Press.

Kıray, B. M. (1998). *Örgütlenemeyen Kent İzmir*. Bağlam Yayıncılık, İstanbul.

Kutluay, Y. (1992). *İslam ve Yahudi Mezhepleri*. İstanbul.

Kütükoğlu S. M. (2000). *15. ve 16. Asırda İzmir Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Yapısı*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir.

Landau, J. (1992). The Jews of the Ottoman Empire. Levy A. Eds. (1992). *Relations Between Jews and Non-Jews in the Late Ottoman Empire*. Washington, Darwin Press.

Lewis, B. (1952). *Notes and Documents from the Turkish Archives: A Contrubition to the History of The Jews in The Ottoman Empire*. Kudüs, İsrail Oriental Society.

Lewis, B. (1996). *İslam Dünyasında Yahudiler*. (B. S. Şener). İmge Kitabevi, İstanbul.

Levi, A. (1992). Rorigue A. Eds.(1992). *Social Cleavage, Class war, and Leadership in a Sephardi Community: The case of İzmir in 1847. Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*. Bloomington, İndiana.

Levy, A. (1992). *The Sephardim of the Ottoman Empire*. Washington, Darwin Press.

Levy, A. (1992). *The Jews of the Ottoman Empire*. Washington, Darwin Press.

Levy A. (1995). *The Jews of the Ottoman Empire*. Princeton Press, Princeton.

Levy, A. (2002). *Jews, Turks, Otomans, A Shared History, 15th Through the 20th Century*. Washington, Darwin Press.

Lizi, B. (1993). *Türkiye'de Aydınların Gözüyle Yahudiler*. Gözlem B.Y.A.Ş., İstanbul.

Lowry, W. H. (1992). The Jews of the Ottoman Empire Levy A. Eds. (1992). *Why did the Sephardim Arrive in Salonica? The Testimony of the Tax-Registers, 1478-1613*. Washington, Darwin Press.

Nahum, H. (1997), *İzmir Yahudiler*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Nicault, C. (2001). *Kudüs 1850-1948*. (E. S. Vali), İletişim Yayınları, İstanbul.

Mc Carthy, J. (1992). *The Jews of the Ottoman Empire*. Levy A. Eds. (1992). *Jewish Popolation in the Late Ottoman Empire*. Washington, Darwin Press.

Meek, H. A.(1995). *The Synagogue*. Phaidon Press, London.

Messinas, E.(1997). *The Synagogues of Salonika and Veroia*. FINEAS Publishing House, Athens.

Okurer, M. (1989). *İzmir Kuruluşundan Kurtuluşuna*. İzmir.

Pardo, S. (1992). *Tarih İçinde Türkiye Yahudilerine Genel Bakış*. İzmir.

Pınar, İ. (2001). *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir 1608-1918*. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları, İzmir.

Quataert, D. (2002). *Jews, Turks, Otomans, A Shared History, 15th Through the 20th Century*. Levy A. Eds. (2002). *The Industrial Working Class of Salonika, 1850-1912*. Syracuse University Press, New York.

Raymond, A. (1995). *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*. (A. Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Rivkin, E. (1971). *The Shaping Of The Jewish History*. A Radical New Interpretation, New York: Charles Schribner's.

Rodrigue, A. (1992). *Ottoman and The Turkish Jewry: Communiy and Leadership*. Bloomington, İndia.

Rodrigue, A. (1992). *The Jews of the Ottoman Empire* Levy A. Eds. (1992), *The Beginnings of Westernization and Community Reform Among İstanbul's Jewry, 1854-65*. Washington, Darwin Press.

Rodrigue, A.(1997). *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması "Alliance "Okulları 1860-1925.* (Y. İbrahim), Ayraç Yayınevi, Ankara.

Rosen, M. (1989). *Jewish Cemeteries in Turkey.* Sephardi Jews in the Ottoman Empire, Jerusalem.

Rosen, M. (1992). *The Jews of the Ottoman Empire*, Levy A. Eds. (1992), *Individual and Community in the Jewish Society of the Ottoman Empire: Salonica in 16th Century.* Washington, Darwin Press.

Sachar, A. L. (1966). *A History of the Jews.* New York.

Scherzer von Karl, (2001). *İzmir 1873.* (İ. Pınar), İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir.

Schroeter, D. (1992). *The Jews of the Ottoman Empire.* Levy A. Eds. (1992), *Jewish Quarters in the Arab Islamic Cities of the Ottoman Empire.* Washington, Darwin Press.

Sharf, A. (1971). *Byzantine Jewry.* London.

Sharon Moshe, S. (1992). *Türkiye Yahudileri-Tarihsel Bakış.* Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları, İstanbul.

Shaw, S. J. (1991). *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic.* New York, Univercity Press.

Shear, J. K. (1957). *Religious Buildings for Today.* F.W. Dodge Corp. New York.

Shmuelevitz, A. (1984). *The Jews of the Ottoman Empire in the Late 15th and 16th Centuries: Administive, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa.* Leiden, E. J. Brill.

Spero, M. H. (1989). *Religious Objects as Psychological Structures.* Darwin Press, Washington.

Sarısü, Gülsüm. (1972). *Yahudiliğin Türkler Arasında Yayılışı*. İstanbul.

Starr, J. (1939). *The Jews in The Byzantine Empire (641-1204)* AtinaVerlag der Byzantinisch Neug-riechinschen Jahrbücher. Athens.

Stavnoulakis, N. (1990). *The Jews of Greece An Essay*. Talon Press Athens.

Sevilla-Sharon Moshe (1990), *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul

Tanyu, H. (1979). *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, Ankara.

Tosh, J. (1997). *Tarih Peşinde Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*. (Ö. Arıkan). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Uluçay, Ç. & Gökçen, İ. (1939). *Manisa Tarihi*. Manisa Halkevi Yayınları, Manisa.

Ülker, N. (1974). *The rise of İzmir, 1688-1740*. Doktora Tezi, Univercity of Michigan, Michigan.

Ülker, N. (1994). *17. ve 18. yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi*. Akademi Kitabevi, İzmir.

Veinstein, G. (1999). *Selanik 1850-1918 Yahudilerin Kenti ve Balkanların Uyanışı*. İletişim Yayınları, İstanbul.

Weiker Walter F. (1992), *Ottomans, Turks and the Jewish Polity. A History of the Jews of Turkey*. Lanham, New York, University Press of America.

Yaranga, O. (2002). *19. yüzyılın ilk yarısında Fransız Gezginlerin Anlatımlarında İzmir*. (2. baskı) (G. Tümer), İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir.

Zorlu, Y. (1888). *Evet Ben Selanikliyim*, Belge Yayınları, İstanbul.

Ansiklopediler

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları.

Yahudi Dünyası Ansiklopedisi, İletişim Yayınları.

Dergiler

Anhegger, R. (1987). Osmanlı Devletinde Hristiyanlar ve İç Çatışmaları. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı: 46, sh: 54-56.

Aydın, S. (1991) Yahudiler ve Türk Milliyetçiliği. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı: 89, sh: 44-48.

Barha, Y. (1991) İsrail'de Abraham Galante Adına Türkiyeliler Sinagogu. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı: 96, sh: 43-49.

Bebbassa, E. (1990). 20. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğunda Siyonizm. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı: 82, sh: 34-39.

Benbessa, E. & Rodrigue, A. (1989) 19. yüzyıl Sonunda Türkiye'de Yahudi Esnafı. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı: 66, sh: 22-27.

Derviş, H. (1986) Sabetay Sevi Olayı ve Dönmeler. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı: 30, sh: 9-14.

Heyd, U. (1953). The jewish Communities of İstanbul in the 17th Century. *Oriens* 6, sh: 299-314.

Kula, O. B. (1993) Türk Yahudi Birlikteliğinin 1492 Öncesindeki Tarihine İlişkin Birkaç Açıklama. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı: 109, sh: 6-9.

Levi, A. (1996) İkinci Dünya Savaşında ve Öncesinde Türk Yahudileri. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı: 154, sh: 14-21.

Nassi, G. (1990) Sabetaycılık ve Osmanlı Mistik Geleneği. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı: 75, sh: 143-145.

Rodrigue, A. (1990). Çok Dilli Bir Cemaatin Oluşumu. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı: 83, sh: 17-23.

Rodrigue, A. (1992). Ondokuzuncu Yüzyılda Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması-Çok Dilli Bir Cemaatin Oluşumu. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı: 97, sh: 17-22.

Sahillioğlu, H. (1968). Yabancı Gözüyle Türkler, Yahudiler Ermeniler, Rumlar. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, cilt 3, Sayı: 15.

Schick Cemil, I. (1987). Osmanlı İmparatorluğunda Yahudiler. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı: 43, sh: 49-56.

Schick Cemil, I. (1990). Osmanlılar Yahudiler ve Azınlıklar. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı: 76, sh: 34-43.

Schick Cemil, I. (1992). Müslüman-Yahudi İlişkilerinin Temelleri. *Tarih ve Toplum*, cilt: 6, sh: 56-60

Schick Cemil, I. (1994). Osmanlılar Yahudiler ve Azınlıklar. *Tarih ve Toplum Dergisi*, Cilt: 5, sh: 290-298.

Shaw Stanford (1992). Osmanlı Yahudilerinin Altın Çağı. *Sanat Dünyamız*, sayı: 48, sh: 42-48.

Tanaç, M. (2000). İzmir Havraları. *Ege Mimarlık*, sayı: 38, sh: 42-46.

Tunçay, M. (1989). Türkiye Yahudiliği Hakkında 1. Uluslararası Kongre. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı: 71, sh: 51-52.

Zorlu, I. (1992). 500. Yılda Unutulan Bir Cemaat: Dönmeler. *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı:105, sh:162-163.

İnternet Kaynakları

- <http://www.ie.boun.edu.tr/ftp/pub/ie120/ie120-98/proj/cagdasfatih/church.htm>, 03.04.2001.
- <http://www.turkey.org/groupe/iz-chuch.htm>, 03.04.2001.
- <http://www.jcpa.org/jccat3.htm#sa>, 03.04.2001.
- <http://www.mersina.com/lib/turkish-jews/history/life.htm>, 03.04.2001.
- <http://www.ataa.org/ataa/ref/ref.html>, 03.04.2001.
- <http://www.ibb.gov.tr/istanbultr/330/33001/kilise.htm>, 08.09.2001.
- <http://www.turizm.gov.tr/fatih/hristiyanlik/iller/Izmir>, 08.09.2001.
- <http://www.newadvent.org/cathen/174379bçhtm>, 08.09.2001.
- <http://www.jewish.com>, 08.09.2001.
- <http://www.uscj.org/synagogues.html>, 08.09.2001.
- <http://pages.cthome.net/hirrsch>, 08.09.2001.
- <http://www.jewhoo.com>, 08.09.2001.
- <http://www.israeliculture.about.com/culture/israeliculture>, 08.09.2001.
- <http://www.imj.org.il>, 08.09.2001.
- <http://www.archeology.org/online/features/greece>, 08.09.2001.

<http://www.igc.apc.org/ddickerson>, 16.07.2001.

<http://www.synagogues.com>, 16.07.2001.

<http://www.jewfaq.org/shul.htm>, 16.07.2001.

<http://home.about.com/travel/hubsearch.htm>, 16.07.2001.

<http://www.montefiore.torah.org/lists/shaila/oo43.html>,
16.07.2001.

<http://www.bcpl.net/isachs/bnaiarch.html>, 16.07.2001.

<http://www.duke.edu/~nwb/synagogue/synagogue.html>,
16.07.2001.

<http://www.litvakai.mch.mii.lt/synagogues/architecture.htm>,
16.07.2001.

<http://www.hum.huji.ac.il/CJA/documentation.htm>, 16.07.2001.

<http://www.press.uchicago.edu/complete/subjects/10html>,
16.07.2001.

<http://www.andel3wdk/Prague/ENGLISH/pragt06j6.htm>,
16.07.2001.

<http://www.andel3wdk/Prague/ENGLISH/pragt06j5.htm>,
16.07.2001.

<http://www.andel3wdk/Prague/ENGLISH/pragt06j4.htm>,
16.07.2001.

<http://www.andel3wdk/Prague/ENGLISH/pragt06j3.htm>,
16.07.2001.

<http://www.andel3wdk/Prague/ENGLISH/pragt06j7.htm>,
16.07.2001.

<http://www.andel3wdk/Prague/ENGLISH/pragt06j8.htm>,
20.08.2002.

[http://www.encarta.msn.com/index/concisiendex/41/04124000/](http://www.encarta.msn.com/index/concisiendex/41/04124000/htm)
[htm](http://www.encarta.msn.com/index/concisiendex/41/04124000/htm), 20.08.2002.

- <http://www.latter-rain.com/israel/syn.htm>, 20.08.2002.
- <http://www.art.man.ac.uk/reltheol/courses/tempsyn.htm>,
20.08.2002.
- <http://www.isjm.org/bookstore/art.htm>, 20.08.2002.
- <http://www.imj.org.il/prpast.htm>, 20.08.2002.
- <http://www.imj.org.il/archeology>, 20.08.2002.
- <http://www.imj.org.il/shrine/abstractsnew.html>, 20.08.2002.
- <http://www.imj.org.il/newsdynamic/index.html>, 20.08.2002.
- http://architecture.cua.edu/current/sia97_iehtm, 20.08.2002.
- <http://bloom.mit.edu/agakhan/exhibitions/exhibit-5html>,
20.08.2002.
- <http://www.hebron.com/influence.html>, 20.08.2002.
- <http://www.betshalom.org/links-jewish.htm>, 20.08.2002.
- <http://www.ibiblio.org/yiddish/shul.html>, 20.08.2002.
- <http://www.centerforjewishhistory.org/index2.html>, 20.08.2002.
- <http://www.fordham.edu/halsall/jewish/jewishbook.html>,
20.08.2002.
- <http://www.mersina.com/lib.turkish-jews/history/index/html>,
29.11.2002.
- <http://www.fordham.edu/halsall/jewish/1772-jewishinislam.html>, 29.11.2002.
- <http://www.jewish.com/search/synagogues>, 29.11.2002.
- <http://www.smu.edu/d.binder>, 29.11.2002.
- <http://faculty.smu.edu/dbinder/image.html>, 29.11.2002.
- <http://www.haruth.com/JewsTurkey.html>, 29.11.2002.
- <http://www.geocities.com/Athens/Academy>, 29.11.2002.
- <http://www.sonhex.dk/under.htm>, 29.11.2002.

YAHUDİ DİNİNE AİT TERİNOLOJİ

Alliance Israélite Universelle: (Fransızca) Paris'te 1860'ta kurulan ve amacı "Yahudilerin özgürlüğü ve maneviyatının gelişmesi" olan teşkilat. Alyans Doğu Yahudilerine Fransız dil ve kültürü ile birlikte bir zanaat öğretmeyi amaçladı. Bu maksatla da Fransızca eğitim veren okullar kurdu.

Aron Kodesh: Tora Tomarlarının saklandığı kutsal sayılan ahşap dolap nişleri.

Ashkenaz: Almanya adının İbranice karşılığı "Aşkenaz"dır. Alman Yahudileri, batı, orta ve doğu Avrupalı Yahudiler bu anlamda Aşkenaz Yahudilerdir. Aralarında Yiddiş dili konuşurlar. Dünya Yahudilerinin %80'i Aşkenazdır.

Bet-Din: Hahamlık Mahkemesi.

Bima: Talmud'un okunduğu kutsal kürsü.

Conversos: Hristiyanlığı kabul eden Yahudilerle, onların neslinden olanları belirtmek için ortaçağda ve Rönesans'ta kullanılan İspanyol terimi.

Diaspora: Dağılmış olarak, Erez Israel dışında yaşayan Yahudiler için kullanılan kolektif terim.

Erez Israel: İsrail toprakları; vaat edilen ülke-topraklar.

Ezrat Nashim: Bayanların sinagog içerisinde ibadet ettikleri mekan.

Frankolar: (Judeo-İspanyolca), Doğu'da 18. ve 19. yüzyıllarda ticari nedenlerle yerleşmiş, genellikle İtalya kökenli Yahudi. Daha genel anlamda bir Batı ülkesi tarafından korunan Yahudilere verilen ad.

Galut: Sürgün.

Genizah: Sinagoglardaki kitap deposu. Çoğu zaman yer altında kapalı bir oda olurdu. Yahudi dininde, Tanrı adı yazılan hiçbir eser atılamaz ve yakılamaz. Bunun içindir ki “Genizah”larda, bütün eserler depolanır, lazım olmayanlar, senede bir gün yapılan bir törenle, mezarlıkta gömülürdü.

Halakhah: Hahamlık yasalarının genel olarak kabul gören kuralları ve Talmud’un yasal konuları ele alan bölümü.

Hasidim: Genellikle doğu Avrupa’da mistik yönü çok güçlü Judaizm’in sofu yönünü izleyenler.

Haskalah: Onsekizinci yüzyılın Avrupa Aydınlanmasının Yahudi versiyonu. Haskalah’a inanan kişilere “maskil” denilmektedir.

Halaha: Her Yahudinin her zaman dikkat etmesi gereken bütün kurallar. Talmud’un esasıdır.

Heikal: Kudüs’e yönelen doğu duvarına verilen ad. (Kible) Aron Kodesh bu duvar yüzeyinde bulunur.

Herem: Aforoz edilme.

Kohen: Rahip veya Aaron sülalesinden gelen kişi.

Kortijo: (Judeo-İspanyolca), Osmanlı Yahudilerinde bir evin avlusuna verilen addır. Daha sonra tüm yapı kompleksine kortijo denilmeye başlanmıştır.

Ladino: (Judeo-İspanyolca), Judeo-İspanyolca’nın bir türü, İspanyolca söz varlığına İbrani söz dizinimini uygulayan, dinsel, “taklit lisan”.

Marranos: Dinleri zorla değiştirilen İspanyol’ların ve Portekiz’lilerin sülalesinden gelen gizli Yahudiler.

Menorah: Mabet'te kullanılan yedi kollu lamba, Hanukkah'ta kullanılan sekiz kollu şamdan.

Midrash: Kutsal Yazı, sergi veya koleksiyonu veya bu yazının okutulduğu öğretildiği mekana verilen ad.

Mikve: Yağmur suyu veya doğal bir kaynaktan oluşan su havuzu. Evlilik öncesinde müstakbel gelin, yeni doğum yapan kadınlar, başka bir dini terk edip Yahudi olan kişiler, Sefer Tora yazan müstensihler bu havuza girip yıkanır ve dinen temizlenmiş kabul edilirler.

Mişne Tora: Tevrat okuyan Yahudiler topluluğu. Fakir Yahudi öğrencilerin eğitim görmelerine destek olan bir hayır derneği

Minyan: Toplu dualar için gerekli katılımcı sayısı. Bu sayı ondur.

Rabbi: Din hocası, haham

Romaniyot: Bizans İmparatorluğu'nda Yahudilere verilen isimdir. Ayrı gelenekleri, müziği ve lisanları vardır. Adları, sinagog isimleri, lisanları ve kültürleri Yunan'dı. Sinagoglarda Yunanca dua edilirdi. 1547 yılında İstanbul'da Tora'nın Yunanca tercümesini yapmışlardır. Sonraki süreçte, Sefaradların içinde kaybolmuşlardır.

Sabetaycılık: Sabetay Sevi müritlerinin ayinleri ve dini.

Sefarad: (İbranice), İspanya ve İber yarımadası asıllı Yahudilere verilen ad.

Sefer Tora: Hz. Musa'nın beş kitabını içeren rulo halinde parşömen yazmalar. Sinagoglarda okunan dualarda kullanılırlar. Aron Kodesh'lerin içerisinde saklanan kutsal Tora tomarlarıdır. Tevrat'ın sinagoglarda olan şekli. Hz. Musa'nın beş kiti-

bıdır. El yazmasıdır. Hayat ağacı, “Etz Hayim” denilen iki taha silindire sarılan parşömen kağıdından oluşur.

Shabbat: Cuma akşamı alacakaranlıktan başlayarak Cumartesi gecesine kadar geçen kutsal sayılan süreç.

Sukot: Gül Bayramı.

Tabernacle-Kutsal Çadır-Mişkan: Tanrı’nın İsrail topraklarında iskan edildiği yer. Buluşma çadırı demektir. Çölde sürgündeyken çölde kurmuş oldukları, bir nevi tapınak.

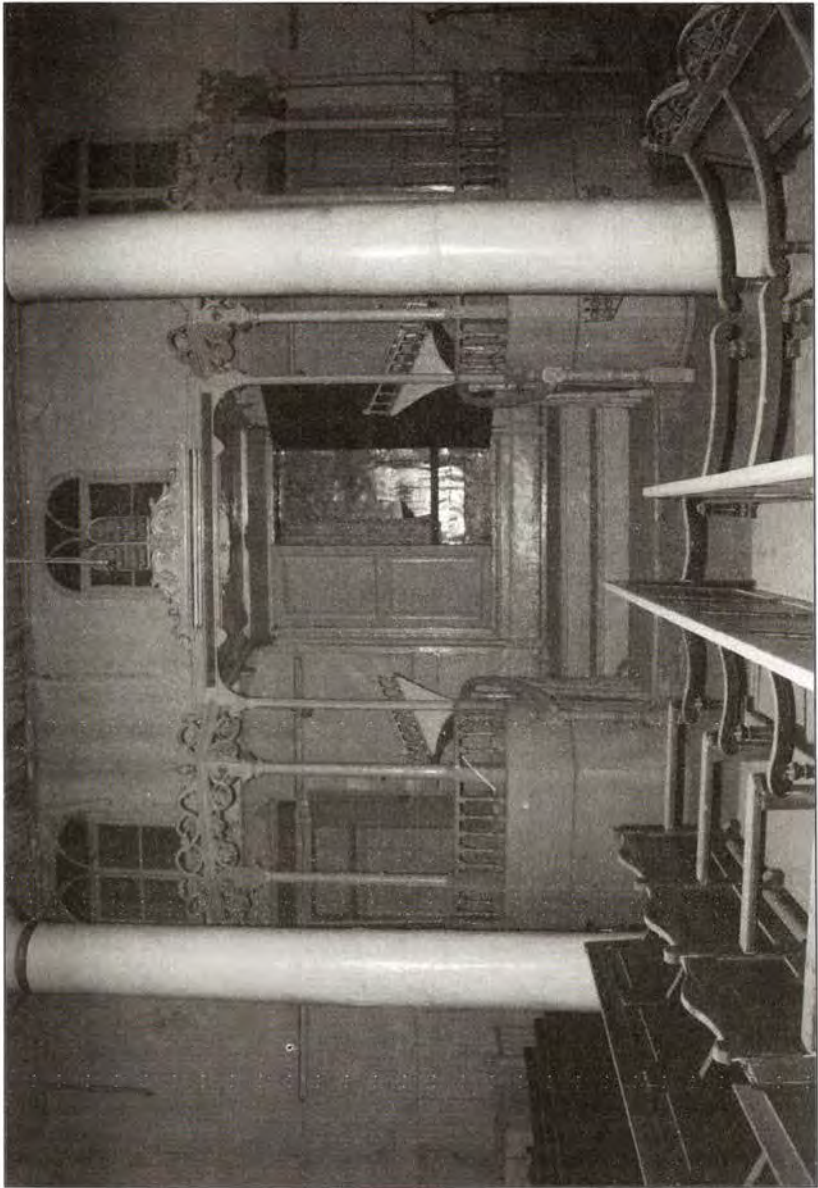
Talmud: (İbranice), Yahudi dini kitaplarından Mişna’nın tefsiri.

Talmud Tora: (İbranice), Tevrad ve din eğitimi veren okul.

Torah: Tevrat, Yahudi yasasının ve eğitiminin tümü.

Yesivah: Hahamlık Akademisi.

Yom Kipur: Af dileme günü.

Resim 1: Etz Hayim Sinagogu İç Mekanı

Resim 2: Shalom Sinagogu İç Mekanı

Resim 3: Shalom Sinagogu Biması

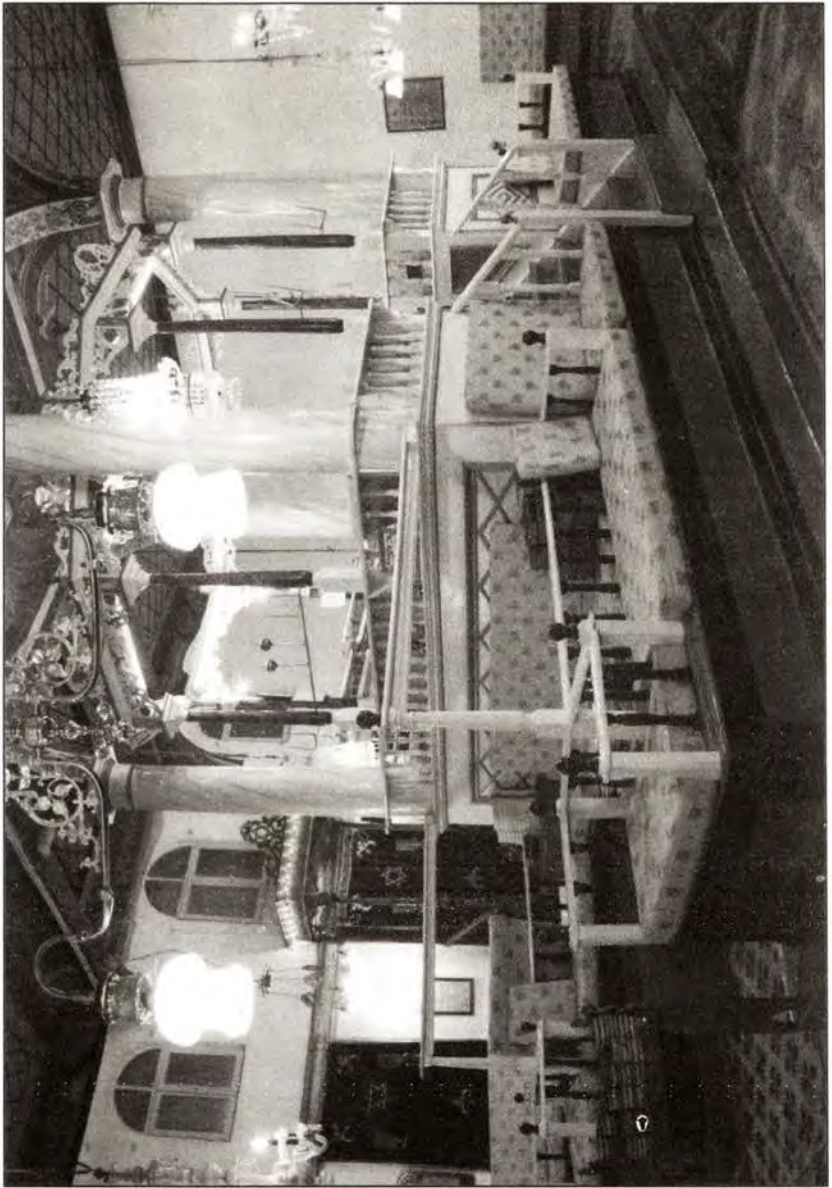
Resim 4: Algaze Sinagogu İç Mekanı

Resim 5: Bikur Holim “Aron Kodesh”

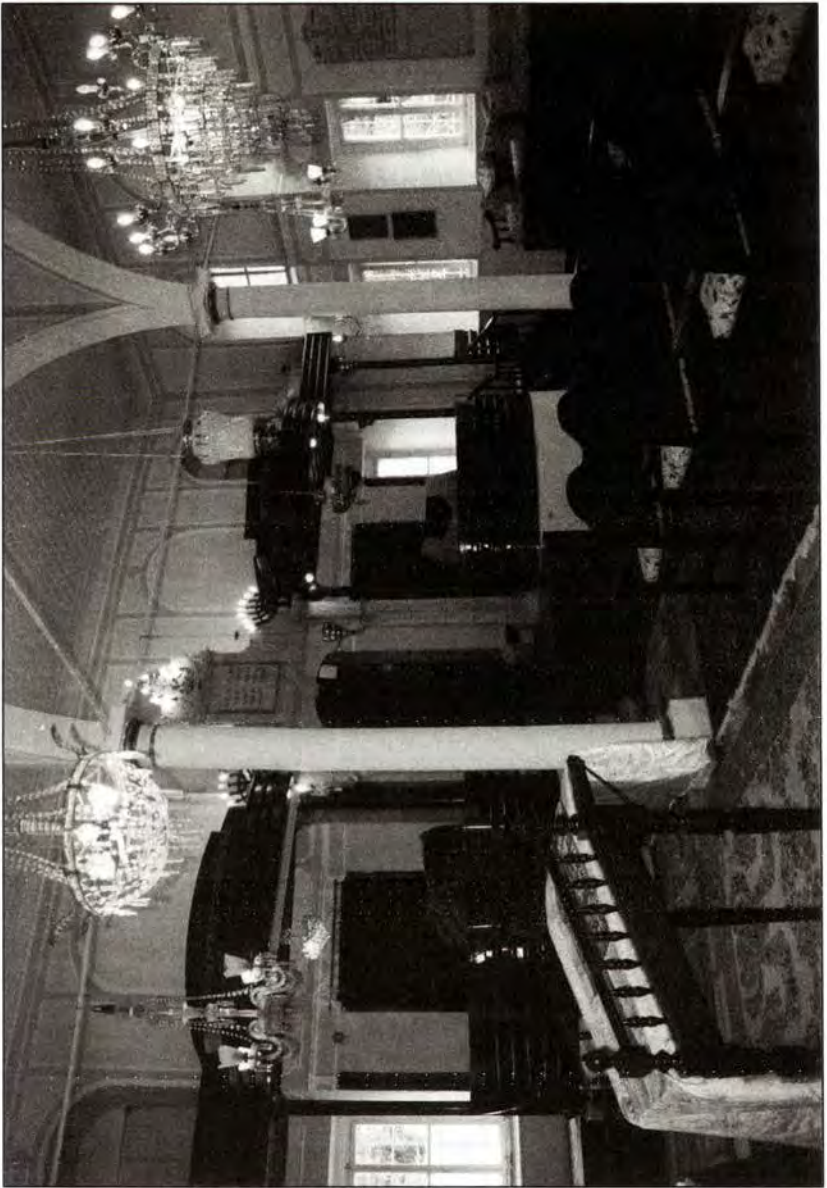
Resim 6: Bikur Holim Midraş’da konumlanan “Bima”

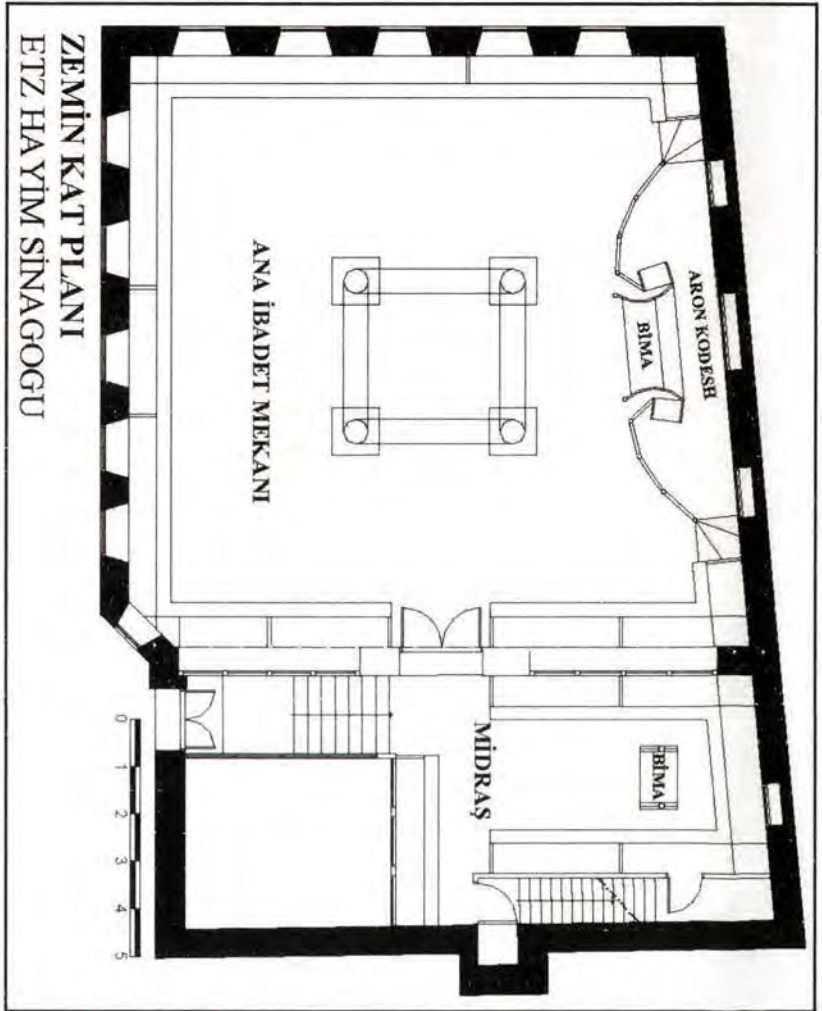
Resim 7: Bikur Holim Sinagogu İç Mekanı

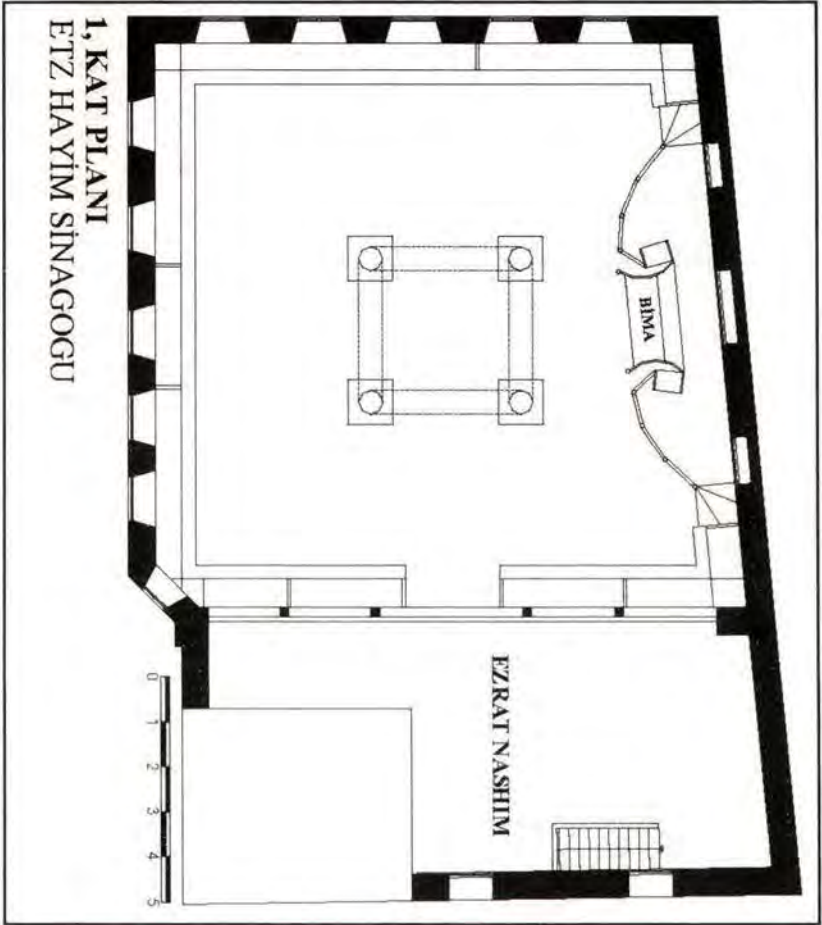
Resim 8: Sinyora Giveret Sinagogu İç Mekanı

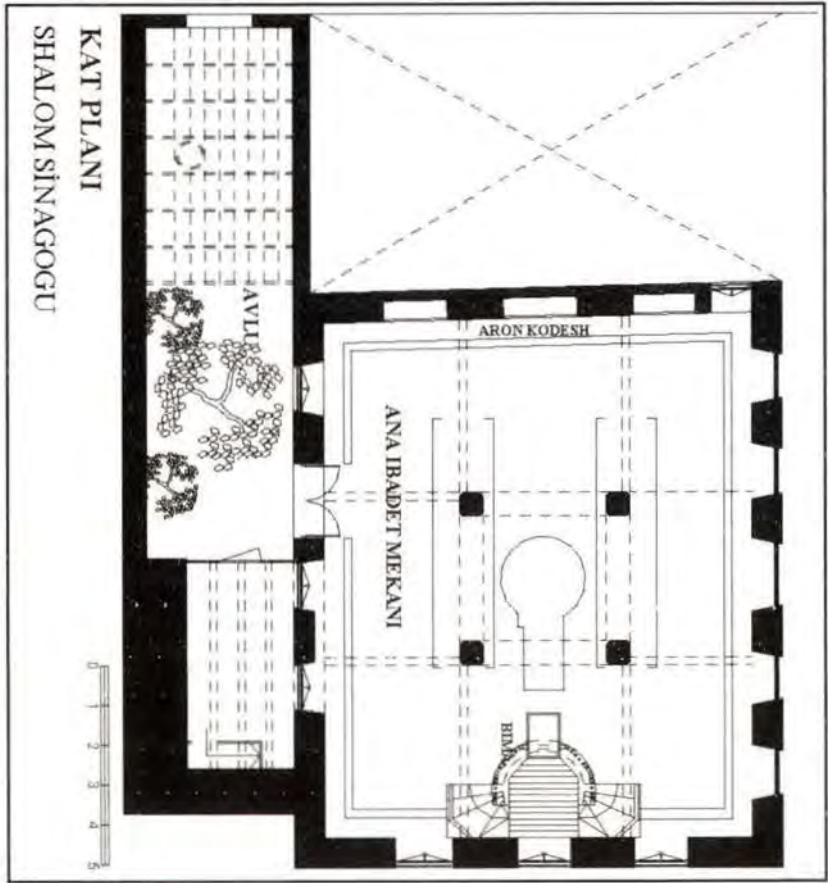
Resim 9: Sinyora Giveret Sinagogu Heikal Duvarına Bakış

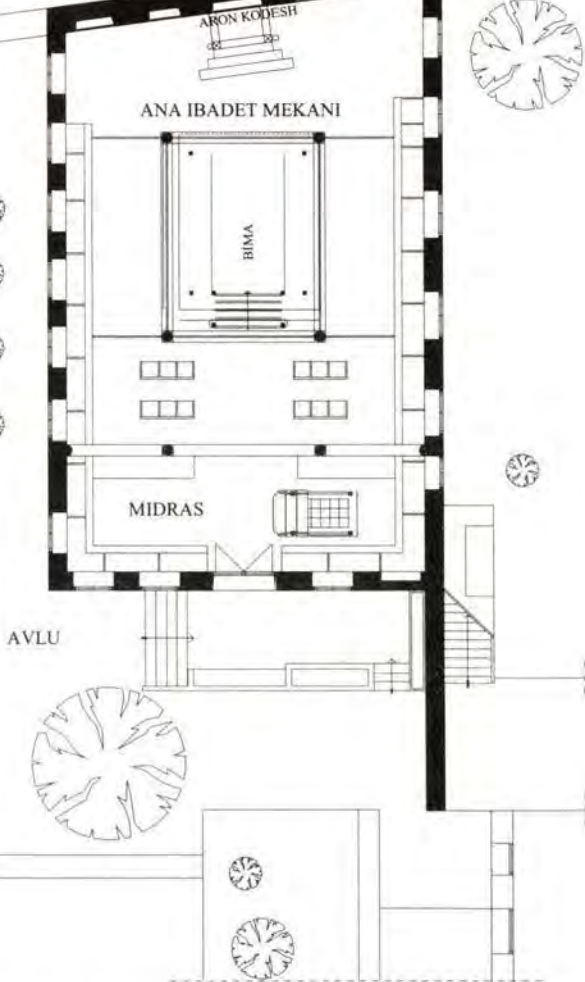
Çizim 1: Etz Hayim Sinagogu Zemin Kat Planı
(Günümüzdeki hali)

Çizim 2: Etz Hayim Sinagogu Birinci Kat Planı
(Günümüzdeki hali)

Çizim 3: Shalom Sinagogu Zemin Kat Planı

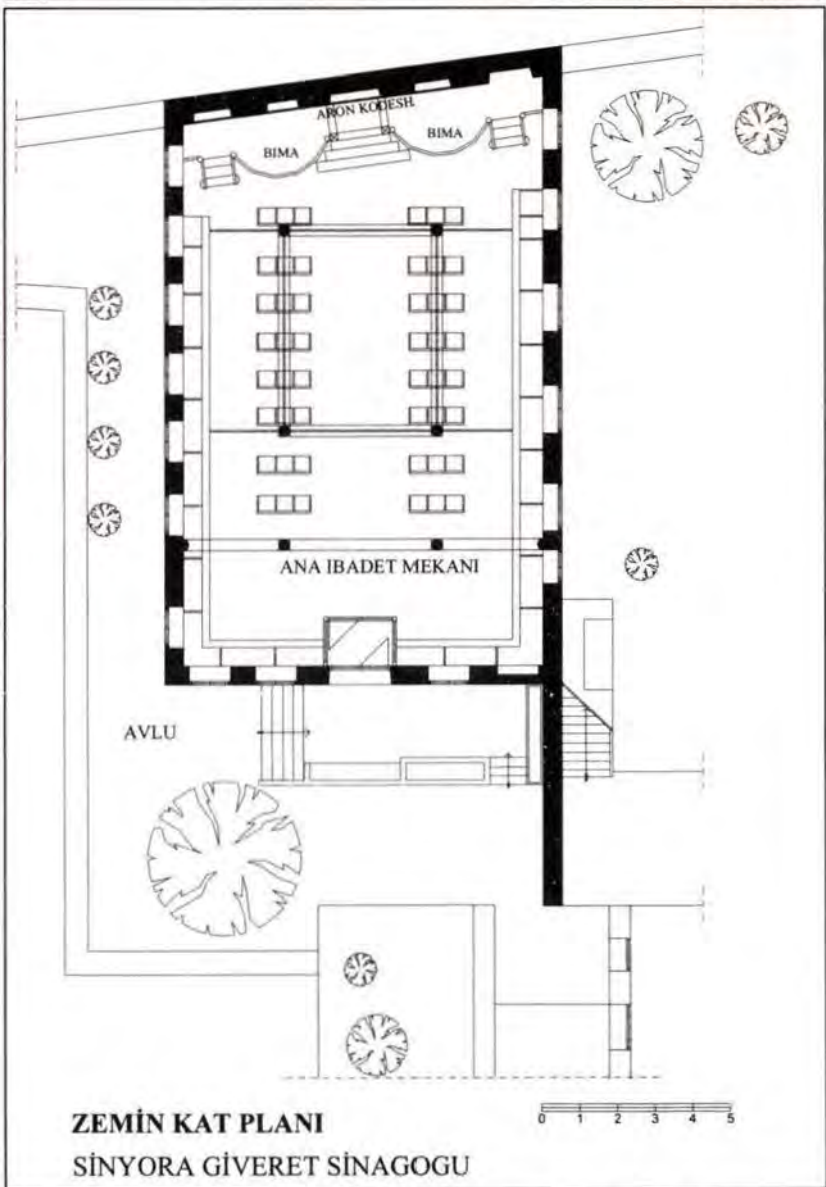

ZEMİN KAT PLANI

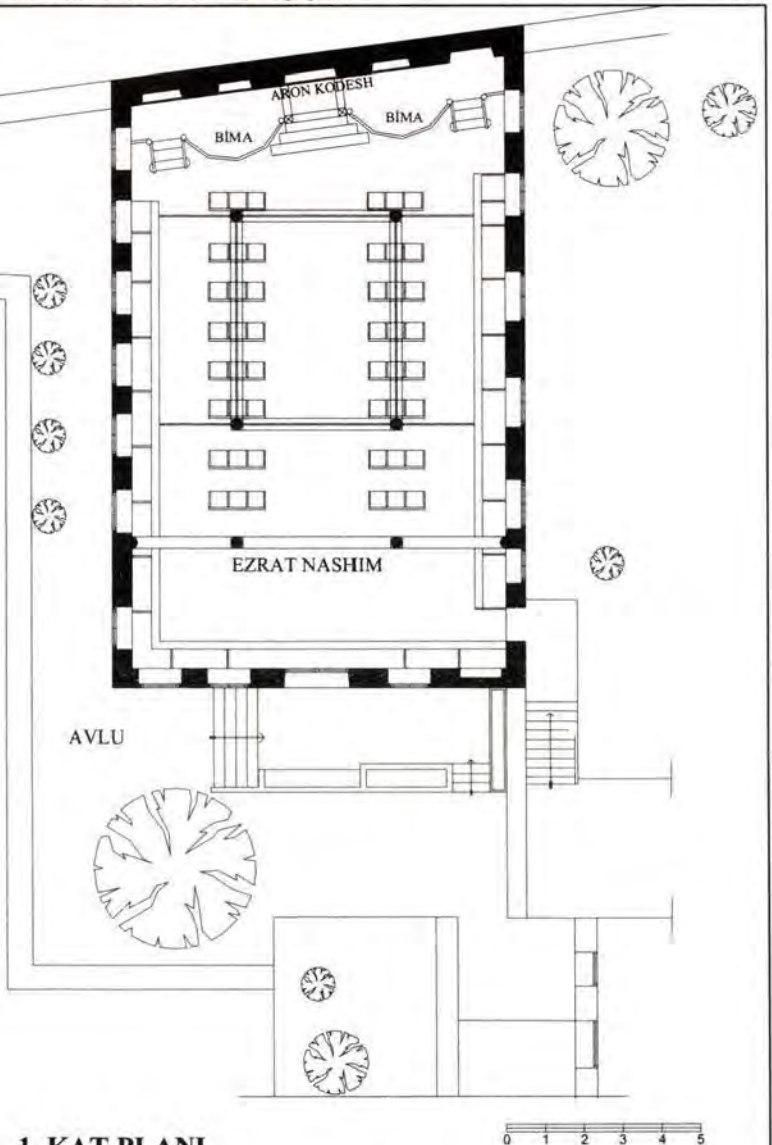
SİNYORA GİVERET SİNAGOGU

0 1 2 3 4 5

**Çizim 4: Sinyora Giveret Sinagogunun
İlk Yapıldığı Yıla Ait Restitüsyon Önerisi Planı**

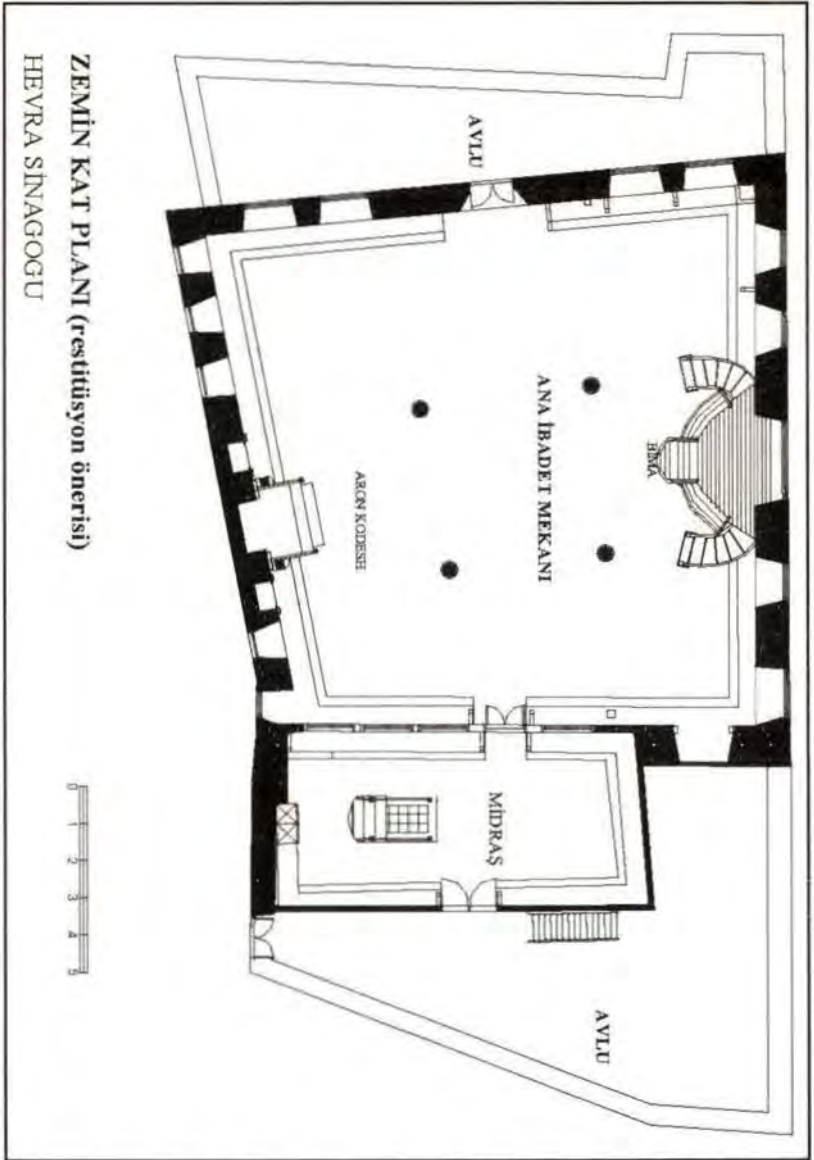
Çizim 5: Sinyora Giveret Sinagogu Zemin Kat Planı

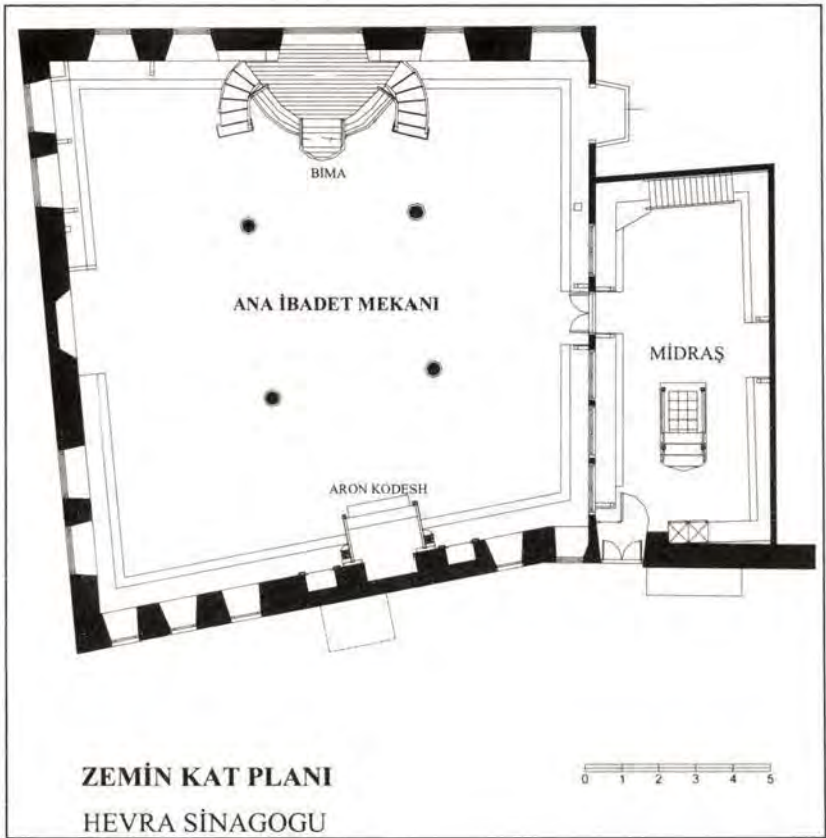
1. KAT PLANI

SİNYORA GİVERET SİNAGOGU

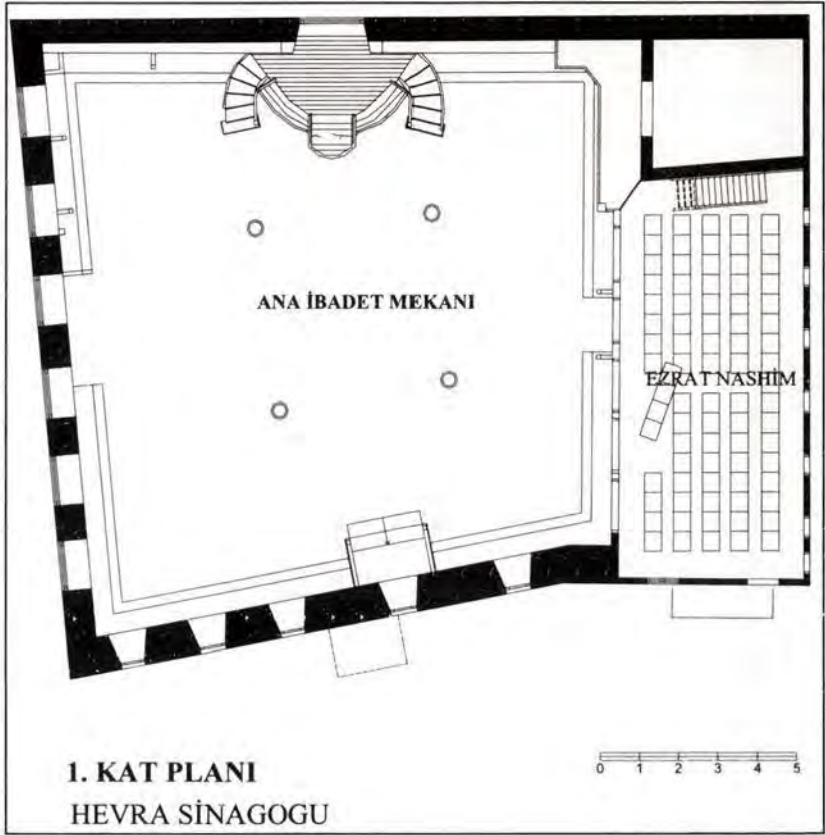
Çizim 6: Sinyora Giveret Sinagogu Birinci Kat Planı

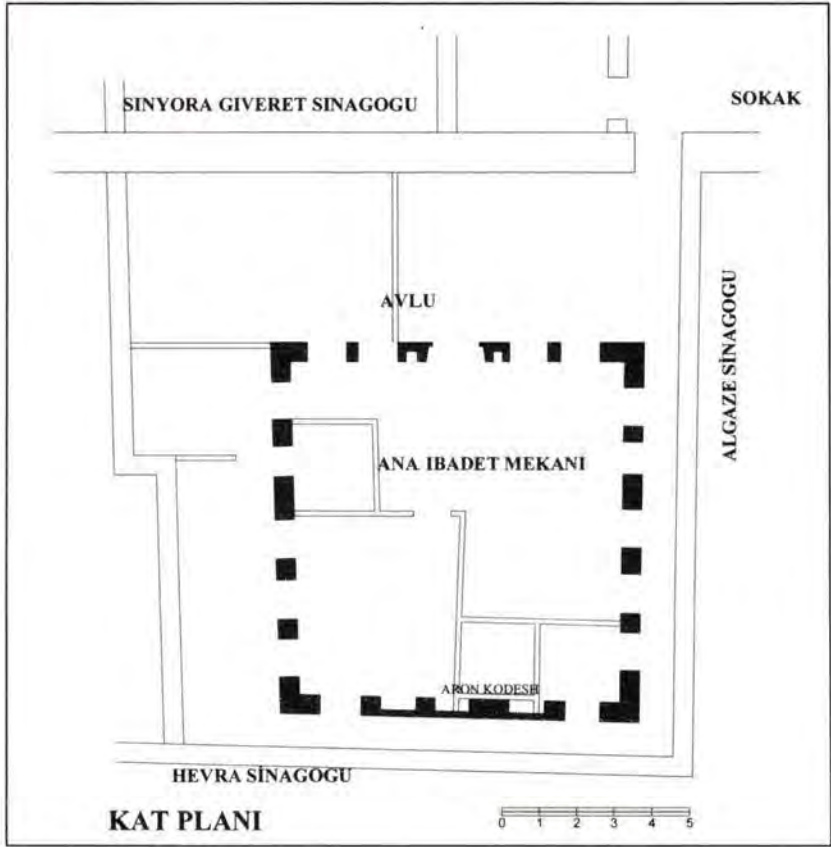
Çizim 7: Hevra Sinagogunun İlk Yapıldığı Yıla Ait Restitüsyon Önerisi Planı

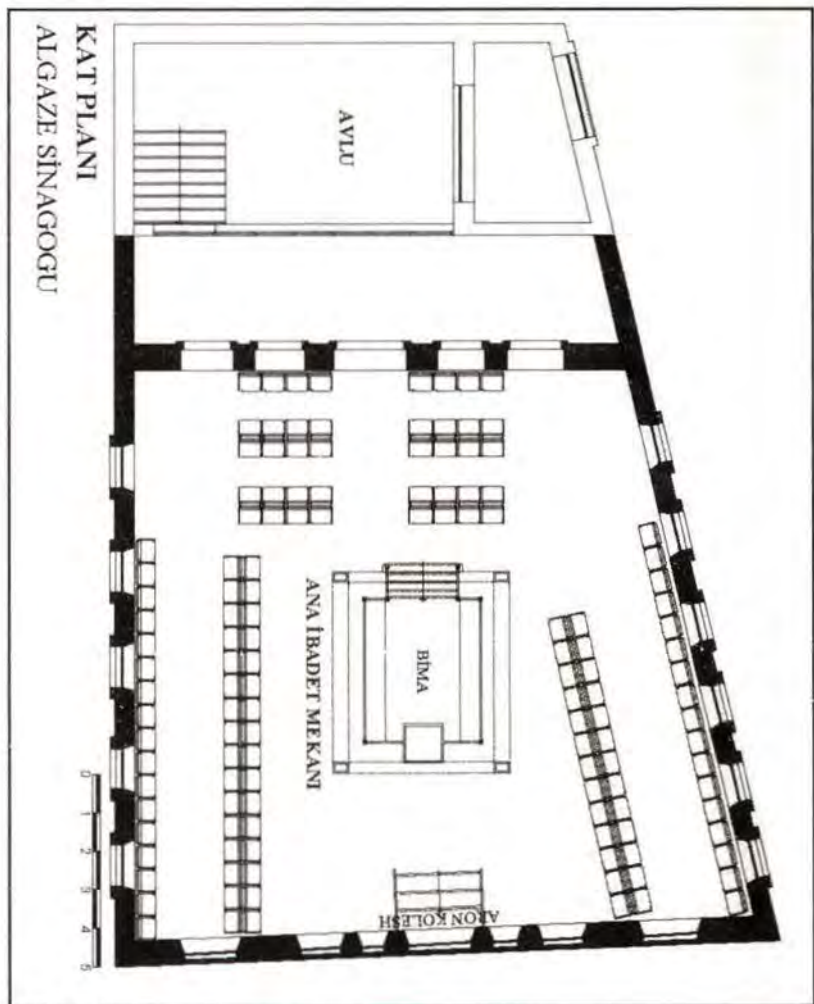
Çizim 8: Hevra Sinagogu Zemin Kat Planı

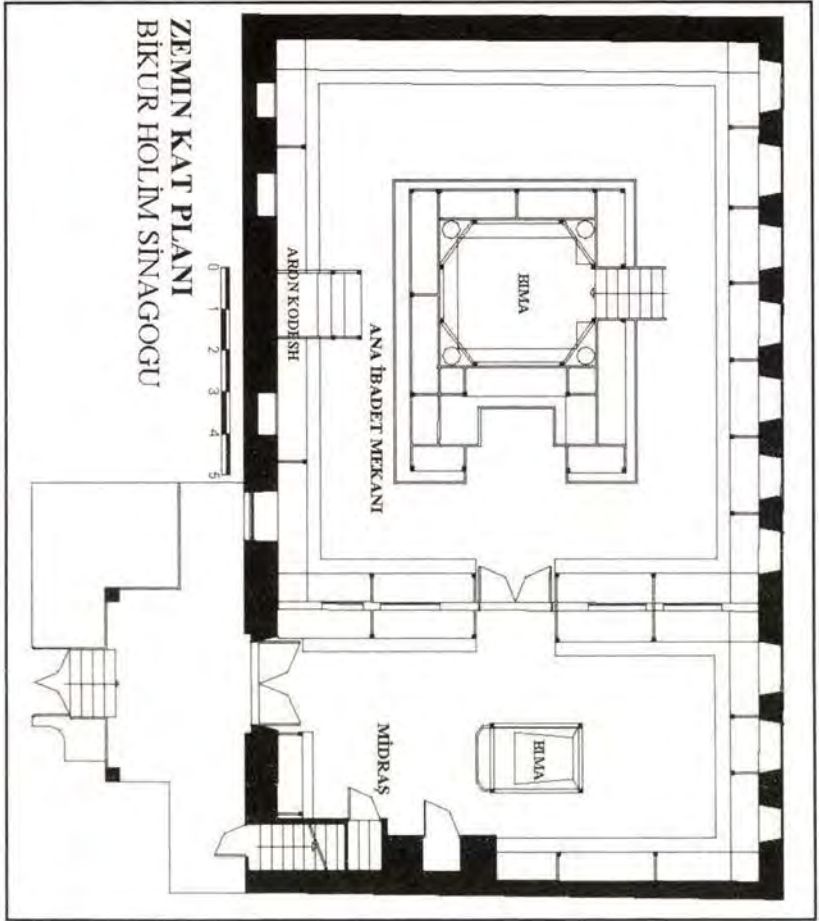
Çizim 9: Hevra Sinagogu Birinci Kat Planı

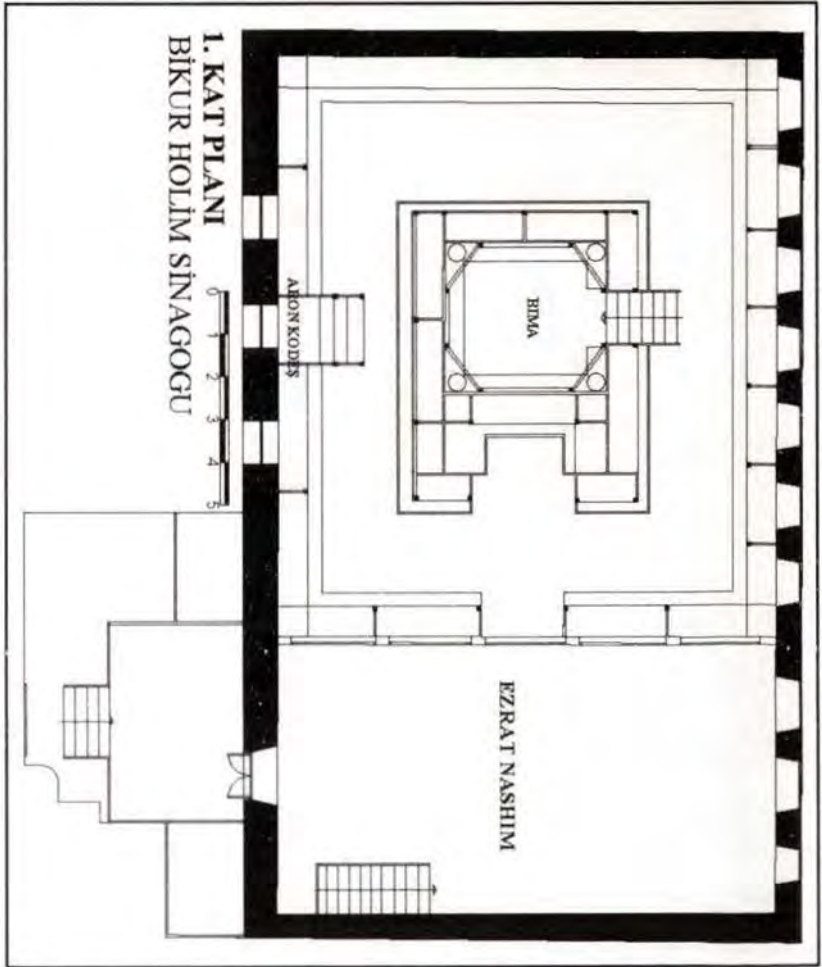
Çizim 10: Or-Hayim Sinagogu Zemin Kat Planı

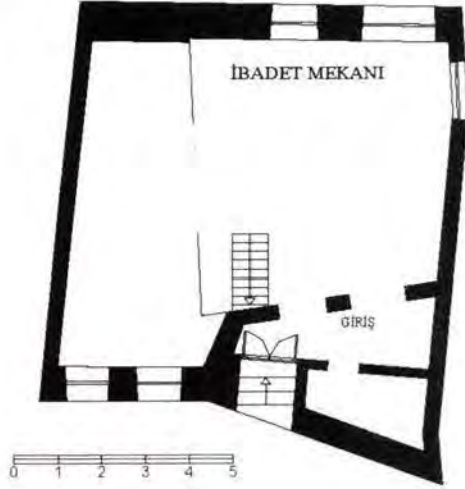
Çizim 11: Algaze Sinagogu Zemin Kat Planı

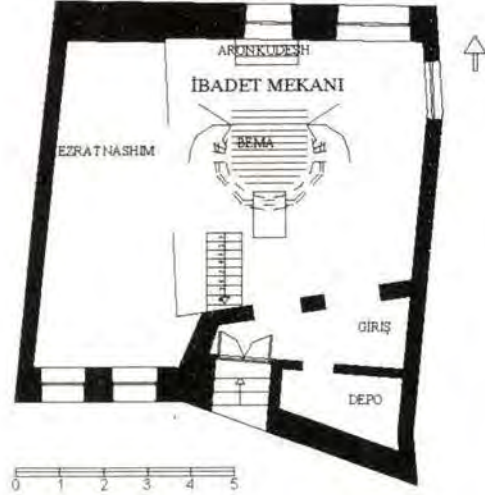
Çizim 12: Bikur Holim Sinagogu Zemin Kat Planı

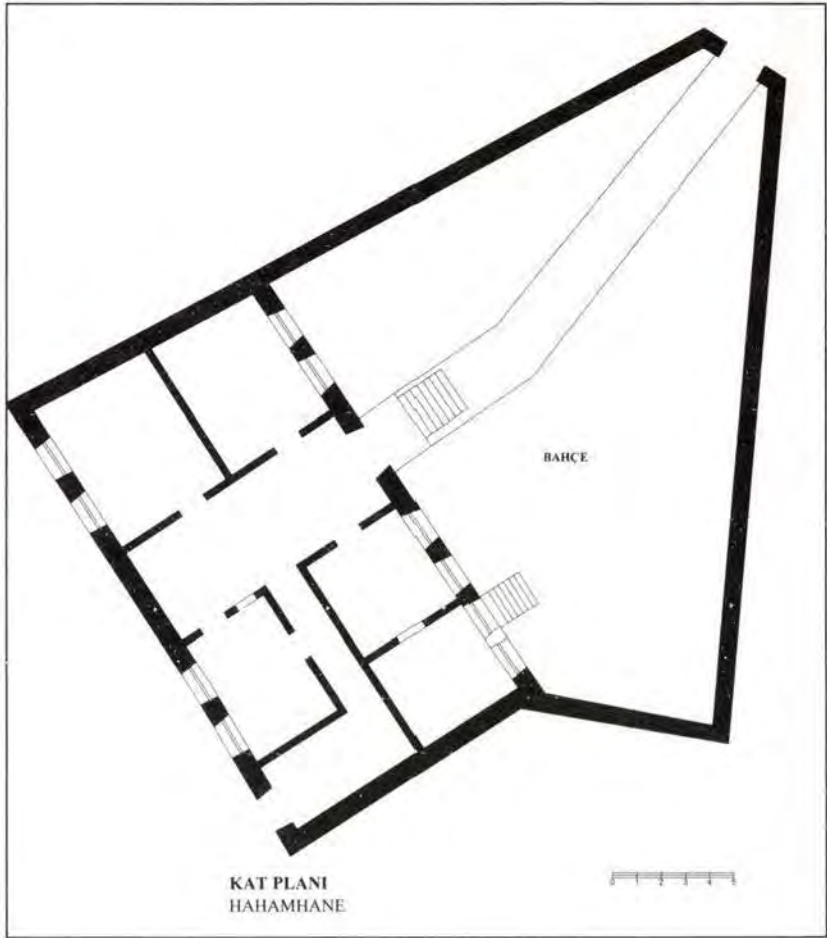
Çizim 13: Bikur Holim Sinagogu Birinci Kat Planı

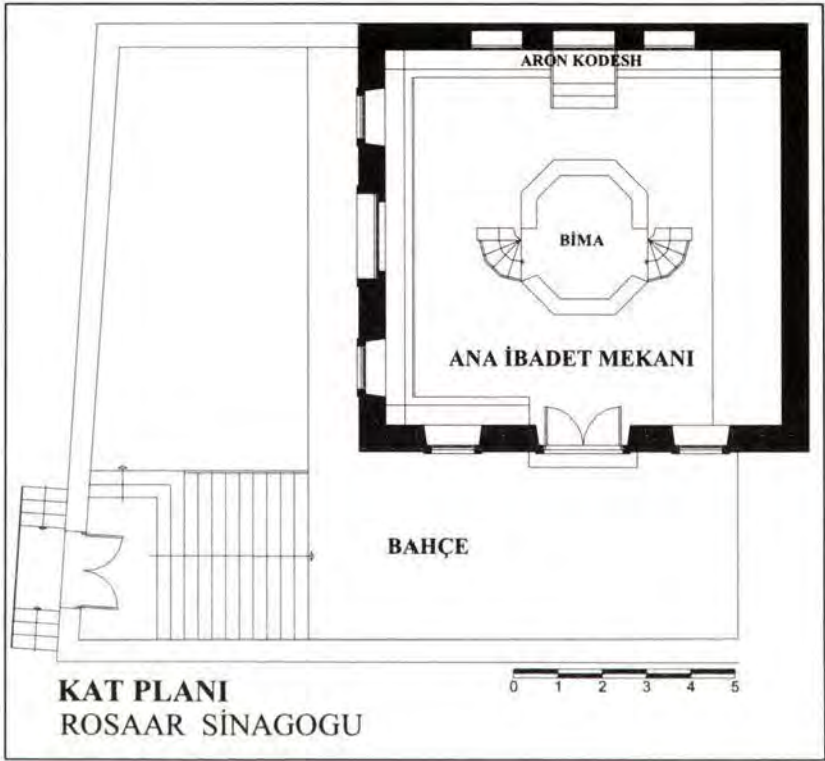
KAT PLANI
BEİT HİLLEL SİNAGOGU

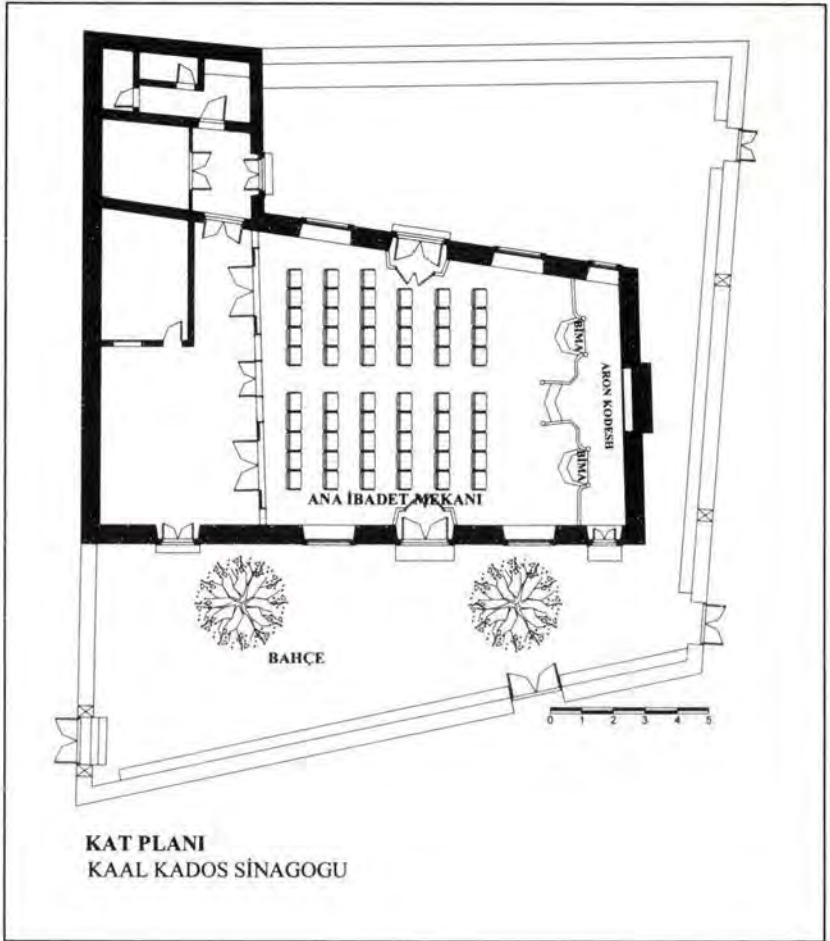
KAT PLANI (restitüsyon önerisi)
BEİT HİLLEL SİNAGOGU

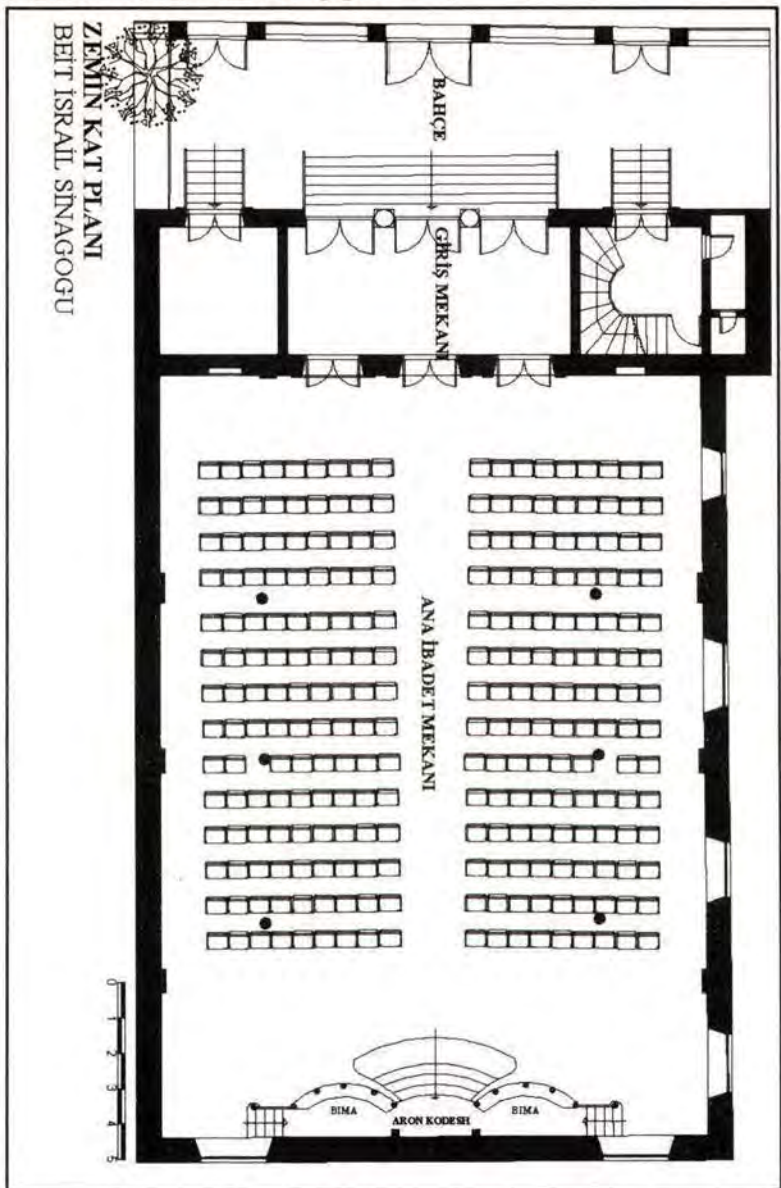
Çizim 15: Hahamhane Kat Planı

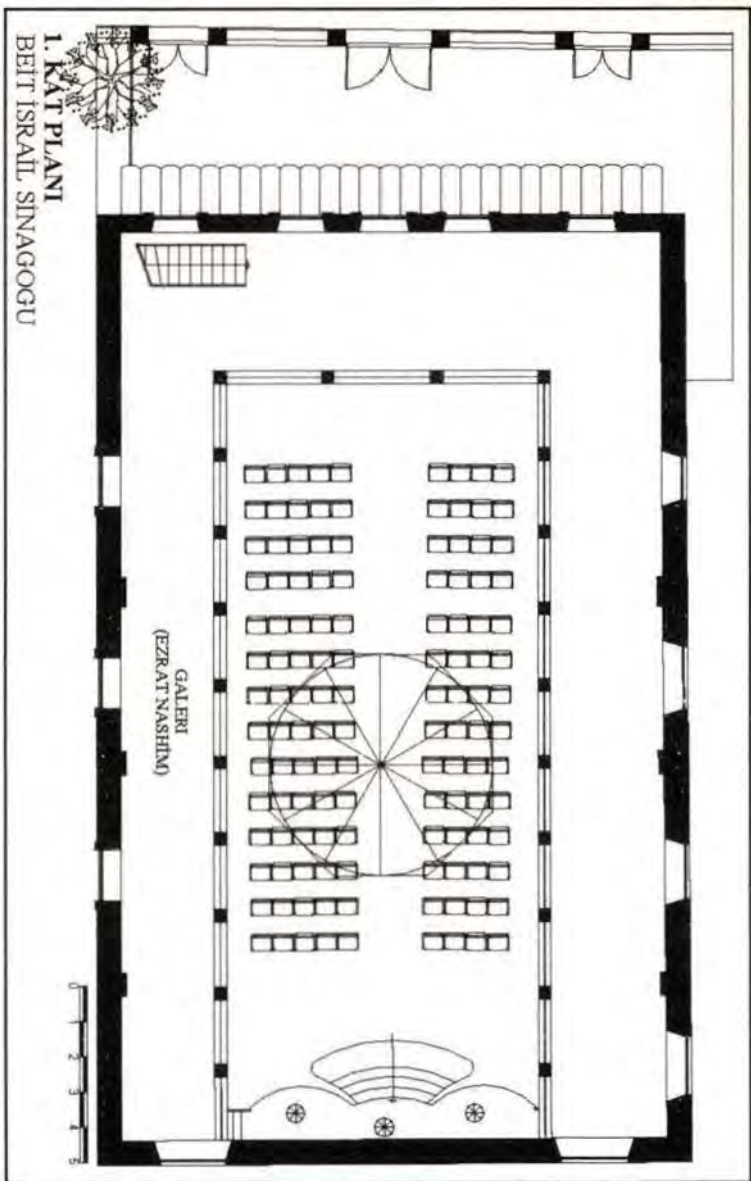
Çizim 16: Roş Aar Sinagogu Zemin Kat Planı

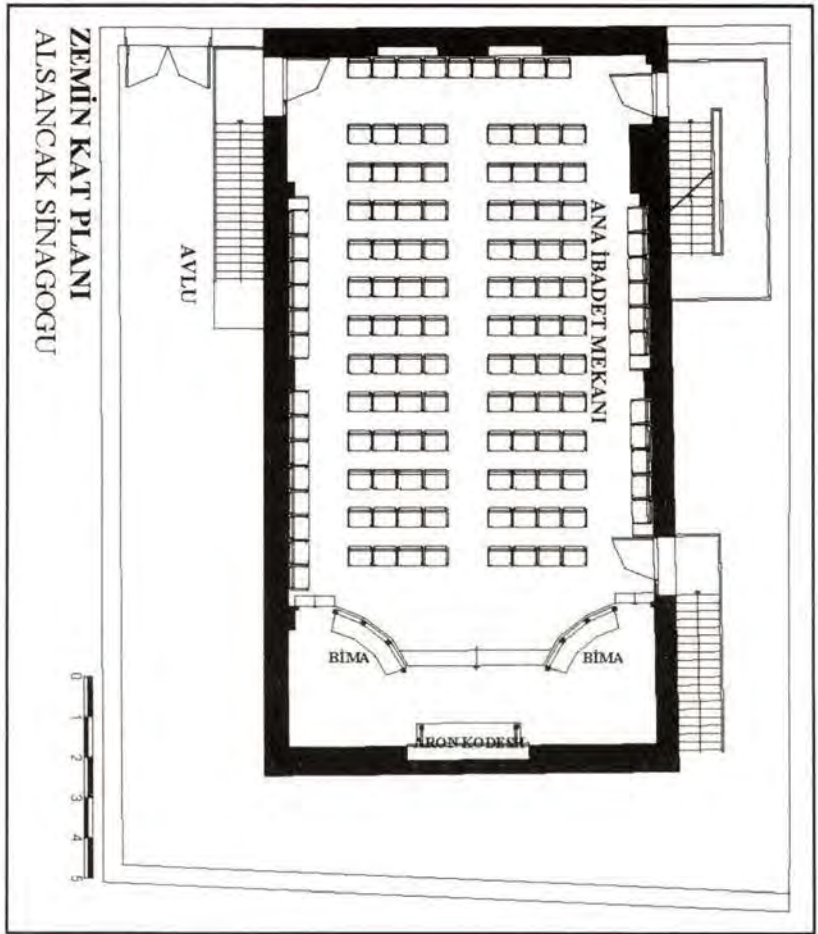
Çizim 17: Kaal Kados Sinagogu Zemin Kat Planı

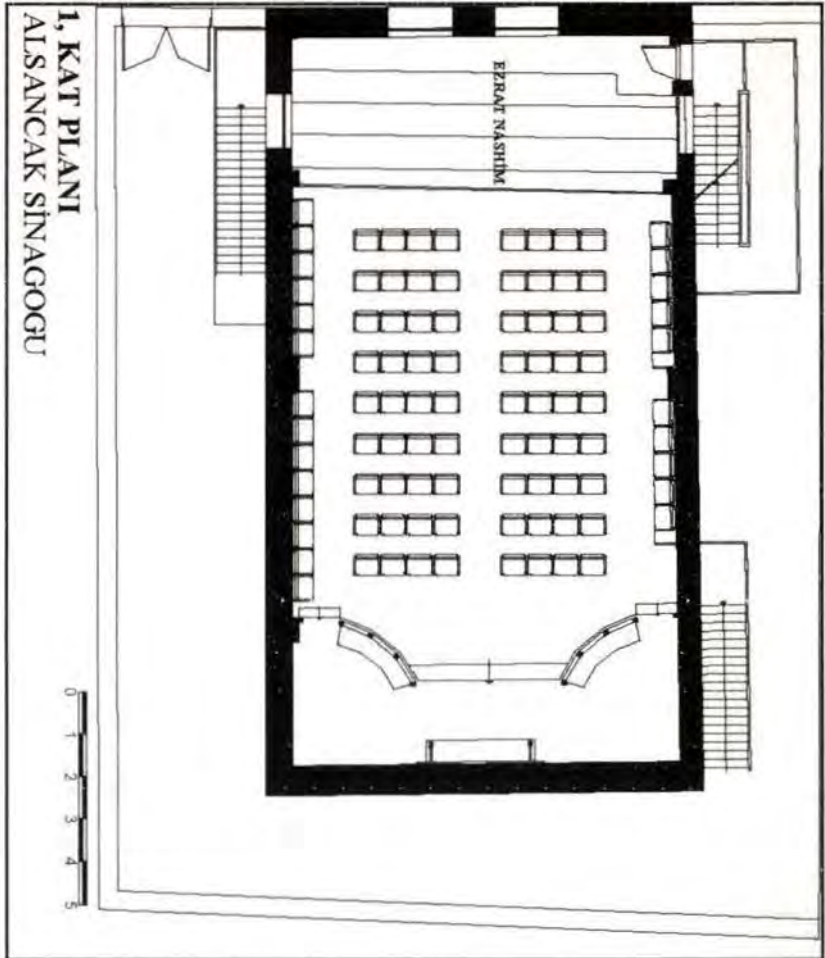
Çizim 18: Beit İsrail Sinagogu Zemin Kat Planı

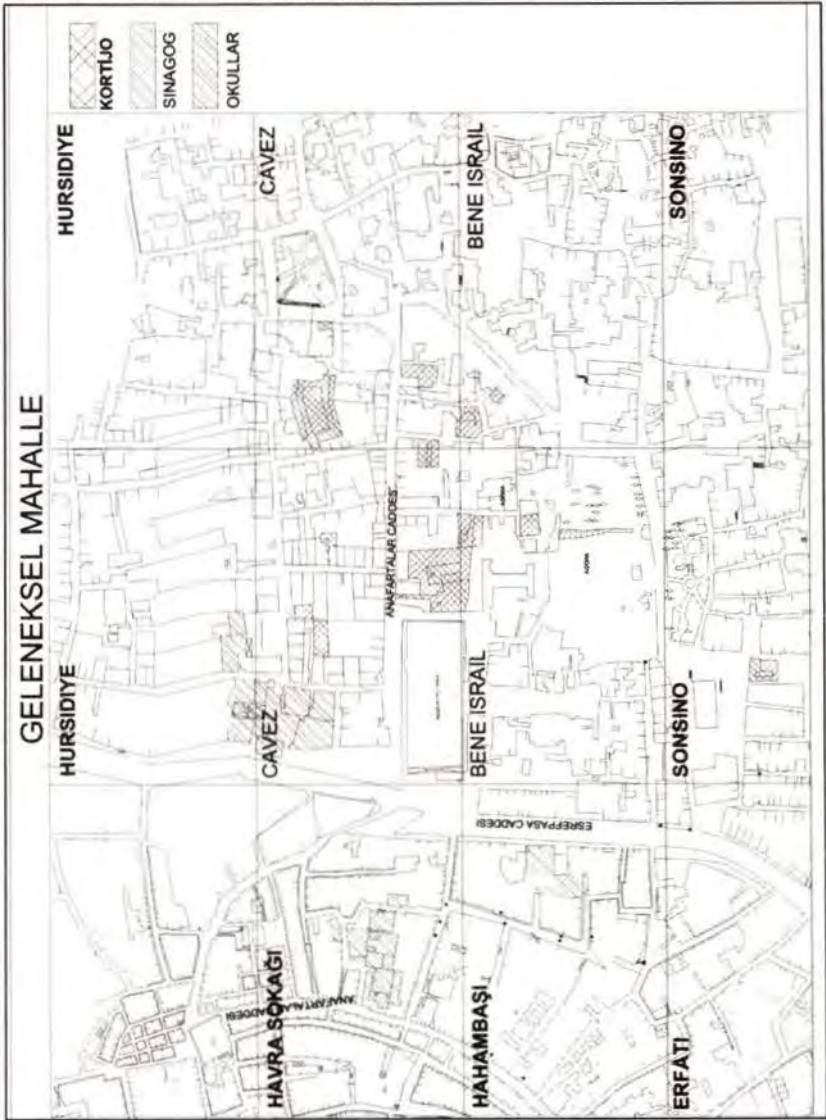
Çizim 19: Beit İsrail Sinagogu Birinci Kat Planı

Çizim 20: Şaar Aşamayim Sinagogu Zemin Kat Planı

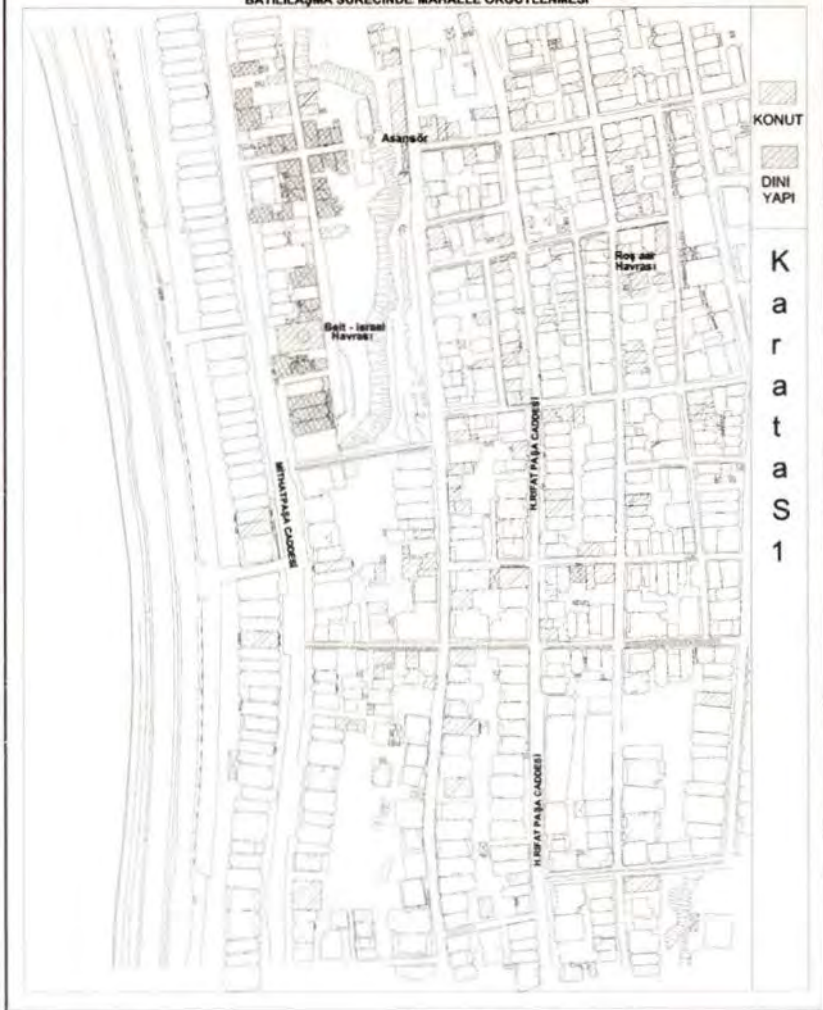

Çizim 21: Şaar Aşamayim Sinagogu Birinci Kat Planı

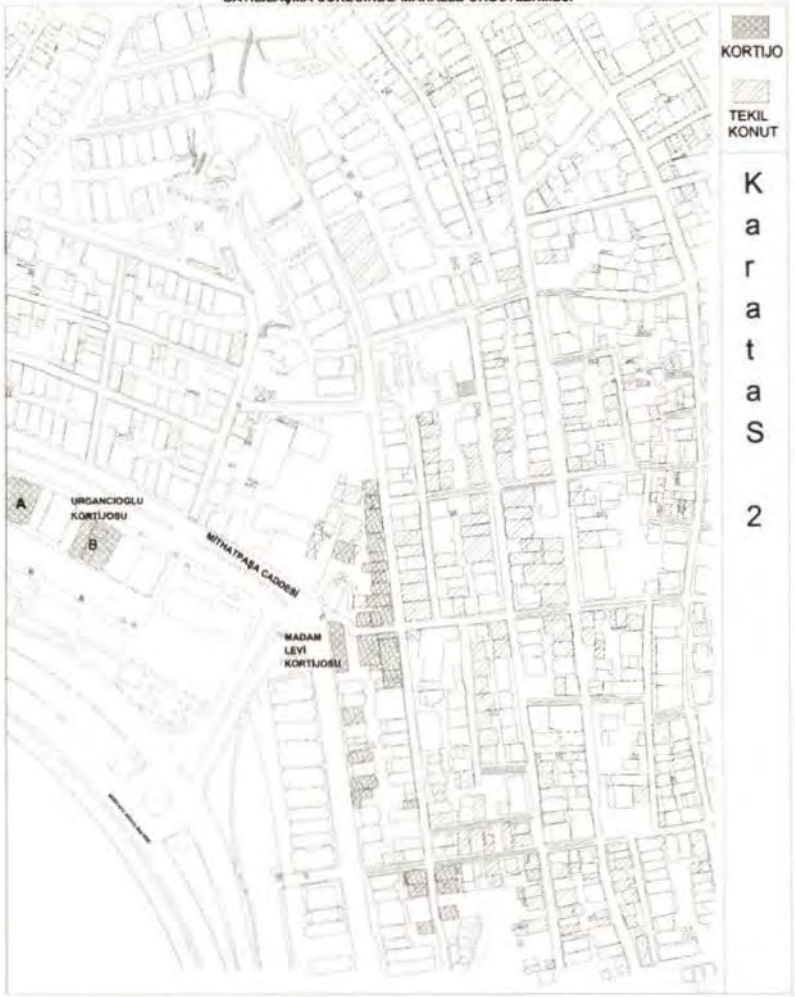
Çizim 22: Geleneksel Yaşantının Sürdürüldüğü Mahalleler

BATILILAŞMA SÜRECİNDE MAHALLE ÖRGÜTLENMESİ

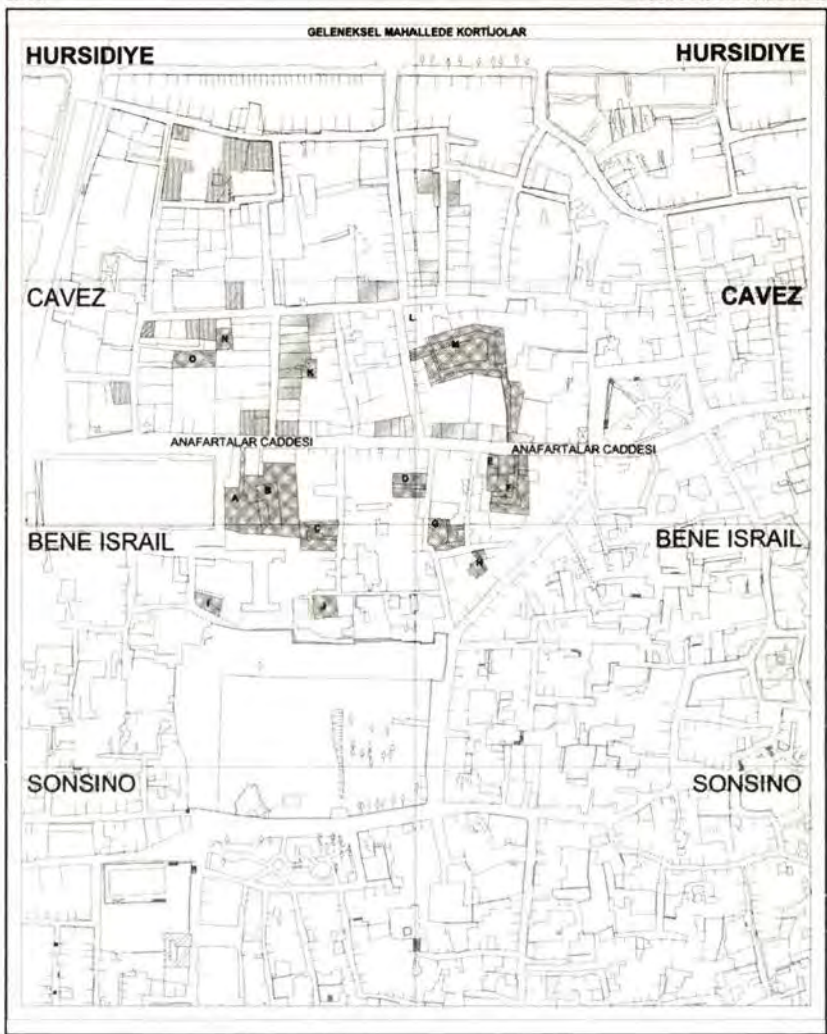

Çizim 23: Modernleşmenin Etkisi ile Üretilen Yeni Mahalleler

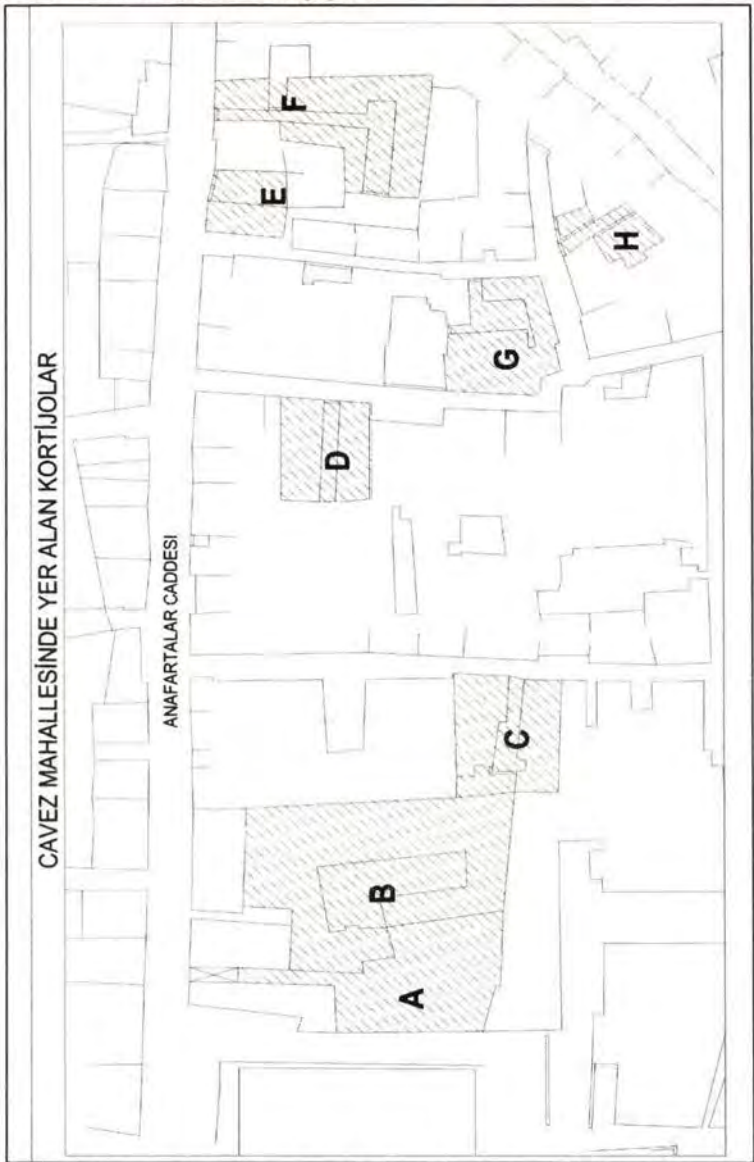
BATILAŞMA SÜRECİNDE MAHALLE ÖRGÜTLENMESİ

K
a
r
a
t
a
S
2

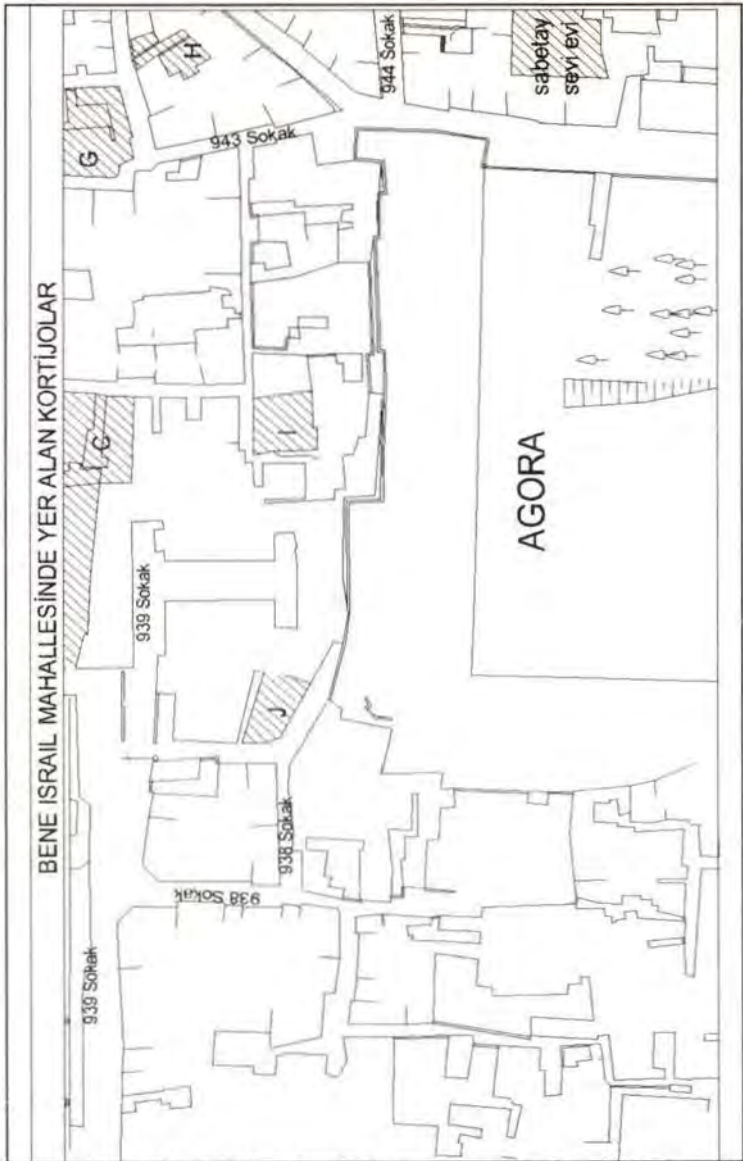
Çizim 24: Modernleşmenin Etkisi ile Üretilen Yeni Mahalleler

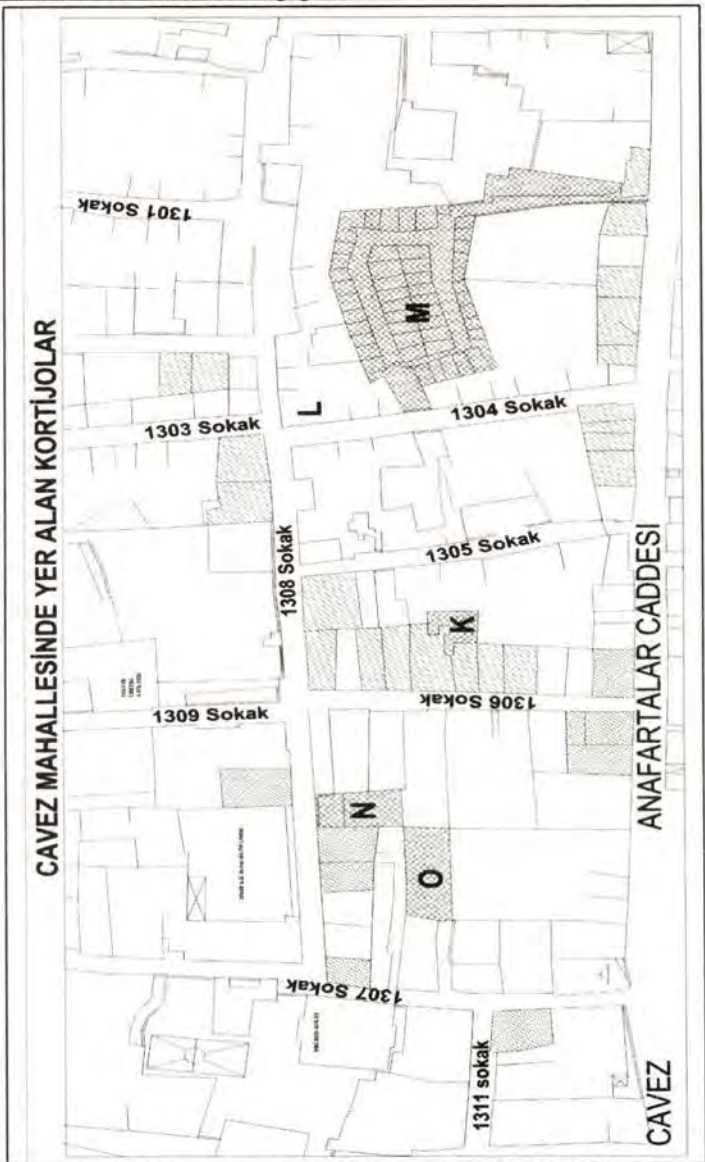
Çizim 25: Geleneksel Yaşantının Sürdürüldüğü Mahallelerde Kortijolar

Çizim 26: Geleneksel Yaşantının Sürdürüldüğü Mahallelerde Kortijolar A-H

Çizim 27: Geleneksel Yaşantının Sürdürüldüğü
Mahallelerde Kortijolar I-J

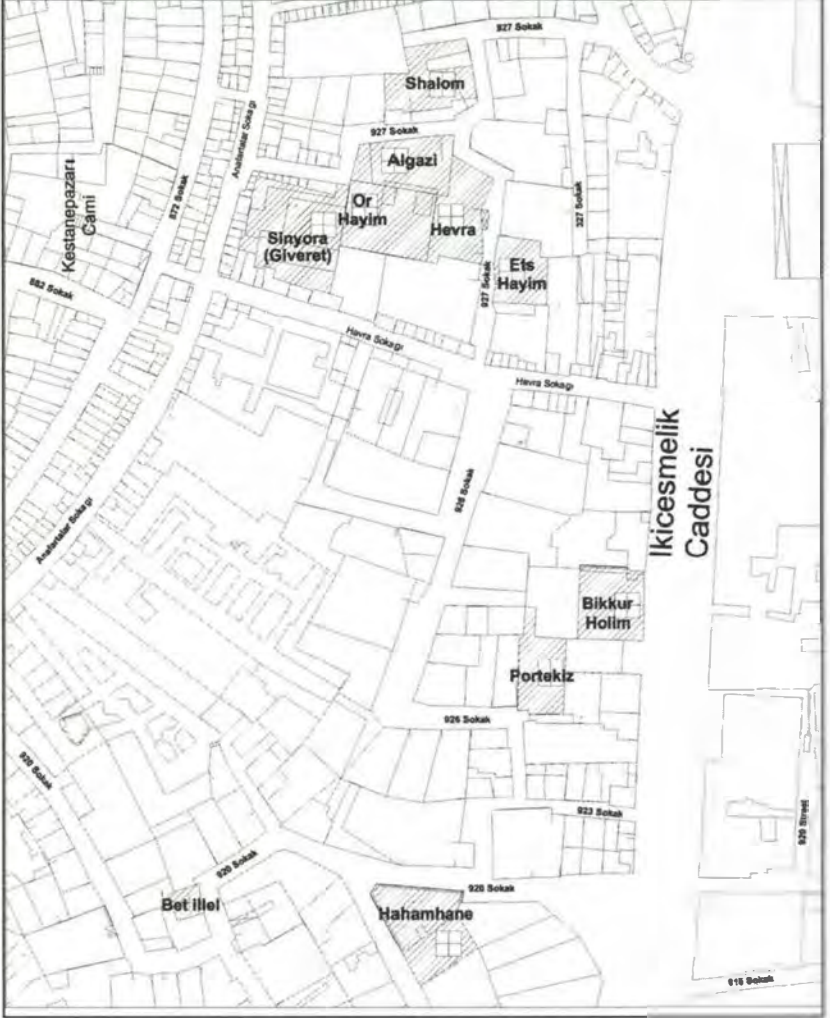
Çizim 28: Geleneksel Yaşantının Sürdürüldüğü Mahallelerde Kortijolar KLMN

KARATAŞTA YER ALAN KORTİJOLAR

Çizim 29: Modernleşmenin Etkisi ile Üretilen
Yeni Mahallelerde Kortijolar

GELENEKSEL MAHALLEDE SINAGOGLAR

Çizim 31: Geleneksel Yaşantının Sürdürüldüğü Mahallelerde Sinagoglar

Kozmopolit bir liman kenti olan Osmanlı dönemi İzmir'i; 15. Yüzyıldan itibaren, Sefarad yoğun bir Yahudi Cemaatine de ev sahipliği yapmıştır. Bu süreçte, Yahudiler İspanya'dan getirdikleri kültürleri, yaşam biçimleri ve mimari eserleri ile kentte izler bırakmışlardır. Bu çalışma kapsamında, Yahudi Cemaatinin o dönemki yaşantısı ve mimari anlayışı; kent ölçeğinde mahalle örgütlenmesi, tekil yapı ölçeğinde Sinagog ve konut(Kortijolar) mimarisi üzerinden tarifiilmektedir.

Dr. Mine Tanaç Zeren

Burada okuyucuları ile buluşmakta olan bu kitap İzmir kenti Yahudi cemaatlerinin tarih içinde dönüşümlerini ve bunların mimariye yansımaları üzerine odaklanmaktadır. Dr. Mine Tanaç'ın bu araştırması İzmir'in kültürel mozaiki içinde önemli bir unsur olan bu etnik ve dini grubun kent tarihi çerçevesinde gelişimini ayrıntılı olarak ve özgün bir akademik çalışmanın sonuçlarını geniş kitleler ile paylaşarak sunmaktadır.

Günhan Danışman

Mine Tanaç bilimsel araştırmalarına dayandırıp ele aldığı bu kitabında bir alt kültür olarak sefarad sisteminin sinagog mimarisi açısından anlamını ve dış vuruşunu inceleyerek oldukça önemli bir denemeyi yapıtlaştırmıştır.

Yıldırım ORAL

ISBN:978-9944-313-78-0

